
Фондация „Фридрих Еберт“
Институт по социология на БАН

**FRIEDRICH
EBERT**
STIFTUNG

ЕВРОИНТЕГРАЦИЯ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Съставителство и обща редакция

ст. н. с. д-р Анна Мантарова,

ст. н. с. д-р Мариана Захариева

Сборникът съдържа материали от Научна конференция „Членството на България в ЕС: възможности и бариери пред устойчивото развитие на обществото“, организирана от Фондация „Фридрих Еберт“ и Института по социология на БАН на 4 октомври 2007 година.

Публикацията се осъществява с подкрепата на Фондация „Фридрих Еберт“.

- © ст. н. с. д-р Анна Мантарова
ст. н. с. д-р Мариана Захариева
съставителство, обща редакция, 2007
- © Фондация „Фридрих Еберт“,
Регионално бюро София, 2007
- © Институт по социология на БАН, 2007
- © Издателство „Изток-Запад“, 2007

ISBN-10: 954-321-268-6

ISBN-13: 978-954-321-268-2

Съдържание

<i>ПРЕДГОВОР</i>	7
<i>ПРИВЕТСТВИЯ</i>	
Николай Свиначов Председател на Комисията по вътрешна сигурност и обществен ред при 40-то Народно събрание	9
Валентина Богданова Зам. председател на Комисията по образование и наука при 40-то Народно събрание	11
Атанас Костадинов Зам. министър на Министерство на околната среда и водите на Република България	13
<i>Татяна Хубенова</i> Устойчиво макроикономическо сближаване на България с икономическия и валутен съюз на ЕС – възможности и перспективи за приемане на еврото	15
<i>Катя Владимирова</i> Миграция, пазари на труда и икономическо развитие: нови възможности и предизвикателства за България	33
<i>Николай Тилкиджиев</i> На дъното в ЕС: нелегитимност на социалното неравенство в България	47
<i>Росица Рангелова</i> Разходите за наука в България и ЕС– сравнителен анализ	63
<i>Георги Манолов</i> Българският политически пазар в контекста на европейската интеграция	81
<i>Игнат Минков</i> Националните култури на Балканските общества и изграждането на общността на ЕС	95

<i>Таня Неделчева</i>	
Европейски малцинствени идентичности	111
<i>Анна Мантарова, Мариана Захариева</i>	
Етническите отношения: толерантност и дистанции	123
<i>Вяра Ганчева</i>	
Възможности на НПО за осигуряване на местно и регионално устойчиво развитие	141
<i>Пламена Йовчевска</i>	
Европейската екологична мрежа „НАТУРА 2000“ – възможност за устойчиво развитие на българската природа	157
<i>Нено Димов</i>	
Регионално устойчиво развитие на България: предимства, ограничения и синергетичен ефект	173
<i>Петър Стоянов</i>	
Устойчивост и пространствено развитие: съвременни предизвикателства	191
<i>Боян Ерменов</i>	
Рискове и устойчиво развитие: българският случай	205

ПРЕДГОВОР

От началото на 2007 година България е пълноправен член на Европейския съюз. Нейното присъединяване към тази общност на високо развитите страни налага синхронизация на националната политика с техните основни цели и приоритети. Специално място сред тях заема стремежът за постигане на устойчиво развитие.

След като бе лансирана през 1987 г. в Доклада „Нашето общо бъдеще“ на Комисията за околна среда и развитие на ООН, идеята за устойчиво развитие се разви и обогати значително. През последните две десетилетия тя се превърна в ориентир на глобалните взаимодействия и на националната политика в редица от най-напредналите в икономическо отношение страни. Лидираща роля в усилията за нейната практическа реализация имат държавите от ЕС.

Началото на активни действия за осъществяване на концепцията за устойчиво развитие се поставя от Срещата на Европейския Съвет в Лисабон през 2000г. През следващата 2001г. в Гьотеборг се приема Стратегия за устойчиво развитие на ЕС. През декември 2005г. Европейската комисия приема специално Комюнике, което насочва вниманието към отделни нейни слабости и акцентира върху необходимостта от подобряване на координацията при изпълнение на предвидените действия за постигане на целите. Днес във фокуса на вниманието са икономическото, социалното и екологичното измерение на развитието в тяхното взаимодействие и взаимно влияние.

В документите на ЕС специален акцент се поставя на необходимостта от интегриране на политиките по околна среда в останалите секторни политики, апелира се за нов подход при формиране на политиката, така че икономическата, социалната и екологичната политика на ЕС взаимно да се подсилват. В последно време парадигмата на устойчивото развитие все повече се свързва с Лисабонската стратегия за изграждане на общество, основано на знанието.

Като член на ЕС България получава нови възможности, включително и финансови, за преход към устойчиво развитие. Същевременно тя се изправя и пред определени предизвикателства и трудности, свързани с новата среда и отношенията в нея. Идентификацията на основните измерения и причинни зависимости, описанието и прогнозирането им е задача пред всички социални науки.

От тях и особено от социологията се очаква да анализират и обяснят протичащите процеси и възникващите проблеми, да генерират идеи, да ги трансформират в социални технологии. Това предполага максимално използване на собствения потенциал и последователни и обхватни интердисциплинарни изследвания.

Линията на интегриране на усилията на специалисти от различни научно-изследователски и академични организации е водеща в реализацията на модела на устойчиво развитие. Отнесена към настоящето и бъдещето на България като член на ЕС, тя маркира тематичната рамка и основните познавателни и социално-технологични акценти в настоящия сборник. Основните цели на включените в него разработки са диагностични, прогностични и прескриптивни. При това стремежът е чрез задълбочен анализ на социалните реалности да се върви към обогатяване на познанието и разширяване на научната база за ефективно управление на протичащите процеси.

Изказваме сърдечна благодарност на Фондация „Фридрих Еберт“ за подкрепата на нашата инициатива. Надяваме се, че успешното сътрудничество между нас ще продължи и в бъдеще и ще допринесе за развитието на науката и за намиране на решения на стоящите пред българското общество проблеми.

Позициите на авторите в сборника са израз на тяхното лично мнение и не ангажират Фондация „Фридрих Еберт“, Института по социология на БАН или други институции.

*Анна Мантарова
Мариана Захариева*

НИКОЛАЙ СВИНАРОВ
Председател на Комисията
по вътрешна сигурност и обществен ред
при 40-то Народно събрание

Уважаеми участници в научната конференция „Членството на България в ЕС: възможности и бариери пред устойчивото развитие на обществото“,

За мен е удоволствие да се обърна към вас като председател на Комисията по вътрешна сигурност и обществен ред при 40-то Народно събрание. Позволете ми най-напред да пожелаая успех на конференцията, която си е поставила амбициозната цел да дискутира изключително важната тема за устойчивото развитие на България като пълноправен член на Европейския съюз.

От провеждането на Конференцията на ООН в Стокхолм през 1972г., където за първи път бе поставен въпросът за устойчивото развитие, досега изминаха повече от 30 години. 30 години, през които се родиха множество декларации, стратегии, препоръки, планове, но бяха реализирани твърде малко конкретни инициативи както в световен, така и в национален мащаб. Макар това да е разбираемо – и обикновените хора, и политиците отправят поглед повече към обозримото бъдеще, отколкото поколения напред, то със сигурност не е нито оправдано, нито приемливо. Още повече, че с пълноправното членство на България в Европейския съюз ние вече сме част от един уникален политически и икономически модел със свои отговорности и задължения. Нашата държава повече не може да си позволи да бъде само консуматор, тя трябва да извоюва своя авторитет в Европейския съюз като генератор на идеи и политики, намиращи се в съзвучие с основните принципи, заложен в Стратегията за устойчиво развитие на ЕС и в Лисабонската стратегия.

Уважаеми дами и господа, макар в рамките на устойчивото развитие да съжителстват три основни групи въпроси – екологични, икономически и социални, темата за сигурността на отделния индивид, на обществото, а оттук и на държавата като

цяло е онзи неизменен и необходим елемент, без който стремежът ни към устойчивост би останал единствено илюзорен и утопичен. Трансформацията на международната среда за сигурност и изместването на акцента от конвенционалните към т.нар. меки заплахи за сигурността като корупцията, транснационалната организирана престъпност, трафика на хора, оръжия и наркотици, прането на пари, нелегалната миграция налага търсенето на нови решения. Без осигуряването на кохерентност и взаимосвързаност между мерките, реализирани в областта на устойчивото развитие и сигурността, трудно бихме могли да се похвалим с конкретни резултати. За съжаление, наши слабости все още продължават да бъдат прилагането на фрагментарен и реактивен, а не съгласуван, комплексен и проактивен подход към решаването на проблемите, недостатъчно добра координация между всички заинтересовани лица и не на последно място – недостатъчното познаване и използване на огромния потенциал на академичния сектор и неправителствените организации при разработването на политиките и реализирането на конкретните проекти. Именно затова приветствам провеждането на форуми като сегашния, които да бъдат мост между обществото и властта при търсенето на най-добрите решения.

В заключение, позволете ми отново да пожелаая успех на Конференцията. Уверен съм, че на този форум ще се родят много идеи и ще бъдат отправени конкретни препоръки, които да спомогнат за успешното и ефективно прилагане на принципите на устойчивото развитие в България. Защото ние сме тези, които носим отговорността за осигуряването на онова развитие, което да гарантира на бъдещите поколения не по-лоши условия за съществуване, отколкото на поколенията, които живеят днес.

ВАЛЕНТИНА БОГДАНОВА
Зам. председател на Комисията
по образование и наука
при 40-то Народно събрание

Уважаеми дами и господа,

За мен е чест да поздравя всички вас, участници в конференцията на тема „Членството на България в ЕС: възможности и бариери пред устойчивото развитие на обществото“.

Респектирана съм от избраната тема, тъй като намирането на верните и интегралните критерии за ролята на науката в постигането на устойчиво развитие на българското общество е гаранция за бъдещия просперитет на нашата държава като пълноправен член на Европейския съюз. Според мен, обогатеното съдържание на социалната функция на науката в днешно време налага да се прави много тънко разграничение между историческото и политическото време. А това предполага осмисляне на българската научна традиция в контекста на потребностите на българското общество за устойчиво развитие в условията на глобализация и евроинтеграция.

Съвременна България има своите възможности да преодолява бариерите, които биха възпрепятствали стремежа ни към устойчиво развитие. И съм убедена, че тук е особеното място и значение на науката, на нейните кадри, на изследователските ѝ приоритети съобразно новата ситуация и перспективи пред България. Вашите теоретични и приложни изследвания в областта на социалните общности, социалната стратификация и мобилност, регионалното и глобалното развитие, емпиричните проучвания и съвременните методи за изучаване на социалната действителност ще благоприятстват и гарантират възможността за намиране на успешния път в постигането на устойчивото развитие на страната ни.

Уверена съм, че днешната конференция ще даде своя авторитетен принос за съпричастността на българската наука към императивите на Европейска България.

Желая ви успешна и ползотворна работа!

АТАНАС КОСТАДИНОВ
Зам. министър на Министерство
на околната среда и водите
на Република България

Уважаеми дами и господа,

Благодаря за поканата ви да участвам в научната конференция „Членството на България в ЕС: възможности и бариери пред устойчивото развитие на обществото”.

Поради служебна ангажираност няма да мога да взема участие в конференцията, но приемерте приветствието ми и подкрепата ми на такъв вид форуми, на които да бъдат дискутирани широк кръг аспекти на членството на Република България в Европейския съюз.

Страната ни извървя дълъг и труден път, за да стане част от обединена Европа. Сега, когато това вече е факт, както пред държавата, така и пред обществото ни възникват нови възможности и се появяват нови бариери. Вашата инициатива активизира конструктивния и непрекъснат диалог между обществеността, държавните институции и неправителствения сектор. Такъв диалог е необходим, за да се сближат различните гледни точки по отношение на много от проблемите, възникващи вследствие членството ни в ЕС, както и за да се оползотворят максимално нововъзникналите възможности.

Пътят на България не е свършил. В рамките на самия ЕС има все още доста институционални, административни, икономически и социални въпроси, които остават нерешени и в оформянето на които държавата ни, вече в качеството си на членка, ще има своя глас и влияние. Затова ние трябва да удвоим усилията си, за да сме сигурни, че утрешна Европа ще бъде по-демократична, по-ефикасна и по-малко сложна.

Изразявайки още веднъж съжаление за невъзможността да присъствам и изказвайки благодарност за поканата, с уважение, Атанас Костадинов.

УСТОЙЧИВО МАКРОИКОНОМИЧЕСКО СБЛИЖАВАНЕ НА БЪЛГАРИЯ С ИКОНОМИЧЕСКИЯ И ВАЛУТЕН СЪЮЗ НА ЕС – ВЪЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА ПРИЕМАНЕ НА ЕВРОТО

Татяна Хубенова*

Макроикономическото сближаване с ЕС заема централно място в интеграционната политика на България след 1 януари 2007г. като необходима съставна част от изпълнение на изискванията за участие в Икономическия и валутен съюз (ИВС). България пое ангажимента за присъединяване към него и приемане на еврото още с приключването на преговорите по Глава 11 и със Стратегията от 2005г. за приемане на еврото. В този смисъл обвързването на макроикономическата политика на България с критериите за макроикономическо сближаване в ИВС играе ролята на най-важна „котва“ за стопанското развитие, стабилни държавни финанси, съдържане на инфлацията, валутно-курсова стабилност и по-нататъшно развитие на интегрирането с Единния вътрешен пазар на стоки, услуги, капитали и работна сила.

На съвременния етап България не е постигнала пълно съответствие с макропоказателите и изискванията за допускане в ИВС. Комплексността на процесите на макроикономическото сближаване по неговите основни критерии (стабилност на държавните финанси, устойчив стопански растеж, стабилни цени и ниска инфлация, изравняване на краткосрочни лихвени равнища) налага неизбежно най-голямото предизвикателство пред българската икономика в средносрочна перспектива: сближаването по номиналните показатели за макроикономически крите-

* Татяна Хубенова е ст. н.с., д-р в Икономически институт на БАН, e-mail: t_houbenova@yahoo.com

рии на ИВС трябва да се основава на напредък в реалното сближаване в равнищата на икономическото развитие на България и страните от ИВС. Реалното макроикономическо сближаване (реална конвергенция), за разлика от номиналната конвергенция, ще трябва да се развива за сметка на догонващо стопанско развитие, подобряване на конкурентоспособността на икономиката и повишаване на жизнения стандарт чрез реално сближаване на равнищата на доходите и покупателната способност.

Приемането на еврото може да бъде полезен и необходим инструмент за по-нататъшна по-пълна интегрираност и реална конвергенция с ИВС само при постигнато номинално макроикономическо сближаване по обхвата от критерии и показатели, залегнали в Договора за ЕС. Самият акт на приемане на еврото трябва се основава на постигната номинална икономическа конвергенция. Тя трябва да стане необратима при включването в ИВС чрез дисциплината на общата парична политика и управлението на бюджетната политика и свързаната с нея политика на доходите съобразно критериите на ИВС.

Анализът на разходите и ползите от приемането на еврото е в полза на евроизацията само при постигнато устойчиво номинално макроикономическо сближаване с ИВС. Това е предпоставката, за да се гарантира, че въвеждането на еврото няма да предизвика шокове на адаптация на цени, лихвени проценти и доходи, а ще подпомага повишаване на конкурентоспособния стопански растеж и обществено благоденствие чрез парична стабилност и поддържане на ниска инфлация.

За постигането на устойчиво макроикономическо сближаване с ИВС на ЕС имат значение следните две групи въпроси:

- 1) напредъкът в макроикономическото сближаване на България с ЕС и очертаването на проблемните области в средносрочна и дългосрочна перспектива, т. е. оценка на номиналната и реална конвергенция и очакванията за средносрочното изпълнение на критериите от Маастрихт.

- 2) възможностите и заплахите за българската икономика във връзка с приемането на еврото от гледна точка на адаптационните процеси на постигане на стабилност на цени и доходи, съвместими с ИВС и Единния вътрешен пазар на ЕС.

Измененията в бюджетната политика, платежния баланс и паричните отношения в България

Още в процеса на подготовката си за членство в ЕС в макроикономически аспект България постигна съответствие с *Копенхагенските критерии* – признава се наличие на функционираща пазарна икономика, както и постигнат напредък в създаването на устойчив капацитет спрямо конкурентния натиск и пазарните сили при присъединяването към Единния вътрешен пазар на ЕС. В предприсъединителния период България се ангажира също така да транспонира законодателството на ИВС, за да бъде в състояние да има статута на страна-членка с дерогация по отношение на приемането на еврото. В тази връзка е необходимо:

- § завършване на либерализацията на движението на капитали;
- § забрана за каквото и да е директно финансиране на публичния сектор от БНБ като централна банка;
- § забрана на какъвто и да е привилегирован достъп на публичния сектор до финансовите институции;
- § постигане на съответствие на статута на националната банка с Договора за ЕС, включително гарантиране независимостта на паричните власти.

Изпълнението на посочените изисквания е *първият „блок“ от макроикономическата рамка за номинална конвергенция*, която бе задължителна за присъединяването на България към ЕС. Забраната за пряко финансиране на публичния сектор е основен елемент на фискалната дисциплина и на независимостта на централната банка. Забраната на привилегирован достъп до финансовите институции допълва независимостта на централната банка и гарантира пазарна дисциплина при участието на публичния сектор на финансовия пазар, засилва свободата на движението на капитали и гарантира недопускането на непазарни критерии спрямо публичния сектор при разполагането на финансовите ресурси. С независимостта на БНБ се изгражда капацитет за поддържането на ценовата стабилност и фискалната дисциплина на правителството. Капиталовата либерализация е в подкрепа на по-ефективното разполагане на финансовите ресурси чрез пазара.

Като член на ЕС България се стреми към постигане на номинално съответствие с *критериите за участие в ИВС на ЕС*. Към тях се отнасят:

Критерий за стабилни държавни финанси – постигане на съответствие с изискванията за размер на дефицита на държавния бюджет, не превишаващ 3 на сто от БВП и размер на общия държавен дълг, който да не надхвърля 60 на сто от БВП.

Критерий за ценова стабилност – показателят за средногодишна инфлация не трябва да надхвърля с повече от 1,5 пункта усредненият показател за средногодишна инфлация на трите страни-членки на ЕС с най-добри показатели за макроикономическа стабилност.

Критерий за изравняване на краткосрочните лихвени равнища, както и *сближаване в средносрочна перспектива и на дългосрочните лихвени проценти в рамките на ИВС на ЕС*.

Критерий за валутнокурсва стабилност – България поддържа фиксиран курс на лева към еврото и съгласно Стратегията за приемане на еврото се е ангажирала да поддържа неотменно този курс до приемането на еврото.

В съответствие с приетата Конвергентна програма за 2007–2009г. макроикономическата политика подпомага прехода на българската икономика към сближаване с ЕС и подготовка за включване към ИВС чрез постигане на основните критерии за номинална конвергенция с него.

Ролята на бюджетната политика

Изпълнението на *критерия за стабилност на държавните финанси* може да се охарактеризира като положителен устойчив резултат от провеждане на консервативна бюджетна политика. Държавният бюджет се отличава с постигането на бюджетен излишък и поддържане на висок фискален резерв за целия период на подготовката за членство и за първата година на членство в ЕС. Бързият растеж на българската икономика в комбинация с много консервативното планиране на бюджетните приходи правят реална перспективата за *рекордно високо преизпълнение на фискалните приходи за тази година*. Това дава добри възможности на правителството да планира бъдещата си политика по издръжка на бюджетно финансираните системи, но е и предиз-

викателство за повишаване на ефективността на държавните финанси в условията на продължаващи структурни изменения в българската икономика и високи потребности от финансиране на стопанския растеж.

Приходите в консолидираната фискална програма за периода януари – май приблизително съответстват на тези планирани за цялото първо полугодие. Така в края на май 2007 г. бюджетът отчита излишък от 2.4% от очаквания БВП. Ако не настъпи съществено разхлабване по отношение политиката на разходите, има потенциал излишъкът да достигне около 4.8% от БВП в края на годината. В тази ситуация ориентацията на управляващите е към приоритетното запазване на финансовата стабилност и ограничаване на бюджетните разходи. Беше обявено увеличаване на пенсиите, което годишно ще изисква допълнителни 770 млн. лв. (1.4% от БВП) и ще се извърши в три стъпки през следващите две години. Заплатите в публичния сектор ще нарастат с 10%, като други 10% ръст са възможни при редуциране на излишния персонал.

Независимо от строгостта на следването на консервативна бюджетна политика, остават редица нерешени проблеми на евроизацията на политиката в публичния сектор. Например, утвърждаването на многогодишното бюджетно програмно планиране тепърва ще трябва да се реализира по-успешно като се следват добри европейски практики и се осъществяват по-нататъшни реформи в публичния сектор и неговото по-добро и по-ефективно управление.

В условията на Паричен съвет поддържането на бюджетен излишък има своята обосновааност в необходимостта (при липсата на парична политика) да се гарантират неравновесията на платежния баланс с фискален резерв. Но това има и неизбежната „цена“ – ограничаване на темповете на нарастване на доходите в бюджетния сектор, което неминуемо води до социално напрежение. В условията на повишаване на инфлацията под въздействие на международната конюнктура и повишеното вътрешно съвкупно търсене исканията за повишаване на заплатите в бюджетната сфера са неизбежни.

Забавянето на реформата на бюджетния сектор и в частност в областта на финансиране на образованието, науката, пътната и транспортна инфраструктура и здравеопазването крие рискове за фискалната стабилност в бъдеще. Същевременно наличието

на прекомерен фискален резерв и постигането на бюджетен излишък и за 2007г. продължава да обуславя нарастване на участието на правителството в преразпределението на ресурсите в икономиката чрез бюджета (над 40% от БВП) при голям размер на публичния сектор.

При сравнение със страните от ЕС може да се види, че липсват страни с бюджетен излишък. Размерът на дефицита на държавните бюджети на редица страни-членки, неучастващи в еврозоната, остава значително по-висок от изискването на Маастрихтския критерий за стабилни държавни финанси, поради нуждата от решаване с бюджетни средства на конкретни вътрешни проблеми. За разлика от това, бюджетната дисциплина на България е изключително строга и показва по-добро поведение в сравнение с редица страни-членки на ИВС. В перспектива предизвикателството пред бюджетната политика е да предприеме в приемливи за паричната стабилност „дозии“ компенсаторни мерки за увеличаване на работната заплата в публичния сектор с оглед на натрупаната инфлация и съобразно напредъка в структурните реформи в бюджетно финансираните системи.

Във връзка с евроизацията на българската бюджетна политика и устойчивостта на номиналната конвергенция през последните години настъпват промени в политиката спрямо бюджетните приходи и бюджетните разходи.

В областта на *формирането на бюджетните приходи* България осъществява *хармонизиране на данъчното законодателство с правото на ЕС в областта на косвеното облагане – мита, ДДС и акцизи. Очакваните първоначални ефекти включват:*

- повишение на акцизите и приходите от тях;
- намаление на митническите ставки и приходите от мита, доколкото се премахват митата в отношенията със страни от ЕС, а спрямо трети страни се прилага облагане съобразно Общата търговска политика на ЕС;
- загуба на приходи от ДДС (между 10 и 30%) след присъединяването ни към ЕС.

Като цяло промените в данъчните ставки от началото на 2007 г. свидетелствуват за намаление на преките данъци и увеличение на равнището на косвените:

- Намаление на данъка върху печалбата от 15% на 10% – най-ниската ставка в ЕС;

- Увеличение на необлагаемия минимум по данъка върху доходите;
- Увеличение на дела от осигурителните вноски, които влизат в частните пенсионни фондове;
- Увеличение на акцизите върху горивата, въвеждане на акцизи върху енергията;
- Увеличаване данъчната база по ДДС и в същото време премахване на някои облагаеми обекти.

Предвижданото за 2008г. въвеждането на плосък данък от 10% също е насочено към намаление на преките данъци. Очаква се допълнително да се подобри бизнес средата, да се намали „сивата“ икономика и да се повиши съвкупното търсене в подкрепа на стопанската активност и растежа. Същевременно, макар опростен и лесен за прилагане, плоският данък неизбежно крие икономически и социални рискове. Този данък влияе за нарастване на съвкупното търсене и може да действа проинфлационно. Повишеното търсене (при условие, че води и до увеличаване на вноса) може да продължи да увеличава дефицита на текущата сметка на платежния баланс, което би повлияло неблагоприятно върху поддържаната фискална рамка.

Плоският данък не е и в подкрепа на по-добрата социална справедливост, доколкото не диференцира доходното облагане. Неговият негативен социален ефект би следвало да се неутрализира чрез увеличаването на необлагаемия минимум и други преференции. Не на последно място, перспективата за въвеждане на плоския подоходен данък от 2008г. практически ще ликвидира възможността да се прилагат „вградени“ стабилизатори на съвкупното търсене.

Проблемът за въвеждането на плоския данък у нас е какъв нетен ефект може да има този данък и какъв би бил дългосрочният ефект с цел запазване на паричната стабилност. Тогава данъчната политика ще се нуждае от по-голяма гъвкавост както поради очаквани изменения в равнището на доходите и цените, така и поради присъединяването към общата парична политика на ИВС, която изключва дискрецията при регулиране на паричното предлагане.

Реформите в *разходните политики на правителството* и занапред следва да са насочени към бюджетното финансиране на политики, създаващи европейски публични блага: рациона-

лизиране на разходите за публичната администрация, отбрана, вътрешен ред и сигурност, здравеопазване, образование и наука, социално подпомагане, субсидии за реалния сектор в съответствие с правото на ЕС. Освен промените в структурата на разходите по отделни бюджетни сфери, промените в бюджета предполагат и нарастване на капиталовите за сметка на текущите разходи, което ще бъде в съответствие с промените, наложени се в Пакта за стабилност и растеж на страните от ИВС. Във връзка с изпълнението на големите инфраструктурни проекти, подкрепяни от Кохезионния фонд на ЕС, в перспектива държавният бюджет неизбежно ще поема ролята си в тази област.

С цел да се увеличат възможностите за финансиране на дейности за сметка на бюджета на ЕС се предвижда съфинансиращ компонент от държавния бюджет на България. Същевременно се предвижда ограничаване на преразпределителната роля на държавата до 40% от БВП като секторите-бенефициенти на бюджетни средства ще бъдат основно четири – ускорено изграждане на умения на работната сила (повишаване производителността на труда), земеделие, развитие на инфраструктурата и опазване на околна среда. За отбелязване е, че в избраните приоритети не са изрично обособени сферите на образованието и науката, чиито принос може да бъде от решаващо значение за постигането на устойчивост на макроикономическото развитие чрез по-високо конкурентоспособна икономика, базирана на знанието и позволяваща устойчива реална конвергенция в европейски контекст.

На съвременния етап България е за запазване на национално специфичното либерализиране на корпоративното данъчно облагане и се въздържа от подкрепа на въвеждане в ЕС на обща консолидирана данъчна основа, което се обсъжда в рамките на реформата на бюджета на ЕС.

Проблемът за дефицита на текущата сметка на платежния баланс

Преодоляването на устойчивата тенденция на дефицит на текущата сметка на платежния баланс на България очертава важен проблем за постигането на устойчиво макроикономическо сближаване. След известно намаляване през 2004 г., търгов-

ският дефицит и дефицитът по текущата сметка значително се увеличават отново през 2005 г. и продължават да нарастват и до края на първото полугодие на 2007 г. За първите седем месеца на 2007 г. дефицитът по текущата сметка достигна 11.4% от прогнозния брутен вътрешен продукт /БВП/. По принцип наличие на 10%-но съотношение на дефицита по текущата сметка и БВП се приема като тревожен сигнал за наличието на завишен валутен курс на националната валута, превишаване на инвестициите над спестяванията и нарастващи проблеми за фискалната стабилност. Показателно е, че за 2006г. дефицитът на текущата сметка на групата страни-членки на ИВС на ЕС възлиза само на -0.1% от БВП на еврозоната, докато същият показател за ЕС25 възлиза на -0.6 на сто от БВП на ЕС25.¹

Причините за големия размер на дефицита по текущата сметка на платежния баланс на България са свързани с дългосрочните структурни аспекти на стопанското развитие. Недостатъчен е износът, който да направи възможно намаляване на дефицита на търговския баланс. Нарастването на вноса на стоки обуславя постъпателно влошаване на текущата сметка.

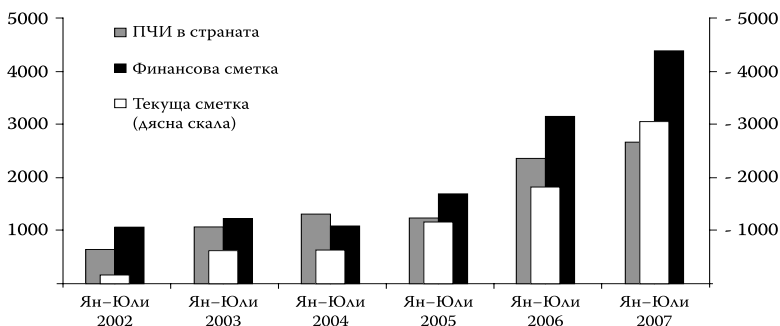
Вносът по принцип е по-изгоден от износа поради фиксирания курс на лева, поддържан чрез правилата на Паричния съвет от юли 1997г. досега. В условията на относително висок темп на стопански растеж (от около 6% по предварителни прогнози за 2007г.) в сравнение със страните от ИВС, значителният внос на инвестиционни стоки, повлиян от добрия бизнес климат и притокът на преки чуждестранни инвестиции, допринася в най-голяма степен за нарастването на дефицита по текущата сметка. От друга страна, ръстът на доходите на населението и разширяването на пазара води до по-силен внос на потребителски стоки. За анализирания период на годината финансовата сметка покрива дефицита по текущата в 145%.

¹ За сравнение дефицитът на текущата сметка на САЩ за 2006г. възлиза на -6.1 на сто от БВП, а текущата сметка на платежния баланс на Япония приключва с актив и достига 3.9 на сто от БВП.

Графика 1

Финансова сметка, ПЧИ и текуща сметка

(млн. евро)

Източник: БНБ

Рискът от дефицита по текущата сметка на платежния баланс се усложнява с присъединяването към ЕС. Въздействието на този фактор ще влияе върху хода на следприсъединителния процес, който предвижда според Стратегията на БНБ приемането на еврото да бъде осъществено към 2010г. Анализи за други европейски страни показват, че със старта на членство в ЕС има повишаване на дефицита на платежния баланс и на свързаните с това рискове. В резултат на интеграционния процес и либерализацията на движението на стоки, услуги, капитали и работна сила в страните с по-ниско равнище на доходи се наблюдава намаляване на съвкупните спестявания, частично нарастване на инвестициите (при по-силна зависимост от международната капиталовата мобилност) и като цяло – неизбежно влошаване на текущия платежен баланс.²

На практика всяко правителство може да въздейства *само върху държавния бюджет и намаляване на бюджетните разходи* като един от възможните източници на влошаване на текущата сметка на платежния баланс (намаляване на приходите от износа, обезценка на валутния курс, нарастване на задлъжнялостта на публичния и частния сектор към чужбина, повишаване на

² Вж. Blanchard, O.&Giavazzi, F., Current Account Deficits in the Euro Area. The End of the Feldstein Horioka Puzzle?, MIT WP, N12, 2002

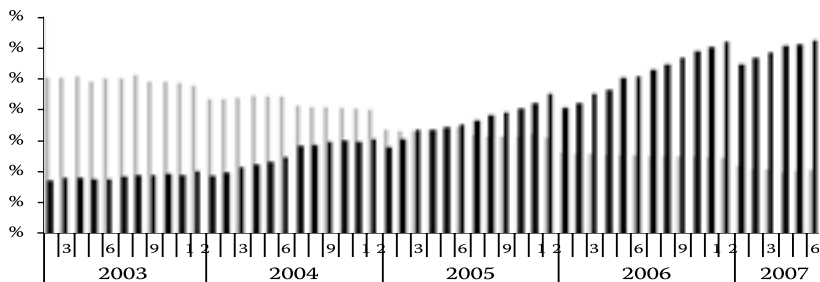
абсорбцията в икономиката, т. е. повишено потребление и бум на инвестициите в определени сектори за сметка на нарастване на кредитите от местни и чуждестранни заемодатели).

При подготовката за присъединяване към ИВС българското правителство е изправено пред необходимостта да противодейства чрез бюджета и бюджетната политика на три източника на влошаване на текущата сметка на платежния баланс: 1) устойчиво намаляване на експортните приходи; 2) „бум“ на потреблението и на инвестициите за сметка на теглени кредити; 3) нарастване на кредитната задлъжнялост на частния сектор към чужбина. Последната тенденция е крайно негативна поради степента на капиталовата либерализация, постигната от България и рисковете, които крие възникването на неуправляемост на задлъжнялостта на частния сектор към чуждестранни кредитори и въздействието на подобна дългова криза върху паричния ред в страната.

Наблюдаваното от м.март 2005г. рязко повишаване на нетния дълг към кредитодатели от чужбина свидетелства, че независимо от намаляването на държавния дълг правителството не е в състояние да ограничи *неблагоприятната тенденция с частния външен дълг*. Той се подсилва и от достъпа на български кредитоиискатели до чуждестранните кредитни пазари и посредници в условията на членство в ЕС след 2007г.

Графика 2

**Държавен дълг и външен дълг на частния сектор
като процент от БВП**
или прогнозна стойност на БВП за 2007 г. – 28 051 млн. евро)

- Държавен дълг като процент от БВП
- Външен дълг на частния сектор като процент от БВП

Източник: МФ, БИ

Проблемът за дефицита на текущата сметка на платежния баланс налага засилено внимание към по-добрата съгласуваност на вътрешните политики за поддържане на бюджетната дисциплина, паричната стабилност и фиксирания курс в условията на Паричен съвет. Според тях държавата в лицето на правителството има само един инструмент за гарантиране срещу неустойчивост на текущата сметка на платежния баланс – поддържане на стабилността на държавния бюджет и увеличаване на фискалния резерв, включително чрез ограничаване на бюджетните разходи.

Преодоляването на устойчивата тенденция на дефицит на текущата сметка на платежния баланс и дефицита на търговския баланс на България ще бъде дългосрочен структурен проблем. Продължаването на прираста на преки чуждестранни инвестиции, както и по-ефикасното развитие на експортния потенциал на страната ще имат приоритетно значение в средносрочна и дългосрочна перспектива. Реалистичната оценка е, че съществено намаляване на дефицита на текущата сметка не е изпълнимо до 2009г., но следвайки добрия сценарий на развитие не трябва да се допуска по-нататъшно увеличаване на дефицита на текущата сметка, заради неблагоприятните му макроикономически последици.

Очакванията за 2007г. като първа година от членството на България в ЕС са притокът на преки чуждестранни инвестиции (ПЧИ) да надхвърли заложените, като достигне рекордни нива от около 4.6 млрд. евро. Страната ни продължава да привлича чужди инвеститори, като за 2007г. най-много инвестиции са постъпили в отраслите: операции с недвижими имоти, наемодателна дейност, бизнес услуги и финансово посредничество. Тази структура на ПЧИ, обаче, не може да се очаква, че ще даде възможност в близко бъдеще да има съществен прираст на износа на стоки и услуги и намаляване на дефицита на търговския баланс.

Инфлацията като проблемна област за номиналната конвергенция с ИВС

Проблемна област на макроикономическата конвергенция е наличието на сравнително голям инфлационен потенциал в България в сравнение със страните от ИВС. Националният индекс на потребителските цени отчете инфлация само през месец август

2007г.от 3.1%. Натрупаната инфлация от началото на годината се покачи до 7.5%, а спрямо съответния месец на предходната година – до 12%.³ За сравнение показателят за средногодишното нарастване на инфлацията в еврозоната, измерен с индекса на потребителските цени, възлиза през 2006 г. на 2.2%, а за полугодieto на 2007 г. на 1.9%. По-високото равнище на инфлацията в България е обусловено както от повишаването на международните цени и прякото им въздействие при отвореността на икономиката, така и от вътрешни структурни фактори, в т.ч. по-високи разходи на енергия и материали на единица продукция, наличие на пазари на „продавача“, по-високи лихвени проценти като цена на кредитите, структурни промени на трудовия пазар и др. От монетарните фактори за инфлацията има значение наличието на „парадокс на богатството“, т. е. при намаляване нормата на спестяванията в икономиката, инвестициите се поддържат от прираста на кредитната експанзия вътре в страната и теглене на заеми от чужбина от страна на частния сектор.

През втората половина на 2007г. очакваните по-високи цени на хранителните продукти, горивата и административно регулирани цени няма да позволят средногодишния индекс на производствените цени да спадне под 5.1%. Административно регулираните цени ще продължат да бъдат основен източник на инфлационен натиск.

Важно значение в инфлационните процеси има състоянието на лихвените равнища. От края на 2003г. България започна да постига съответствие с конвергентното равнище на краткосрочните лихвени проценти в еврозоната по критерия от Маастрихт. При преценката на устойчивостта на *макроикономическото сближаване с еврозоната обаче е показателно, че равнището на краткосрочните лихвени проценти* остава значително по-високо в сравнение с номиналните краткосрочни лихвени проценти в еврозоната⁴. В сравнение с нея лихвените равнища по кредитите в България са по-високи и това се обуславя от

³ По данни на АИАП, Министерство на финансите, октомври 2007

⁴ За сравнение с ИВС на ЕС за 2006г. усреднените показатели за конвергентно равнище на краткосрочните лихвени проценти по едномесечни депозити в еврозоната е 2.94% средногодишно, за тримесечните – съответно 3.08% средногодишно и за едногошните – 3.44% средногодишно.

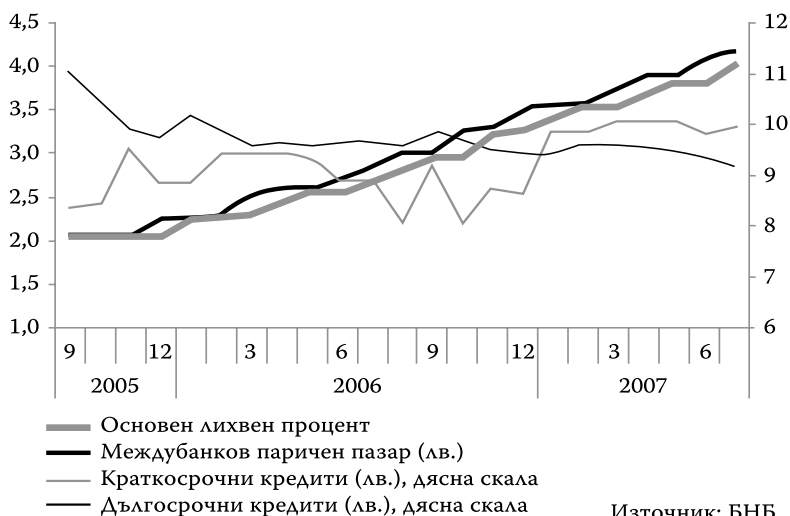
по-високия риск от инфлация. През юли лихвените проценти по краткосрочните кредити в лева и евро нараснаха значително, достигайки съответно 9.19% и 8.28%. Отбелязва нарастване и лихвеният спред между краткосрочните левови кредити и срочните депозити, най-вече в следствие на увеличението на лихвите по кредитите и в по-малка степен на незначителното намаление на лихвите по депозитите. Спредът достигна 6.01 процентни пункта, което е най-високата му стойност от началото на 2006 година.

Повишаването на лихвените равнища в България от началото на септември 2007г. е неизбежна адаптация не само срещу повишаването на цените на стоки и услуги, но отразява и поскъпването на паричните и банкови ресурси на финансовите пазари като цяло в Европа и в ЕС в частност. Като последица от разрастването в международна финансова криза на кризата на вторичните ипотечни пазари в САЩ, тенденцията към повишаване на лихвените проценти и оскъпяване на кредита се очертава от средата на 2007г. като доминираща тенденция и в еврозоната на ЕС. На практика това води до увеличаване на конвергентното лихвено равнище в нея и повишаване на основните лихвени проценти, прилагани от Европейската централна банка. При тези условия се очертава продължаване на тенденцията от 2003 г. на едноразично развитие на лихвените равнища в България и в ИВС на ЕС и възможността за тяхното сближаване в перспектива около или под конвергентното равнище след приемането на еврото.

На междубанковия пазар в България формиращите се лихвени равнища активно се повлияват от тенденцията към поскъпване на парично-кредитните ресурси. Лихвите на междубанковия пазар в средата на 2007г. продължават да нарастват като същевременно обемите растат, въпреки че не достигат високите стойности от началото на годината. Средномесечните стойности на овърнайт индексите SOFIBID и SOFIBOR се увеличават и достигат съответно 4.056% и 4.165%. Средномесечната стойност на индекса LEONIA нараства с 9 базисни пункта спрямо юни и достига 4.10%.

Графика 3

Лихвени проценти

Перспективи на участието на България в Европейското финансово пространство

Стратегията на Република България относно въвеждането на еврото предвижда възможно най-бързо преминаване към Валутно-курсовия механизъм (ВКМ) II след датата на официалното членство в Европейския съюз. БНБ разглежда участието във ВКМ II като преддверие към приемането на еврото и очаква престоят в този механизъм да не надвишава минимално изисквания период от 2 години. Ангажиментът на страната ни за запазване режима на Паричен съвет до влизане в еврозоната при съществуващото равнище на фиксиран валутен курс на българския лев налага реалистична оценка на перспективата за ограничаване на инфлацията и намаляването ѝ до конвергентното равнище като важно условие за парична и ценова стабилност в България. Това ще повлияе решаващо и върху избора на момента за въвеждане на еврото.

При подготовката си за включване в еврозоната България ще продължи хармонизацията с протичащата реформа на Европейс-

кото финансово пространство, като подобрява международната специализация на реалния и финансов сектор. Предстоят по-нататъшни промени в българския финансов сектор и развитието на небанковите и институционалните посредници за участие в капиталовата либерализация и по-нататъшната тенденция към консолидация и концентрация на собствеността на пан-европейско ниво във финансовата индустрия на равнище на ЕС.

Структурните изменения, които ще настъпват с въвеждането на еврото в България са фактор на промени в конкретни области, например развитието на платежно-кредитните отношения, диверсифицирането на валутните резерви, поддържането на паричната дисциплина в съответствие с изискванията на общата парична политика на ЕЦБ. Положително могат да се оценят перспективите за подобряване на финансово-кредитните и инвестиционни възможности, както и ограничаването на системния риск във връзка с постигане на цялостна европеизация.

Интеграцията на България в Единното финансово пространство на ЕС протича чрез участие в изпълнението на Плана за действие от 2004 г., получил известност като реформата „Ламфалюси“. Основните насоки включват постигане на хармонизация с правото на ЕС в областта на:

- Корпоративно управление, капиталов пазар и капиталонатрупване, рисково-базиран капитал, застраховане и банково дело;
- Единна платежна зона от 2005г.

В България влезе в сила Нова законова рамка за банковия сектор, която включва следните нови регулации в съответствие с правото на ЕС:

- Закон за кредитните институции (ДВ, бр.59, 21.07.2006 г.), в действие на основа на Договора за присъединяване на Република България към Европейския съюз (1 Януари 2007 г.); Закон за финансовите инструменти, закон за финансовите конгломерати;
- въвеждане на т.нар. Единен банков паспорт и съответствие с изискванията на Европейското финансово пространство за услугите на едро и на дребно;

- въвеждане на понятието „кредитна институция“ (банка и/или дружество за електронни пари) и нови възможности за развитието на „частните пари“;
- съответствие с изискванията на Базел II (например, нова Наредба за капиталова адекватност на банките и др.).

Интеграцията в Европейското финансово пространство води до засилване на зависимостта от пазарен риск в банковото и небанково посредничество. Възможни са нови сливания и придобивания във финансовия сектор при това с разширяващото се участие на европейски компании.

Въздействието на Европейското финансово пространство върху макроикономическата конвергенция на България с ЕС включва както възможности, така и заплахи във връзка с приемането на еврото:

Към *възможностите*, които се създават с подготовката за приемане на еврото могат да се посочат:

- § Поддържането на парична дисциплина, която се подкрепя от консервативна бюджетна политика;
- § Получаване на външна подкрепа за влизане във ВКМ II;
- § Утвърждаване на ясна и устойчива регулативна рамка на финансово посредничество;
- § Подобрени възможности за парично-кредитни и капиталово-инвестиционни услуги;
- § Технологическо обновление на трансграничните финансови услуги в подкрепа на бизнеса;
- § Влизането в ВКМ II ще стимулира разплащанията и спестяванията в евро, както и прехода към прилагане на паричната политика на Европейската централна банка;
- § Присъединяването на България към еврозоната ще стимулира разплащания, капиталонабиране и международна капиталова мобилност.

Заплахите в процеса на адаптацията за приемане на еврото могат да бъдат очертани в следните направления:

- Основен проблем остава наличието на инфлационен потенциал в икономиката и необходимостта да се даде възможност и за инфлация, подготвяща растежа на доходите с оглед на ценовите равнища при приемане на еврото.

- Нараства външният дълг на частния сектор, вкл. трансграничното заемане на банкови кредити и корпоративни облигационни заеми, което крие опасности от „зараза“ с финансово-парична криза.
- Силното евро намалява конкурентоспособността на износа.
- Увеличава се трансграничната и вътрешнообщностна конкуренция в реалния сектор и възникването на нови малки и средни предприятия при приемането на еврото ще бъде лимитирано поради ценовата конкуренция и конкурентния натиск на свободната мобилност на стоки и капитали.
- Засилва се „естественият подбор“ на фирмите-заематели, което ще ограничава достъпа до кредити.

На микроикономическо равнище икономическият обмен все по-силно ще зависи от съвременни финансови услуги, международни операции на банки и небанкови посредници. Възможно е и да се повиши цената на финансовите услуги – тяхното регулиране, контрол и издръжката им ще се интернационализират и това ще променя значително бизнес средата в България.

Заключение

Номиналното макроикономическо сближаване с ЕС е достижима цел в средносрочна перспектива при условие, че борбата с инфлацията позволи успешно да се постигне конвергентното равнище с еврозоната в средносрочна перспектива. Въпросът е да се постигне устойчивост на разглежданите процеси за интегриране с еврозоната чрез напредък и в реалната конвергенция, защото тя не може да бъде отделен процес от номиналното сближаване, а протича едновременно. С повишаването на стопанската активност и конкурентоспособността на българската икономика реалната конвергенция означава пълноценно участие в Европейския вътрешен пазар и развитието на конкурентоустойчиви икономически субекти. При такива условия приемането на еврото ще гарантира стабилност на цените и нови възможности за реалната конвергенция на микроравнище като желана и дългосрочна перспектива на устойчивото стопанско развитие в ЕС.

Приемането на еврото ще позволи и по-нататъшна институционална и функционална интеграция в Европейското финансово пространство. Макроикономическото сближаване с ИВС ще протича в условията на засилващо се въздействие на регулативните практики на ЕС и на присъщите за страните от ЕС тенденции в развитието на съвременния постиндустриален регулативен капитализъм.

МИГРАЦИЯ, ПАЗАРИ НА ТРУДА И ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ: НОВИ ВЪЗМОЖНОСТИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ЗА БЪЛГАРИЯ

Катя Владимирова*

Външната миграция и състоянието на националния пазар на труда са сред особено значимите аспекти в най-новата история от развитието на човешкия потенциал. Българската миграция е част от съвременните световните миграционни процеси и притежава основните характеристики на емиграцията главно на страните от Източна Европа след 1989 г. Емиграцията от България, респ. Източна Европа към Западна е значителна и след включването на повечето от тези страни в европейската общност се трансформира във вътрешна мобилност на работната сила и все по-голяма част от нея става легална.

Движението на националната работна сила извън страната, но в пределите на ЕС променя националните и регионалните пазари на труда, оказва различно влияние върху обществата и икономиките на страните, които приемат и страните, които изпращат работна сила с различно образование и професионална подготовка. За всяка от страните има и ползи, и предизвикателства, и проблеми.

Мобилността в рамките на общността не е обект на имиграционната политика, а на политиките на пазара на труда. Конкурентоспособността на образователната система и на индивидите, на пазарите на труда, разликите в стандарта на живот и условията на труд предопределят това движение и последиците от него.

* Катя Владимирова е доктор по икономика, професор в Университета за национално и световно стопанство, e-mail: kvladimirova@hotmail.com

За емиграция би следвало вече да се определя движението към страни извън ЕС и главно към страни от други континенти (САЩ, Канада, Австралия и други). Тя се предопределя от имиграционната политика на приемащите страни и от развитието на България и стандарта на живот в нея.

И в двата случая България е изправена пред сериозни предизвикателства – от една страна, по отношение на възможностите за развитие конкурентоспособна икономика и от друга страна, бързо и радикално да промени условията на живот и на труд. Не по-малко е предизвикателството по отношение развитието на населението, неговия потенциал и възможности за реализация в страната. Другояче казано, България е изправена пред предизвикателството да се бори за запазване и/или връщане на своите граждани, както и да се конкурира с другите страни за своята и чужда работна сила, която ѝ е необходима за развитие на икономиката и нейния интелектуален потенциал.

Включването на България в ЕС, нейното стабилно икономическо и социално развитие, все повече я прави притегателен център за имигранти от държавите извън ЕС, в много случаи засега само трамплин, първа крачка към развитите западноевропейски страни. В това отношение предизвикателството за България е в разработването и прилагането на адекватни политики за прием на имигранти, за тяхното адаптиране и използване предимството на различните култури.

Пазарите на труда и миграцията и мобилността на населението в Европа

Европейският съюз е изправен пред необходимостта да превърне икономиката на общността в динамично развиваща се и конкурентна на основата на по-широкото използване на новите технологии, развитието на иновациите и образованието, създаването на качествени работни места и социална сигурност. За България като част от тази вътрешно конкурираща се общност предизвикателствата са многократно по-големи.

Новите миграционните потоци в Европа се обясняват главно с развитието на икономиките и на демографските процеси. С намаляването на нарастването на населението Западна Европа стана район на трайна имиграция. Стареенето на населението и развитието

ето на икономиката правят все повече възможно имиграционните потоци към развитите страни от Западна Европа да нарастват и да бъдат повече от всякога необходими, дотолкова, че да изискват да се предвидят промените, до които ще доведе новата миграция в приемащите, а също и в предоставящите мигранти страни.

Бързото нарастване на търсенето на работна сила, особено след 1997 г, направи мобилността ѝ още по-необходима в много от страните в Западна Европа. На равнище ЕС дебатът по очертаващата се ситуация в това отношение беше включен в рамките на европейската Стратегия за заетост. Структурата на имигрантите в Европейския съюз се променя и все повече се свързва с недостига на достатъчно предлагане на труд на различните пазари на труда, а във връзка със стратегията на ЕС за развитие на икономиката на знанието – и недостига на квалифицирана работна сила. В един по-общ икономически и социален контекст, който се характеризира с недостиг на определен брой квалифицирана работна сила и на определени категории работници и с ускоряване стареенето на населението, най-развитите европейски страни чрез политиките си за привличане на високо квалифицираната работна сила се опитват да се справят успешно с предизвикателствата на силната конкуренция и глобализиращата се икономика. За страни като България, които имат същата демографска ситуация и които не могат да се конкурират за привличане на необходимите имигранти, проблемите са сериозни и трудно решими в контекста на конкуренцията и производителността. Страните от ЕС имат утвърдена традиция в областта на имиграцията, която в общи линии се отрази позитивно на икономическия растеж и на капацитетите за адаптация на пазара на труда към това развитие.

Една от основните дестинации на емиграцията през последните години от страните на Източна Европа са страните от Западна Европа. Старите страни на емиграция (като страните членки от Южна Европа – Италия, Португалия, Испания, Гърция, а също и Ирландия) станаха страни на имигранти, т. е. в по-ново време те се трансформираха от страни с висока емиграция в страни, приемащи имигранти. Значението и динамиката на приноса на миграциите за движението на населението в ЕС на 27-те вероятно ще се увеличи, защото досегашните и новите страни членки на ЕС имат еднакви демографски тенденции. Въ-

веждането на преходен период от някои от страните по отношение на приемането на трудова имиграция от новите страни ще разгърне потока на влизащите върху един по-дълъг период.

В краткосрочен период, имиграцията е способна да благоприятства заетостта на национално равнище, тъй като тя увеличава гъвкавостта на пазара на труда. Това в частност е вярно за временната миграция. Освен това, в своята съвкупност имигрантите не заемат работните места на местната работна сила, тъй като уменията и квалификацията на имигрантите най-често са различни, при това различни и в зависимост от континента и държавата, от която идват. Това може по принцип да затрудни развитието на някои групи или сектори. Такъв нежелан ефект се получава главно в индустрията и при неквалифицираните работници в услугите.

Ситуацията на пазарите на труда е по същество резултат от икономическото развитие и провежданите политики за регулиране на националните пазари на труда, а в по-глобален план и от политиките за увеличаване на заетостта. Търсенето на пазара на труда представлява мощен привличащ фактор, докато посредствените условия на живот и ограничените перспективи за подобряване на качеството на живот в собствените страни са главните фактори, които отблъскват.

През последната година се появиха редица публикации, акцентиращи, че увеличаващия се приток на евтина работна сила от източните към западните държави намалява в последните цената на труда на редица професионални пазари. В рамките на ЕК се оценява, че ефектът от отварянето на трудовите пазари е положителен за икономиката, визирайки страните, които не са го затваряли – Ирландия, Великобритания и Швеция. На тази основа главно се крепи и решението, прието по-късно от други страни.

Най-новата имиграция в Европа след „източното“ разширяване на ЕС

В началото само три страни от ЕС15 (Великобритания, Ирландия, Швеция) решиха да не наложат ограничения спрямо пристигащите чуждестранни работници от новоприетите през май 2004 г. страни. Данните показват, че безработицата в тези три страни през първите осем месеца, не само не е нарасна, а

в две от тях дори е спаднала (Ирландия и Швеция). Допълнителната заетост и производство са допринесли и за по-високия ръст на БВП за 2004 година, който превишава с над 30% този за предходната година. В сравнение с 2003 г. през 2004 г. нарастването на БВП за трите страни е от 2,9% на 3,8%, в т.ч. в Швеция от 1,7% на 3,7% (по данни на Евростат). При това нарастването на brutния продукт в трите „отворени“ страни е на значително по-високо ниво, отколкото е средната стойност за ЕС15 (2,3% за 2004 г.), т. е. за тези държави, които се придържат към ограничаваща или спираща икономическата миграция политика. Изводът е, че не въпреки, а благодарение на по-големия брой човешки ресурси и конкуренцията на трудовия пазар, трите „отворени“ държави забогатяват по-бързо от своите съседи от Европа.

Появата на добрата и евтина работна сила от новите страни членки на ЕС е истинско богатство за много работодатели във Великобритания, Ирландия и Швеция, които отвориха вратите си за работници от Изток. Обаче редица източноевропейски държави като Полша, Литва и Латвия започват да се тревожат, че много от най-добрите им хора напускат, за да търсят по-високо заплащане и по-добър живот. В тази връзка един от най-големите проблеми на България и другите източноевропейските страни е да определят и предвидят мащабите на новата миграция и мобилност.

През последните години след второто „източно“ разширяване на ЕС расте емиграцията на лекари и други медицински специалисти от Източна Европа. Много работни места в здравеопазването на западноевропейските страни са вакантни. Във Франция, Германия и Великобритания не достигат лекари и медицински сестри. Властите в тези държави обявиха, че ще бъдат приети, макар и с известни резерви, пристигащи от страните на Източна Европа. Заминават лекари и друг медицински персонал от Румъния, Полша, България, Унгария. Проблемите в здравния сектор по-скоро прогонват, отколкото задържат специалистите. Доколко в страните от ЕС се прави разлика между академично и професионално признаване (академичното е признаване на дипломата, а професионалното – на правото да се упражнява професията) често медицински кадри от Източна Европа срещат трудности и заради различните трудови споразумения в отделните европейски страни. Не е за подценяване и наличието на

силна конкуренция, която изпитват от страна на медицинските специалисти от новите страни членки на ЕС, главно от Полша.

За да се увеличи потенциалния принос на мигрантите е важно да се оцени техният опит, който вече са придобили и квалификацията, която са вече получили извън ЕС. Признаването и адекватната оценка на тяхната официална и неофициална (в т.ч. дипломите) квалификации са необходими за постигането на тези резултати. Това означава също да се отдаде приоритетно внимание на премахването на причините за получаване и запазване на заетостта, такива като строгостта на изискванията за заетост или законовите ограничения, засягащи например езиковите знания или националността. Според Хейки Матила от унгарския офис на Международната организация по миграцията, за сега може да се говори за „прахосване на мозъци“, доколкото високо образовани емигранти от източноевропейски страни вършат нискоквалифицирана работа, защото образованието им не се признава.

Миграцията на жените и домакинския труд

Миграцията се феминизира. Жените мигрират сами или със своите семейства. Не толкова рядко те са първите, които заминават и след това идват останалите членове на семейството. С мигрирането на пълните семейства връщането все повече се отлага или не се осъществява. В този случай и паричните трансфери са ограничени. С увеличаването на заетостта на жените в страните от Западна Европа се наблюдава изнасяне на домакинския труд на пазара на труда. Жените в Западна Европа работят все повече, те все по-често са ръководни кадри и инвестират в кариерите си. За да ги реализират те трябва да изнесат извън дома „техния“ домакински труд, т. е. да го предложат на пазара. Както е известно домакинският труд не се признава и не получава адекватна оценка и по принцип е предназначен за жените. Но когато в пазарните общества той се предоставя на други срещу заплащане създава заетост и това е все по-желано, даже изисквано, както от самите жени, така и от новите форми на управление на предприятията. Работещите жени могат да бъдат заместени в домакинския труд от бедни жени с ниско образование от съответните страни или от емигрантки. Това масо-

во търсене на заместване на нарастващия брой жени, работещи извън дома, създаде огромен поток от мигриращи жени, които идват в Западна Европа с надеждата да си намерят работа в услугите (гледане на деца, чистене, гледане на възрастни, боли и т. н.) Жените от Източна Европа, в т.ч. и от България, често с високо образование, влизат в пряка конкуренция с бедни жени без образование от съответните западноевропейски страни. Така се установяват две социални взаимоотношения между жени, едно отношение между жените от съответните страни (работодатели и наети) и друго отношение на конкуренция между жени в несигурно състояние, но несигурно по различен начин, за тези от Севера и Юга и жените от страните на Източна Европа. Така джандър отношенията също се проявяват в непозната форма: екстернализирането на домакинския труд има предназначението да намали напрежението в семейни двойки на работещите жени в Западна Европа (и в много градски двойки на страните от Юга – Гърция, Испания, Португалия) и позволява по-голяма гъвкавост на жените, за да отговорят на изискванията на работата в съвременните предприятия. На макроравнище това позволява на западните общества да преосмислят мащабите на икономиката на основата на виждания за домакинския труд. Много жени от България с високо образование и професионална подготовка (медицински лица, учителки и други) прекъсват своята професионална кариера и оставят работните си места и тяхното естествено допълнение – домакинския труд и грижите за другите в семейството и домакинството, за да отидат да работят ниско квалифициран труд в домакинствата от Западна Европа. Свободата и възможностите за професионална реализация за едните жени означава за другите отказ от професионална реализация и прекъсване на кариерата.

Ползите и последиците от високата външна емиграция и мобилност

Увеличената интензивност на миграцията в България след 1989 г. е част от развилата се емиграция от страните на Източна Европа, но същевременно е и част от световните миграционни потоци, предопределящи се от различията в икономическото развитие и стандартите на живот в отделните страни и региони

в света, от политическите и военни конфликти и състоянието на пазарите на труда. През последните две десетилетия българската емиграция е не само част от европейската, но и от световната: тя е към страните от Западна и Централна Европа, но и към САЩ, Канада, Австралия, Южна Африка и други развити страни на чиито пазари на труда тя се конкурира не само с националната работна сила, но преди всичко с имигрантите, идващи от други страни и континенти. Равнището на образование, професионалните и други трудови качества, както и отстояваната цена на труда са нейните конкурентни предимства. В известен смисъл бихме могли да приемем, че реализацията на тази част от българското население, неговата професионална кариера и цената на труда, която поучава е оценка за конкурентоспособността на националната образователна система.

Проблемите с конкурентоспособността и качеството на работната сила стават определящи за миграцията/мобилността. В редица европейски страни (Италия, Испания, Гърция, Португалия и други) източноевропейската емиграция (в т.ч. и българската) среща конкуренцията на емигрантите от другите континенти (Азия, Африка, Латинска Америка) както на пазарите на некавалифицирания труд, така и на квалифицирания.

От началото на прехода и до сега, сред първите, които напускат страната (и региона) са младите, образованите, амбициозните хора. Това даде основание да се пише и в България за наличието на явлението „изтичането на мозъци“. В много от тези страни и особено в България, изтичането на мозъци може много да влоши възпроизводството на населението и особено количеството и качеството на човешките ресурси, отчитайки силните тенденции на стареене на населението и необходимостта от повишаване на конкурентоспособността на националната икономика.

Бихме могли да се присъединим към мнението, че новите членки на ЕС са в благоприятно положение да се превърнат във „фабрики за мозъци“. Емиграцията (в по-ново време мобилността) в Западна Европа на заминаващите предимно млади хора, води до придобиване на нова квалификация и умения, до създаване на професионални контакти и заработване на повече пари. Миграцията, а сега много повече – мобилността, изпраща сигнали и към националната образователната система и дава свое-

образна оценка, доколко тя готви конкурентоспособна работна сила, доколко тя самата е конкурентоспособна. И на трето място, би могло да се мисли, че има достатъчно „мозъци“ за източване (например висок дял на притежаващите висше образование и професионална подготовка, много млади специалисти по компютърни и комуникационни технологии, висока наситеност с лекари и учители при намаляващия брой на населението и др.). Дали това е така от гледна точка на бъдещите потребности на икономиката? Няма насочени в дългосрочна перспектива изследвания за потребностите от специалисти и квалифицирани работници, за промяната в професиите, в нужните знания и умения. Краткосрочните проучвания, които се правят на базата на анкетирането на работодателите се ориентирани по-скоро към настоящето и сегашната конюнктура на пазара на труда.

Съществуват възможности да се намалят загубите от високата емиграция и мобилност, т. е. страните да се справят с две важни предизвикателства. Преди всичко трябва да се реагира на причините, поради които много от хората продължават да заминават. Една от основните причини е ниското заплащане, друг фактор е получаването на добро образование и сигурност. Друго предизвикателство пред тези държави (на заминаващите) е да накарат имигрантите да мислят кога, а не дали ще се завърнат, като премахнат бюрократичните проблеми и поддържат връзки с мигрантите си в чужбина. Още повече, че не малко от тях инвестират в България (в потребление, имоти и бизнес). Но един от проблемите е възможностите това да продължи и сигурността, ефективността на тези инвестиции. Друго предизвикателство пред връщането им някога в страната са техните деца – да продължат образованието си, да познаят страната, да научат и поддържат българския език. Например, правителството във Вилнюс се надява, че със създаването на литовски училища в градове като Дъблин ще улесни емигрантите, които планират да се върнат. Ако децата запазят езиковите си умения, те няма да имат проблеми да продължат училище като се приберат у дома.

Значителната по своите мащаби българска емиграция доскоро допринасяше за смекчаване острите социални проблеми на високата безработица и натиска на националния и особено някои регионални пазари на труда и за намаляване потребностите от социални плащания. В дългосрочен аспект обаче тя за-

страшава не само възпроизводството на населението, но и предлагането на пазара на труда в страната. България, както и много от страните в Централна и Източна Европа, трябва да се справят с комбинацията от възрастова структура като в развитите страни и икономика като в бедните страни. Но засега най-важната причина за миграцията остава – недобре платени или неоченени хора, за които заминаването в чужбина има смисъл. И това е едно от най-сериозните предизвикателства пред социалната политика в страната и особено пред управлението на човешките ресурси в българските организации.

И двете, застаряването на населението и намаляването на трудоспособното население могат да ускорят и увеличат потребностите на работодателите от чужда работна сила. Вече започват да не достигат работници в строителството, туризма или търговията. Альтернативата е да се привлекат работници от Близкия и Далечния Изток, или да се повишат заплатите в тези сектори и в страната като цяло.

Растат паричните трансфери от страна на мигрантите. Малките държави като България стават все по-зависими от тези пари. За повечето страни на емигранти най-голямата полза са паричните преводи в страната, изпращаните пари от имигрантите в родината, които на практика са значим фактор за икономическия растеж, доколкото непосредствено финансират потреблението на населението и инвестициите. Мащабите на тези средства са огромни (до 30% от БВП). По данни на БНБ за една година (ноември 2005-ноември 2006 г) сумите, изпратени от българските емигранти надхвърлят 1 млрд. евро, което е почти 5% от БВП за 2006г. Средствата, които изпращат имигрантите съдействат и за развитие на регионите и селищата, от които те са тръгнали.

Завръщането на завършилите образованието си извън страната, както и на емигрантите или дори на тези, които временно заминават, крие значителни възможности що се отнася до придобитите знания и умения. Предизвикателство е да се използва този потенциал. Не са много редки случаите, когато на такива хора се отказва наемане под предтекст, че са свръхквалифицирани. Понякога това е свързано със страх, че трябва да се заплати адекватно техния труд, да се променят условията на труд и/или организацията на труда.

Европейски стратегии и политики за интеграция на мигранти и етнически групи и предизвикателствата за България

Миграционните политики се възприемат повече като вътрешна политика на съответната страна. По-рядко (поне доскоро) миграцията беше обект на обща политика. През последните години Европейският съюз наруши това правило с приемането на обща политика за интеграция на имигрантите и други действия в тази насока.

В рамките на Европейската Стратегия по Заетостта (ЕСЗ), Комисията обръща внимание главно на въпросите, свързани със създаване на стабилна интеграция на пазара на труда на идващите от други страни като се гарантира достъпа до услугите на образованието и заетостта и се приемат други мерки, целящи да увеличат участието на пазара на труда. Друга област е борбата срещу недекларираната заетост и намаляване на неформалната икономика, за да се трансформира недекларираната работа в легална заетост. Заедно с това се акцентира на необходимостта по-точно да се определят потребностите на пазара на труда в ЕС и на ролята на имиграцията за преодоляване на недостига от работна сила сега и в бъдеще, държейки сметка за нарастващата конкуренция между приемащите страни. Най-новите политики на развитите страни за регулиране на имиграцията са сериозно предизвикателство за предлагането на труд на българските пазари на труда и за възможността това предлагане да съответства на търсенето от страна на бизнеса. Конкурентоспособността на работната сила от България на световните и конкретно на европейските пазари на труда се превръща във все по-голяма степен в заплахата за конкурентоспособността на българското производство. Ниската конкурентоспособност на последното, намираща израз в количеството и цената на изнасяните (и не само на тях) стоки и услуги предопределя ниската, неконкурентната цена на труда в страната.

Националните политики по отношение на имиграцията в развитите страни се променят значително и все повече се предопределят от потребностите на икономиката и ситуацията на националните пазари на труда. От 1 януари 2008 г. във Великобритания влиза в сила точкова система за прием на имигранти,

която се предвижда да важи и за последните новоприети членове на ЕС – България и Румъния. Новата система е на практика продължение на политиката на лейбъристкото правителство на Тони Блеър да допуска във Великобритания само висококвалифицирани специалисти и предприемачи с опит. Точкова система ще отмени действащите понастоящем близо 80 програми за работа и образование във Великобритания. На тяхно място се въвеждат пет категории, които отговарят на интересите на британската икономика. Качествата, които ще имат значение са професионална квалификация, трудов стаж, езикови умения и други, както и оценката как тези качества ще са полезни за британската икономика⁵. Най-облагодетелствани от новата система се счита, че ще бъдат лекарите, инженерите и IT специалистите, защото ще бъдат приемани без да се изисква да имат предварителни предложения за работа. Представители на други професии като медицински сестри, преподаватели, водопроводчици и други ще получават визи, за да заемат свободни работни места. В третата категория попадат нискоквалифицираните работници, които ще получават временни работни визи за изпълнението на точно определена работа и в определен срок и след това ще бъдат задължени да напуснат страната. Следваща категория са студенти, спортисти, сътрудници на международни компании и петата – хората с краткосрочен престой в страната като музиканти, артисти или пристигнали да поработят през ваканцията си. Аналогични политики вече въвежда и Италия, Франция, Германия и други европейски страни. В същото направление са и промените в имиграционната политика на САЩ и Канада. Определящи за тях стават потребностите на икономическото развитие и пазарите на труда. Улеснява се значително и дори се стимулира имиграцията в тях, респ. емиграцията от другите страни (в т.ч. и България) на висококвалифицирани специалисти в областта на новите технологии и здравеопазването и на висококвалифицирани работници. Хората без квалификация или без достатъчен професионален

⁵ Най-много точки могат да получат високообразованите млади хора, които добре владеят езика на страната. При набирането на определен брой точки на кандидатите ще бъде издавана работна виза. Засилва се и контролът и за издаване на визи за предприемачество и кандидатите трябва да докажат, че имат предприемачески опит в своята родина и по международни проекти.

опит ще бъдат приемани само за определен период от време, тогава и толкова, колкото изисква ситуацията на техните пазари на труда. Тези нови политики ще стимулират значително емиграцията и от България на висококвалифицирани специалисти и работници, ще се повиши мобилността на другите. Страната ни не е в състояние да се конкурира с тези страни. Огромните разлики в заплащането на труда, професионалното развитие и условията на труд ще стимулират напускането на националните пазари на много млада и висококвалифицирана работна сила. Организацията в България няма да предприемат огромния риск да си загубят инвестициите като обучават и квалифицират заетите при тях. Това ще има двоен негативен ефект за производителността и конкурентоспособността на националната икономика.

Заклучение

Пазарите са като „скачени съдове“: емиграцията от едни е имиграция за други. Дискриминацията и емиграцията от едните пазари често се превръща в друга форма на дискриминация на пазарите, към които се насочват емигрантите. Загубите от голямата емиграция и от „изтичането на мозъци“ е печалба за други. Може ли това да се промени? Възможно ли е губещите да намалят тези загуби, могат ли да спечелят? Това е трудно, но не невъзможно. Търсенето на оптималното решение е силно ограничено от много условия и фактори: правото на индивида на избор (в т.ч. и на място на работа, сфера на дейност), свободата на движение; различията в цената на труда и условията на труд; интеграцията в ЕС, политиките и директивите, в т.ч. и по отношение на миграцията и изграждането на единен пазар; процесите на глобализация и много други.

Предвижданията са, че населението в Европа ще намалява, но много повече в някои източноевропейски страни като това е особено валидно за България. Същевременно ще продължи тенденцията на застаряване на населението. Миграцията и мобилността остават високи. Населението ще намалява и застарява. И двата процеса изискват политики на адаптация и справяне с новите предизвикателства. Продължителният спад на населението и неговото ускорено застаряване в България ще имат негативни икономически, политически, социални, културни и други последици и изискват

демографска политика, насочена към промяна на сегашните демографски тенденции. Необходима е приемлива за обществото и бизнеса имиграционна политика. Както и последователна политика за насърчване връщането на поне част от българската емиграция.

Използването на сравнителния подход и на метода на аналогията биха могли да допринесат за намиране на добри решение в българската политика по отношение мобилността на населението. Добър пример в това отношение могат да бъдат южните държави в Европа (Италия, Испания, Португалия, Гърция), тези които се превърнаха от източник на емигранти в приемащи масово емигранти, поради ускореното развитие на икономиките им и създаването в този процес на много нови работни места, принос за което има и високата им емиграция в средата на миналото столетие. За много страни в света емиграцията или последиците от нея станаха един от най-важните фактори на растежа и нарастването на brutния вътрешен продукт.

Литература

- Alaluf, M. et E. Krzeslo** (eds). 2005. *Protection sociale et emploi. Regards croisés sur la mondialisation en Europe et en Chine*, Ed. l'Universite de Bruxelles, Bruxelles
- Cabiria** 2004. *Femmes et migrations en Europe. Strategies et empowerment*, Sous la dir.de Fr. Guillemaut, Lyon.
- Kergoat J.** (dir.) et al., 1998. *Le monde du travail*, La Decouverte, Paris
- Liaisons sociales Europe, (2002), „Danemark: incitation au retour a l'emploi“, n 65, octobre.
- Migration de femmes et d'hommes en provenance et à destination de l'Union Européenne*. 2003. Statistiques en bref, Thème 3–2/2003, Eurostat
- Rangelova, R., K. Vladimirova**. 2004. „ Migration from Central and Eastern Europe: The Case of Bulgaria“. *South-EastEurope Review (SEER) for Labour and Social Affairs*, Vol.7, No 3, 7–30
- Rangelova, R., J. Kalchev, K. Vladimirova, V. Minchev, V. Boshnakov, S. Blajeva**. 2006. „Gender Dimension of the Bulgaria's New Migration: Policy Implications“, In *Economic Studies*, Number 1, 43–66
- Vladimirova K.** 2005. „Labour markets and migration : processes and polcies“, In „*Bulgaria's demographic future in United Europe*“, CIN/BAN, Sofia

НА ДЪНОТО В ЕС: НЕЛЕГИТИМНОСТ НА СОЦИАЛНОТО НЕРАВЕНСТВО В БЪЛГАРИЯ

Николай Тилкиджиев*

„Качеството на обществото“ днес се разбира от социалните учени като единство от сплотеността (кохезията) и устойчивостта му. Самата устойчивост на обществото има две основни измерения: съхраняването и развитието на *човешкия* и на *природния* капитал (Noll 2002). Индикатор на състоянието на човешкия капитал е *стабилността* в оценките на хората за това, което става в обществото днес, доколко то е с положителен знак, накратко, доколко хората приемат, че живеят добре и по-добре отпреди. Имаме всички основания за извод за прекомерна *динамика на общественото мнение* в България, с подвеждащи наблюдателя позитивни тенденции, следвани от трайни спадове. Динамика, уви, тук не означава автоматично и динамично успешно развитие, не означава, че всичко у нас вече е тръгнало необратимо „напред“ и „нагоре“ с бързи темпове.

Към края на 2004 г. установихме, вкл. с данни от наше емпирично изследване и с позоваване на резултати от изследвания на колеги, че изглежда има „завой към *по-позитивно* мислене“ на българите. Този извод се налагаше по различни линии на проучване на общественото мнение, от различни агенции, чрез различни методи и методики, с различни индикатори (Тилкиджиев 2006–1). Оказва се обаче, че само две-три години по-късно нещата вече не стоят така оптимистично. За българското масово съзнание, за което в последните 18 години е присъщо люшкането от едната в другата крайност, махалото лесно се оказва отново

* Николай Тилкиджиев е ст. н.с. I ст., дсн в Институт по социология на БАН, e-mail: nikolai.tilkidjiev@gmail.com

в другата, на пръв поглед парадоксално, противоположна позиция. Какво е обяснението? Едното, че основанията на обществените настроения са се променили, вкл. че материалният живот на хората се е влошил. Второто, че „оптимизмът на българите“ към края на 2004 г. е обхващал вероятно само по-повърхностни пластове на нагласите (а и преди ставаше дума по-скоро за „умерен реализъм“, отколкото за някакъв категоричен оптимизъм), без достатъчно да се отчита трайното действие на цялостни и дълбочинни негативни тенденции отпреди. А вероятно и едно, и другото...

Но социологът е длъжен да анализира действителните факти, независимо от неговите собствени симпатии. За съжаление, днес, през есента на 2007-ма, отново натежават предпоставките за песимизъм. Анализирано в комплекса на различните фактори, сякаш това се превръща в *по-трайната оценка* на хората за състоянието и развитието на българското общество, където преобладава тъжният, дори отчаян тон, *негативното, неудовлетвореността*. Както ще видим, по основните показатели нашето общество и в обективен, и в субективен план е „на дъното“ сред страните на Европейския съюз. Искаме или не, по време на теренни изследвания социолозите все по-често чуваме една и съща констатация: „*Откак дойде Демокрацията сме все по-зле и по-зле!*...“ И в това повтарящо се заключение вече не е само носталгията по „осигуреното време“ отпреди 1990-та, а и недоволството от *продължителността* на ниското качество на живот и *липсата на алтернатива* за преодоляване на това положение.

В следващото изложение ще се опитам първо да представя методологическата възможност за сравнения в контекста на ЕС. След това ще представя изводи от проведени социологически изследвания в какво се изразява масовото разочарование на голяма част от хората, с опит за систематизиране на белезите на ниското „качество на обществото“ ни, кои са най-често извежданите, сред обикновените хора и експертите, причини за сегашното недобро състояние, мястото сред тях на „нелегитимността на социалното неравенство“, и накрая, могат да се направят някои прогнози за развитието на обществото ни в следващите месеци, дали неуспешните реформи и твърде забавените темпове не водят до появата и разпространението на по-масов „евроскептицизъм“ сред населението?

Емпирична основа за сегашните изводи предлагат и емпиричните данни от реализираното преди 8 месеца авторитетно, изготвено и проведено по единна, експертна, международно-контролирана методика *Европейско социално изследване* в България (ESS)⁶. Освен данните от ESS, тук имам предвид съпоставителна информация и от предишни изследвания от 2004–2005 г. на International Social Survey Program (ISSP), проведени у нас от АСА, от Европейското изследване на качеството на живот в България (2003), от проучванията в проекта „Демократични ценности“ у нас (2000), публикувани данни и анализи от други репрезентативни изследвания на общественото мнение на агенции, както и лични мои наблюдения от теренни проучвания в страната. Взети в съвкупност тези източници на информация дават достатъчна увереност за следващите разсъждения и изводи.

1. Към методологията за изводите

Заглавието ми „На дъното“ не е заимствано от едноименното произведение на Максим Горки за потискащото време от началото на 1990-те. То е заглавие от български централни ежедневници от 25 май 2007 г., оповестяващи официален доклад на Европейската фондация за подобряване на условията на живот

⁶ Трето по ред (Third Wave) – след 2002 и 2004 г. – това най-мощно репрезентативно, за всяка от 29-те страни на Европа, изследване днес (European Social Survey-ESS), се провежда за пръв път в България на терен през декември 2006 г. от консорциума „ESS-Bulgaria“. Консорциумът провежда изследването в рамката на научна програма „Европейско социално изследване в България“ (към НФНИ-МОН), състояща се от три проектни модула: „Благосъстояние и идентичност“ (с ръководител Николай Тилкиджиев, в сътрудничество с Т. Неделчева, В. Златанова, М. Келиян и Е. Маркова, с базова организация Института по социология при БАН) „Социално изключване и интеграция“ (с базова организация АСА, с ръководител на кол. Лилия Димова, която е и ръководител на цялата програма) и „Информационно-ресурсно осигуряване“ (Александър Стоянов и кол.). Първият колектив стартира и с проект „Качество на живот: благосъстояние, условия и стилове на живот, идентичност“ в Института по социология, като опит за нови обобщения и задълбочаване в някои от аспектите на Европейското социално изследване за България. (Вж. подробно в специалния Интернет сайт: www.ess-bulgaria.org)

и труд към Европейската комисия, където България е „на дъното“ в ЕС по ниво на минималната месечна заплата (от 82 евро). На другия – горния, благоприятен полюс сред членките на ЕС е Люксембург – с минимална месечна заплата от 1503 евро (www.news.dir.bg). Разликата е колосална (повече от 18 пъти). Т. е. оценката, че сме „на дъното“ не е заключение на политиканстващ идеолог или черноглед отрицател, а официален извод за жизненото ни равнище, направен с използването на *сравними методики*. Разбира се, минималната месечна работна заплата е само един от показателите за ниския жизнен стандарт и условия на живот в съвременна България.

Какви са научните основания за съизмерването на българското общество с другите европейски общества? База за сравнението е на първо място реалният процес на *конвергентност на социалните структури* (сходство, подобие) на и във всички европейски страни, независимо от твърде различното равнище на тяхното социално-икономическо и политическо развитие, независимо от различните пътища, форми и постижения на тяхната индустриализация и модернизация. Този въпрос бе обсъден специално в предишна публикация (Тилкиджиев 2006–2).

Методологически аргумент за правото на сравнения между толкова различни общества, каквито са европейските, ни предоставя новото развитие на проблематиката за *„качеството на живот“*. Исторически факт е, че тя се роди още през 1960-те г., първоначално в САЩ, благодарение на водещи изследователи от ранга на Дж. К. Гълбрайт, Д. Бел, О. Д. Дънкън, А. Кемпбел и мн.др. Но през 1990-те и особено през 2000-те г. тази проблематика получи истински нов ренесанс в перспективата на разширяването на Европейския съюз, давайки шансове тъкмо за прагматично сравнение между страните-членки по трите основни измерения на качеството на живот: *обективните условия на живот* (вкл. жизнения стандарт), *субективното благосъстояние* (включвайки когнитивния компонент „удовлетвореността“ и емоционалния – „щастие“) и *качеството на обществото* (имайки предвид индикаторите за „сплотеност“ или кохезия и за „устойчивост“) (Noll and Zapf 1994; Veenhoven 2000, 2003; Noll 2002; Тилкиджиев 2006–3). Постигането на изследователски консенсус за измеренията и сравненията на

състоянието и развитието на европейските общества е от изключителна важност по две причини: първо, за поставянето им в *солидни теоретико-методологически рамки* – в широкия „интегративен и холистичен“ контекст (Fahey, Nolan, Whelan 2003) и второ, за прагматизма и рационалността на измерванията и сравненията – обществата и обществените структури вече се съпоставят не абстрактно, а *според критерия за полезност*, доколко състоянието днес е *по-добро от вчерашното* (т. е. г.т. на „по-доброто“ положение, на „благополучието“ – *better-ness, welfare-ness*).

А такава уеднаквяване на критериите предполага универсализиране на *публичността, откритостта на сравненията*, принципно невъзможни в предишните „херметични“, „затворени общества“. Развитието на всяка страна-членка на Европейския съюз днес е „пред очите на всички“, тя се съизмерва, сравнява с развитието на останалите, няма наши си доморасли, „провинциални“ оценки. Кое е добре и за българския случай.

2. Емпиричната реалност на обществените настроения: „как е животът на дъното“?

В краткия настоящ обем не е възможно описание и анализ на всички или дори на повечето измерения на общественото ни развитие. Привеждането на обхватна количествена, в т.ч. статистическа информация в сравнителен план е важна, но друга, специална задача. Тук нашият интерес е по-различен – да покажем какви са вероятните *причини за новото задълбочаване на песимистичните оценки* в общественото мнение. Затова само ще маркирам основни равнища на общественото недоволство, в които се изразява незавидно ниското положение на българското общество в ЕС, които вълнуват хората днес у нас и които са изводими от проведените в последните години социологически изследвания.

§ *Първото равнище* на масовата неудовлетвореност изтъква *ниския жизнен стандарт* за голяма част от населението, изразяващ се най-вече в ниските доходи (недостатъчни дори за най-належащите материални потребнос-

ти на домакинствата, за храна и облекло, за вода, ток и отопление, за лекарства и лечение), недобрите жилищни условия. Доказателство е фактът, че България е страната с най-ниски доходи, вкл. с най-нисък БВП (брутен вътрешен продукт на глава от населението), сред страните от ЕС, по данни на ЕВРОСТАТ.

Субективната оценка на този обективен факт е не по-малко категорична – българските респонденти заемат най-ниската, последна позиция, „дъното“, по ниво на „удовлетвореност от живота“ по данни на Европейското изследване на качеството на живот (EQLS) от 2003 г.⁷ (Вж. *Графика 1*)

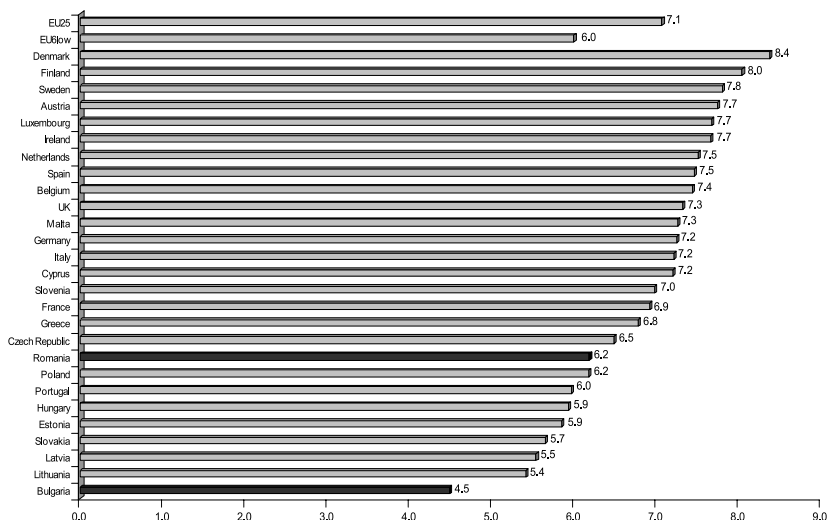
Стойността на тази подредба се засилва, като се вземе предвид, че тези оценки на респондентите са доста реалистични, те напълно съответстват на равнището на БВП във всяка от тези страни. България има най-малко респонденти, доволни от своя живот. Три години и половина по-късно данните за субективната удовлетвореност са още по-отчайващи (по ESS⁸), делът на хората с най-висока удовлетвореност пада с още цяла единица – вече не 4.5%, а само 3.5% са много удовлетворените българи⁹. По-конкретно, напълно удовлетворени от „сегашния си жизнен стандарт, от материалното си положение“ са едва 1.4% от пълнолетните у нас (Q-E32).

⁷ Тези и други данни на EQLS–2003 станаха известни у нас едва преди около една година, по-специално във връзка с представянето на резултатите за България на проведеното в София заседание от организаторите и авторския екип на това международно изследване 21 март 2006 г. (в хотел „Хилтън“)

⁸ Навсякъде по-нататък за краткост вместо Европейско социално изследване (проведено у нас през декември 2006 г.) използвам популярната му аббревиатура на английски език ESS, а за Европейското изследване на качеството на живот (проведено у нас през август 2003 г.) – съответно EQLS.

⁹ Формулировката на въпроса (ESS–2006: Q-B24) е същата, като в EQLS. (Буквите и цифрите в скоби указват мястото на отделния въпрос във въпросника на ESS).

Графика 1

Удовлетвореност от живота като цяло¹⁰

§ Второ ниво на неудовлетвореността на хората у нас се изразява в отново най-ниските оценки сред респондентите в ЕС за това **как работят най-важни, ключови сфери и институции** в обществото: **икономиката, правителството, здравеопазването, образованието**. Или, горещилюстрираната ниска удовлетвореност от „живота като цяло“ не е абстрактна негативност, а е по-скоро осмислено обобщение на множество „частни неудовлетворености“.

По данните от ESS напълно удовлетворени от *сегашното състояние на българската икономика* (позиция 10) са едва 0.4% от респондентите. Дори да включим горните три позиции (8–10) – ще се съберат само 1.4%. Основното струпване на отговори-

¹⁰ Конкретно задаваният въпрос е: „Имайки предвид всички неща, доколко сте удовлетворен от настоящия си живот? Моля, използвайте скалата от 1 до 10, където 1 означава много неудовлетворен, а 10 – много удовлетворен.“ (Q31). В графиката е взет предвид само отговор 10, т. е. на респондентите, които заявяват че са много удовлетворени. Теренното изследване е с репрезентативна извадка и в България е проведено през август 2003 г.

те е в другия край на 11-степенната скала, при хората, за които развитието на икономиката ни е твърде незадоволително.¹¹ Аналогична е удовлетвореността от „начина, по който *правителството* си върши работата“ – едва 0.7% са напълно удовлетворени, докато близо половината респонденти избират най-ниските нива на одобрение (0–2 – Q-B26). Категорично удовлетворени от *здравеопазването* са 1% от изследваните, а от *образованието* – 1.4% (Q-B28 и Q-B-29). По подобен начин дори „начинът, по който „работи“ демокрацията у нас“ не се приема като нормален и позитивен (Q-B-27). Тук става дума за трайни оценки: значително по-ниската удовлетвореност, вкл. спрямо съседна Румъния и останалите членки на Европейския съюз, е установена и от предишното, преди около 3 години, подобно по мащаб изследване – EQLS (вж. Таблица 1) и от изследването „Демократични ценности (2000), което съм коментирал в предишни публикации.

Таблица 1

Удовлетвореност от основни сфери на живот
(EQLS–2003)

	Здравеопазване	Образование	Работа	Жизнен стандарт
България	6.5	6.4	6.3	4.0
Румъния	7.3	7.8	7.4	6.1
ЕС-25	7.4	6.9	7.3	6.9

§ Трето ниво на негативните оценки на хората у нас е отчаянието им от „*всепроникващата*“ *корупция* във всички нива и пори на обществения организъм, особено по всички етажи на властта и администрацията. Не само широката разпространеност на корупционните практики, но и „*топлата връзка*“, *симбиозата* между корум-

¹¹ Q-B25. България, заедно с Румъния, остават все още най-рисково място за чуждестранни инвестиции в ЕС. Икономиката се развива неравномерно и бавно, тя е зависима от чужди влияния – индикаторът „дефицит по текущата сметка“ за България е достигнал през 2006 г. 14.8% от БВП, посочва авторитетният *Financial Times* от 10 септември 2007 г.

пираните топ-политици, едрия бизнес и организираната престъпност – прави от корупцията у нас крайна, завършена и много трудно преодолима характеристика на социалния живот – *криминализиране на обществените отношения*, причина за *безперспективността на борбата с корупцията*, а от тук и за търсенето на позитивни *алтернативи* за радикално подобряване на жизнения стандарт и на работата на основните институции.

В такава обстановка на хората са нужни некорумпирани и национално-отговорни политици, които да подкрепят при избори. Съгласно най-новите данни на международното проучване Transparency International има негативен спад на индекса за корупция в страната ни (за субективната преценка, че има корупция), като за 2007 г. България е на 64-то място; предишните години тя е била с десет позиции по-нагоре (с по-малко корупция, според изследваните)¹². Т. е. и по този показател отново сме „на дъното“ в ЕС, а множеството конкретни примери на корупционни практики са се превърнали в наше ежедневие.

§ *На четвърто ниво*, като група фактори за засилване на песимизма сред българите, можем да обособим **ниското доверие** в обществото – както към политиките, съдебната система и другите държавни институции, така и сред самите хора.

Има силни аргументи за твърдението, че освен другото, България е „**общество на ниското доверие**“. Катастрофално ниско е масовото доверие към политическите институции. Към края на 2006 г. пълно доверие към политическите партии (най-високата позиция по 11-степенна скала) имат едва 0.6%, към политиките – 1.2%, към парламента – 2.1%, към съдебната система – 2.7%. Същевременно 2/3-ти дават противоположните негативни оценки, че нямат никакво или почти никакво доверие в тези институции. Показателно е, че много по-благосклонно е доверието към мно-

¹² *Transparency International Corruption Perception Index* оценява общо 163 страни. България е на 64-то място за 2007-ма, на 57-ма позиция за 2006 г., на 55-та за 2005 г. и т. н. (http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/gcb)

го по-непознатите чуждестранни и международни институции, като Европейския парламент и ООН (вж. Таблица 2).

Таблица 2

Ниско доверие към политическите институции

	Никак- во доверие										Пълно дове- рие	Не зная
Парламент	39.1	11.9	10.1	9.6	5.8	8.6	3.2	2.8	1.4	1.3	2.1	4.3
Съд	33.9	11.7	9.1	8.9	6.8	8.5	3.4	3.4	2.0	1.2	2.7	8.3
Полиция	21.0	8.9	7.6	9.1	9.1	11.6	6.7	6.0	5.2	3.8	5.8	5.2
Политици	42.1	15.0	11.6	8.1	4.9	6.9	2.1	1.4	1.3	0.9	1.2	4.6
Полит. партии	40.4	15.1	12.3	8.0	5.8	7.0	2.4	1.6	0.6	1.0	0.6	5.2
Евро- парламент	11.8	4.5	3.6	5.4	6.7	10.2	6.1	6.4	5.6	3.3	6.2	30.1
ООН	12.3	4.1	2.7	4.1	4.3	10.3	6.6	6.9	6.1	3.5	6.9	32.1

Проблемът с доверието е много по-широк и той включва и степента, в която *хората се доверяват* един на друг, доколкото те са склонни да приемат другия или се опасяват да не бъдат излъгани, измамани. Този тип доверие на нивото на отделните индивиди е свързан и с въпроса за *личната сигурност и безопасност*. Живеейки в един твърде несигурен свят, в общество, където те обикновено нямат добро материално благосъстояние и условия на живот, където правителството не работи добре, икономиката боксува, здравеопазването и образованието също не функционират добре, където политиците крадат, престъпниците действат безнаказано – напълно разбираемо е *ниското доверие на хората един към друг* у нас, отново най-ниски показатели за ЕС. Над 56% от хората избират най-ниските 4 нива на доверие (0–03)¹³ По друг начин запитани, към 45% очакват, че „биха се опитали да ги измамат“(Q-A9).

¹³ ESS: Q-A8: „Казано най-общо, смятате ли, че на повечето хора може да се вярва, или винаги трябва да имате „едно на ум“? Моля, посочете Вашия отговор на скалата от 0 до 10, където „0“ означава, че винаги трябва да имате „едно на ум“, когато общувате с хората, а „10“, че на повечето хора може да се има доверие.

Таблица 3

Доверие към другите хора (в%)

00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	88
Винаги трябва да имам „едно на ум“, когато общувам с хората 17.1	15.7	1****1.4	12.0	9.1	14.5	5.2	3.5	2.9	2.4	На повечето хора може да се има доверие 4.5	Не зная/ Не мога да преценя 1.2

§ Друг пласт на неудовлетворено състояние на общественото мнение е в *отсъствието все още на действително гражданско общество* в България, като коректив на развитието и на обществените процеси. Въпреки раздутите отчети за успехи на гражданския ни сектор, все още няма формирана „гражданска реактивност“, като масова солидарна реакция и взаимна подкрепа срещу безотговорни решения и действия на управници, срещу нарушаване на граждански права. Прословутата и вероятно и исторически детерминирана донякъде „българска търпимост“ продължава съществено да улеснява безотговорността, своеволията, безнаказаността на злоупотребяващите с власт. Общественото мнение не се е превърнало още във фактор, с който и редовите граждани, и избираните политици и ръководители се съобразяват.

По данни на ESS, между 95–97% от пълнолетните у нас не са се включили в нито една гражданска инициатива през цялата 2006-та: не са се опитали да се свържат с политик или член на местната или централна администрация за решаването на някакъв проблем, не са работили към някакво сдружение или друга организация, не са се включвали в някаква кампания, подписка, петиция, протест, демонстрация и др.под., не са съдействали на доброволни или благотворителни организации (Q-B13–19, Q-E1)

§ Друг съществен срез на масовото недоволство в страната ни е в резултат от *липсата на цялостна и последователно-провеждана политика към различните етни-*

чески общности – особено към ромите и към турците. Това е ниво на общественото съзнание, доста чувствително и заредено с потенциални конфликти.

Образователната, икономическата, културна и политическа сегрегация и самосегрегация на голямата част от *българските роми* е в доста напреднала и напрегната фаза, с много вътрешно напрежение. Ежедневните набези с кражби на домашно имущество, метали и жици, селскостопанска продукция, неплащането на данъци и сметки за ток, вода, отопление, при бездействието и фактическото абдикиране на държавата, превръща българските роми в „привилегирован етнос“ и на практика засилва сегрегацията и гетоизацията му. От друга страна, трайното етнизирани политическото поведение на *българските турци* води също до тяхната сегрегация, за което пряко и косвено помагат и грешки на техния етно-политически елит и на управляващите („автобусният вот“ на преселниците в Турция, етнизирани на местната власт и на местния бизнес). Всичко това, в условията на ниско качество на живот, създава предпоставки за **радикализиране на социалното недоволство** на голяма част от българските граждани, чрез „**пронационалистическо**“ мислене и поведение. Появата на „Атака“ и на „националистическа ориентация“ на други политически формации е отговор на тези предизвикателства.

В обществения дискурс, освен споменатото, се срещат и няколко други варианти на обяснение на масовата неудовлетвореност и песимизъм сред българите, на неуспехите в развитието на българското общество:

- § Труднорешимите въпроси на „*новата заетост*“ по места – след колапса на големи предприятия и заводи, при загубата на предишните суровини и пазари (СИВ и големия руски пазар).
- § Невъзвратимата загуба на голяма част от *националното ни богатство*, изнесено, заграбено, откраднато в началото на промените.
- § Трансформацията на част от *политическия и партиен елит* и *доверените им служби за сигурност* в икономически елит.
- § Действието на *неформалната икономика*, която експерти изчисляват между 25–35% от цялата ни икономика.

- § *Абдикирането на държавата* от голяма част от основните ѝ задължения: при непрозрачната приватизация, в борбата с престъпността, корупцията, бедността, в здравеопазването и образованието.
- § *Масовата емиграция* на голяма част от трудовия потенциал.

3. Нелегитимност на социалното неравенство

Наред с казаното, има още нещо, без което обяснението на масовото недоволство, засега изразяващо се главно в разочарованието на голяма част от хората у нас, би било недостатъчно. Накратко, един от корените на неудовлетвореността и песимизма на българите е в това, което социолозите обозначават като **„нелегитимност на социалното неравенство“** (Kelley and Evans 1993) и което концентрира в себе всичко казано по-горе. Последното е резултат на **неприемането** от голямата част от гражданите на кристализиралото, вече оформило се социално неравенство в обществото. Установената социална неравностойност *не се приема от повечето хора като обоснована, правилна, справедлива*. За българския случай става дума както за *причините*, довели до днешното неравенство, така и за *резултатите* от действието на тези причини.

Така, „нео-патримониалните“, етатистки и егалитаристки очаквания и настоявания на голяма част от хората у нас, че „правителството трябва да вземе мерки, за да намали различията в доходите“ (с което напълно и донякъде са съгласни 85.5% в края на 2006 г. – ESS: Q-B30) се нуждаят от подробен анализ и съдържат няколко пласта на предпоставки. Хората масово не одобряват пътищата, причините за задълбочаващото се социално неравенство. Не само от обясненията на някои политици и идеолози, сведения на медии, но и от личните свои наблюдения на местно ниво, гражданите установяват, че най-често забогатяването, повишаването на материалния и социален статус става не чрез усилен труд, упорита работа и т. н., а чрез **незаконово-регламентирана активност**, казано най-общо. Ето защо, у нас „успехът“ не е еднозначно понятие, много често той поражда не просто завист, а съмнения, подозрения – доколко добрия

бизнес, забогатяването, издигането са станали по „нормалния“ начин или не. Примери в подкрепа на такива съмнения има ежедневно в медиите, а и около нас: едноличен чейнчаджия към 1990 г. става за броени дни и месеци шеф на банка, милионер и дори милиардер; зидаро-мазач към 1990 г. става собственик на верига хотели у нас и в чужбина, доскорошни политици владеят почти цели курорти или вериги от аптеки, мафиот издига замъци около столицата и т. н. И онова, което особено дразни сетивата на почтения човек е, че няма никакви опити за разследване и санкции, просто поради споменатата по-горе „симбиоза“ между политици, едър бизнес и организирана престъпност. Как обикновеният човек, непокуварен в подобни „далавери“, да повярва и приема такъв успех? На него не му остава нищо друго, освен да не гласува на избори (или очаквайки „чудо“ да бъде привлечен от екзотична партия) и да вдига безпомощно рамене, да се затвори в своя собствен свят, доколкото може...

По-съществено в генерален план е подкопаването на доверието в *меритократичните ценности*, като водещи съвременното, модерното общество, според които човек може да успее, ако се труди усилено, ако има добри знания и т. н., преодолявайки много трудности¹⁴. За какво му е на човек да учи и да работи упорито, като вижда как „други“ рязко повишават жизнения си стандарт по съвсем други пътища...

Какъв е *изходът* от нашата незавидна българска ситуация „на дъното“? Естествено, един от позитивните варианти е в *стриктното следване на изискванията на членството ни в ЕС*. Може би това е един от по-масово приеманите и малко оспорвани пътища. Затова и можем да допуснем, че „евроскептицизмът“ няма да има много привърженици в България, просто поради *липсата на достатъчно собствени ресурси за развитие*, на наши, свои варианти. Виждайки безизходицата на обществото, много по-честа реакция е *„решението навън“* или *„решението отвън“*: след опита и от *„чудесата“* на царя, немалко залагат на

¹⁴ Както писа един наш философ по повод днешните носталгии по близкото минало, „несвободата винаги включва известни гаранции за съществуването. Обратно, свободата означава самотност в борбата с житейските негоди, самотност в нравствения избор, самота в чисто психологически план“ (Кацарски 1994)

икономическата емиграция – бягство от страната на младите (учещи и работещи) и на хора в трудоспособна възраст¹⁵, като част от тях подпомагат и своите семейства и близки в България. Нека се надяваме, че социалното недоволство няма да се радикализира, навличайки дрехите на разни „национализми“. И няма да е изненада, в тази неудовлетворителна за много хора ситуация в обществото, да участваме в предсрочни парламентарни избори. По-важното е обаче, каква ще е алтернативата?!... Ще намерим ли сили за днешната наша, макар и „късна модернизация“?¹⁶

Литература

- Кацарски, И.** 1994. *Тоталитарният социализъм*. Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, София.
- Тилкиджиев, Н.** 2006. „Европейският съюз като изход: устойчивата симетричност“. В: *Предизвикателства на европейската перспектива.*, съставител и ред. А. Мантарова. Издат. Аля, София.

¹⁵ По съобщение в централните медии от 28 септември 2007 г. официални представители на ЕС оповестяват, че има около 220 000 българи, работещи в страни на ЕС (Гърция, Испания, Италия, Великобритания и др.). Естествено, става дума само за официално регистрираната работна сила.

¹⁶ След като бях привършил работата над настоящата статия, случайно узнах, че има едно много интересно стихотворение на нашия голям поет Дамян Дамянов, със сходно и симптоматично заглавие „*Когато си на дъното*“. Поетът ясно сочи изхода от „дъното“ (курсивът е мой):

Когато си на дъното на пъкъла,
когато си най-тъжен и злочест,
от парещите въглени на мъката
си направи сам стълба и излез.
Светът когато мръкне пред очите ти
и притъмнява в тези две очи,
сам слънце си създай и от лъчите
създай си стълба и по нея се качи.

Когато от безпътица премазан си
и си зазидан в четири стени,
от всички свои пътища премазани
нов път си направи и сам тръгни.
Трънлив и зъл е на живота ре-
буса, на кръст разпъва нашите
души, загубил всичко, *не загуб-*
вай себе си – единствено така ще
го решиш.

Трудно е да се намери по-ясно и така синтетично, да се изкаже мисълта, че отмина безвъзвратно времето на колективно гарантираната осигуреност и „равенство“, на очакванията „отгоре“ да се решава и осигурява всичко, че е необходимо *отделният индивид* да вземе инициативата в свои ръце. „Духът на протестантизма“, рационализмът, отдаденост на труда, личните усилия и предприемчивост, са ни нужни днес повече отвсякога.

- Тилкиджиев, Н.** 2006. „Европейската социално-структурна идентичност“. В: *Българското общество пред присъединяването към Европейския съюз.*, състав. и ред. Мантарова, А. и М. Захариева. Фондация „Фридрих Еберт“, Институт по социология, София.
- Тилкиджиев, Н.** 2006. „Качество на живот и щастие: европейски ренесанс на една традиция“. В: *Отвъд дисциплинарните (само)ограничения. Сборник в чест на проф. Елена Михайловска*, Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, София.
- Fahey, T., B. Nolan, C. Whelan.** 2003. *Monitoring Quality of Life in Europe.* European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Kelley, J. and M.D.R. Evans.** 1993. „The Legitimation of Inequality“. In: *American Journal of Sociology*, №99, pp.75–125.
- Noll, H.-H.** 2002. „Social indicators and quality of life research: background, achievements and current trends“. In: *Genov, N., ed. Advances in Sociological Knowledge over Half a Century.* Paris: ISSC, pp. 168–206.
- Noll, H.-H. and W. Zapf.** 1994. „Social Indicators Research: Societal Monitoring and Social Reporting“. In: *Borg, I. and P. Mohler, eds. Trends and Perspectives in Empirical Social Research.* Berlin-New York: De Gruyter, pp.1–16.
- Veenhoven, R.** 2000. „The four qualities of life: ordering concepts and measures of the good life“. In: *Journal of happiness studies*, vol. 1, pp.1–39.
- Veenhoven, R.** 2003. *Measuring Human Well-Being* (<http://www.eur.nl/fsw/research/veenhoven>)

РАЗХОДИТЕ ЗА НАУКА В БЪЛГАРИЯ И ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ – СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ

Росица Рангелова*

Новата икономическа парадигма в света е, че информацията и въвеждането на производства, основани изцяло върху знанието, стават ключови за икономическото развитие. Активно се говори за *икономика на знанието*, която е изградена основно върху производството, трансфера, дистрибуцията и използването на знания и информация. Затова увеличаването на разходите за наука и тяхното ефективно използване е основен акцент в политиката на развитите държави.

В условията на преход към пазарна икономика в България отношението към науката, образованието и иновационната дейност¹⁷ се обуславяше главно от възникналите силни финансови ограничения, които по правило водят до по-нисък икономически растеж. Но сега, близо 17 години след началото на прехода и в качеството ѝ на пълноправен член на ЕС, пред България стоят други критерий и реалности.

Целта на доклада е на базата на международно сравнение на разходите за наука и образование да се очертае мястото на България сред другите страни от ЕС, а с това и острите проблеми, които стоят пред нея както в аспекта на догонване равнището на другите страни, така и в духа на изискванията, произтичащи от Лисабонската стратегия.¹⁸

* Росица Рангелова е ст. н.с., д-р в Икономическия институт на БАН, e-mail: r.rangelova@iki.bas.bg

¹⁷ Употребата на израза „разходи за науката“ в доклада покрива в по-широк смисъл разходите за наука, образование и иновационна дейност.

¹⁸ За по-разширено разглеждане на въпросите виж студията на Р. Рангелова „Разходи за НИРД и икономически растеж – международно сравнение“, Икономически изследвания, Икономически институт на БАН, № 3, 2007.

1. Разходи за наука в страните от ЕС

Увеличаването на разходите за наука е задължително условие за ускоряване на растежа на производителността на труда в Европа. Изследвания като това на Ф. Давери (Daveri 2003) потвърждават, че разходите, вложени за научноизследователска и развойна дейност (НИРД), генерират до 40% от растежа на производителността на труда и че тези разходи обуславят значително положително развитие в други области на икономиката в зависимост от начина, по който са вложени средствата.

Данните на Евростат за разходите за НИРД в процент към БВП (GERD)¹⁹ в през последните години показват следното:

- В сравнение с другите два конкурентни региона в света (САЩ и Япония) в страните от ЕС се наблюдава общо изоставане, което дори се задълбочава във времето. През 2005 г. делът на НИРД в БВП в САЩ е 2.67% и в Япония – 3.2%, а в страните от ЕС(15) – 1.91%, в ЕС(25) – 1.85% и в ЕС(27) – 1.84%.
- Наблюдава се голямо разнообразие между страните от ЕС. Най-бързо нарастват относително разходите за НИРД във Финландия – от 2.3% през 1994 г. на около 3.5% през последните 2–3 години, с което страната изпреварва водещите в света САЩ и Япония. Увеличават се относително разходите за НИРД и в редица други страни в Европа като Германия, Белгия, Дания и др. За развитите страни от Западна Европа е характерна близостта на структурата на тези разходи до тази на двете водещи страни в света, при която преобладава делът на

¹⁹ В световната практика най-широко използван показател при изучаване на разходите за наука е този за НИРД, който е еквивалентен на израза на английски език Research&Development (R&D) и съответно пропорцията разходи за НИРД/БВП.

Изучаването на сектора НИРД в международен план се осъществява на база на определенията и класификацията, дадена в така наречения наръчник на Frascati. България възприема тази класификация от 1995 г. Според нея общо секторът НИРД (Gross Domestic Expenditure on R&D – GERD) се разделя на четири подсектора: правителствен сектор – GOV; бизнес-сектор – BES; висше образование – HES; частен нетърговски сектор – PNP.

бизнес-сектора пред правителствения (публичния) сектор и сектора образование. Разликата е в това, че *делът на бизнес-сектора в САЩ и Япония е относително по-висок от този в технологично водещите страни в Европа и разходите за висше образование са по-високи от тези на правителствения сектор, докато в развитите страни от Европа последните два вида разходи са почти равни.*

Сегашната структура на разходите за НИРД в икономически развитите страни се формира след относително намаление на правителствените субсидии и увеличаване на дела на бизнес-сектора. Трябва да се подчертае, че *става дума не за абсолютно намаление на държавните разходи за НИРД, а за по-бавното им нарастване в сравнение с тези на бизнес-сектора.*²⁰

Друга тенденция в развитите страни през последните близо две десетилетия е промяната на приоритетите, като намалява делът на държавното финансиране за изследвания във военната област и се увеличава участието на държавата при здравните, екологичните и фундаменталните изследвания.

След 1989 г. всички страни от Централна и Източна Европа регистрираха рязко намаление на разходите за НИРД и днес те са значително по-малки от тези в ЕС-15. Различията между страните вътре в групата Централна и Източна Европа се изразяват в следното:

- В някои страни се наблюдава положителна тенденция на стабилизиране и увеличаване на разходите, например в Чешката Република от 0.95% през 1995 г. на 1.42% през 2005 г., в Унгария – съответно от 0.73% на 0.94%, Естония – съответно от 0.58% на 0.94% и в Литва – съответно от 0.44% на 0.76%.
- В Полша, Словакия, Словения, България и Румъния се наблюдава намаление през последното десетилетие. През 2005 г. трите страни с най-ниски позиции по разглеждания показател сред страните от ЕС(27) са Румъния (0.39%), Кипър (0.4%) и България (0.50%), като при тях той

²⁰ През 1988–1998 г. относителният спад на правителствените източници за НИРД в страните от ОИСР е от 41% на 31%.

е 2–3 пъти по-малък от този за Словения (1.22%), Чешката Република (1.42%) и Унгария (0.94%).²¹

- Разходите за НИРД в процент от БВП в България показват най-силно намаление сред страните от ЦИЕ, които са нови членки на ЕС – от 2.63% през 1989 г. на 1.64% през 1992 г., 0.62% през 1995 г., 0.47% през 2001 г., и около 0.50% от 2002 г. досега.

Неблагоприятна е и структурата на тези разходи в България, защото днес около две трети от тях идват от правителствения сектор и една четвърт – от бизнес-сектора. Това съотношение е почти обратно на съществуващото не само в развитите страни, но и в новите членки на ЕС.²²

Сравнение на България с произволно избрана страна в Европа, например Белгия, налага следните констатации. Докато през 1994 г. дялът на разходите за НИРД в БВП в Белгия е около три пъти по-висок от този на България, то през 2005 г. той е вече близо четири пъти по-голям. Дялът на разходите за висше образование в Белгия е над осем пъти по-голям от този на България.²³ Относителният дял на разходите за НИРД в БВП за висше образование в България, Румъния и Словакия е най-нисък, а в България той показва и тенденция на намаление.

Данните на Евростат за разходите за НИРД според източниците на финансиране дават основание за следните констатации:

- При средно за ЕС(15) 34% и за ЕС(27) близо 35%, с най-малък дял на **правителството при финансиране на НИРД** през последното десетилетие постоянно е Белгия (22–23%).²⁴ Постоянен дял под средния за Съюза има

²¹ Нисък е относителният дял на тези разходи и в Турция, но той нараства близо два пъти през периода от 1994 г. досега – от 0.36 на 0.66%.

²² Чрез разходите за НИРД държавата традиционно изпълнява три роли: финансира изследванията, свързани с отбраната; финансира други фундаментални изследвания и предоставя на изобретателите система на патентна защита.

²³ Толкова по-високи са относителните разходи за НИРД в сферата на висшето образование в Турция в сравнение с България.

²⁴ Тук пропускаме коментар на твърде ниския процент за Люксембург – около 8 процента в началото на новия век и 11% днес като частен случай. Друга страна с много нисък процент на участие на държавата при финансиране на науката е Япония – около 18–19% през последното десетилетие.

и Великобритания (30–33%). При повечето страни от ЕС(15) се наблюдава относително намаление на участието на правителството при финансиране на науката, като то е чувствително в Дания, Холандия, Финландия и Германия. Единствената страна, при която се наблюдава увеличение на дела на правителството при финансиране на науката е Ирландия – от 22.5% през 1995 г. на близо 33% през 2005 г.

- От страните от ЦИЕ България и Полша имат най-висок дял на разходите на правителството – близо две трети от общите разходи, като в България той нараства от 35.3% през 1994 г. на близо 70% през 2002 г., след което отбелязва намаление до 65.8% през 2004 г.²⁵ В Полша от по начало висок процент през 1994 г. (57.3%) той нараства до близо 68% в началото на века и сега е около 61%. Трета страна с такъв висок дял на правителствени разходи за НИРД е Литва (около 63%).
- В технологично развитите страни е голямо участието на **индустрията при финансиране на НИРД** – около 75% от общите разходи в Япония, около 70% във Финландия и около две трети в Германия. Висок е този дял и в някои страни от ЦИЕ – Словения – 60–65% и Чехия – 54%.
- Повечето страни от ЦИЕ отбелязват намаление на дела на индустрията при финансиране на НИРД, но най-драстично е то за България – от близо 65% през 1994 г. на около 25% през 2003 г. и 28% през следващите две години. Това показва степента на намаляване на ролята на индустрията, където основно се генерира продуктивност и растеж.
- С най-висок относителен дял на разходите за **НИРД, финансирани от чужбина**, (при средно за Съюза 8.5%) е Латвия (между 23 и 36% през последните години), след-

²⁵ Това е резултат не на увеличени средства, предоставени от правителството, а от твърде силно намаленото участие на бизнес-сектора. За различието в абсолютния размер на разходите за НИРД може да се получи представа от данните, че докато в България размерът на разходите за НИРД, предоставен от правителството е около 230 млн. лева годишно, във Финландия се заделят около 260 млн. евро само за научни изследвания, които представляват 15% от годишните разходи на правителството.

вана от Великобритания и Австрия (17–20%), Естония (15–17%), Кипър (12–15%), Холандия, Унгария и Литва (10–11%), Ирландия (7–12%). За България този дял нараства през последното десетилетие от практически нула до близо 6%.

2. Изменение в броя на заетите в сектора НИРД

В годините на прехода намаля броят на заетите в сектора НИРД в България²⁶ – от над 90 000 преди 1989 г. на 30 663 през 1995 г. и 16 671 през 2001 г. Намаление на заетите в този сектор се наблюдава от началото на 90-те години на миналия век в почти всички страни от ЦИЕ, но в някои от тях (например Чешката република) от 1996 г. се отбелязва трайна стабилизация.

Дали все пак броят на заетите в сектора НИРД в България не е относително голям в сравнение с броя на работната сила? Оказва се, че страната ни е в групата с най-нисък показател за наситеност с научни кадри към 2003 г. – 2.62 научни работника на 1000 човека от работната сила, като след нея са само Румъния (1.71) и Кипър (1.09). За другите страни от ЦИЕ този показател е по-висок от 3 и стига до около 5. За страните от ЕС(15) средно е 5.68, а в Исландия, Швеция и Финландия надхвърля 10 човека.

Мнозинството от научни работници в ЕС(15) и дори ЕС(27) са заети в бизнес-сектора и сравнително малка част – в правителствения сектор.²⁷ Бизнес-секторът в България е все още много слабо

²⁶ В наръчника Frascati заетите в сектора НИРД са класифицирани освен по вече споменатите четири сектора и в други три групи: изследователи (researchers), за която в отчетността на България е прието понятието научен работник; техници (technicians) и други. Според възприетото определение за изследователи това са „професионалисти, заети в концептуализирането и/или създаването на нови знания, продукти, процеси, методи и системи, а също в менажирането на проектите по тези дейности“.

Друг наръчник, който се прилага в света за дейностите в тази област, е така нареченият Канбера. В него е въведена категорията учен (scientist), която има същия смисъл като научен работник (researcher) в наръчника на Frascati.

²⁷ За САЩ относителният дял на заетите в бизнес-сектора е най-висок – 80.5%, като при това 14.7% са във висшето образование и само 4.8% – в правителствения сектор.

развит. По данни на Евростат за 2005 г. около 60% от научните работници са концентрирани в правителствения сектор,²⁸ близо 30% – във висшето образование и по-малко от 13% – в бизнес сектора. *С големия си дял научни работници в правителствения сектор на НИРД България е прецедент между разглежданите страни,* като втората след нея по този показател е Чешката Република (която е обаче с повече от два пъти по-малък относителен дял на заетите в него), следвана от Словения, Словакия и т. н.

Оказва се, че бизнес-секторът е сравнително слабо наситен с научни работници във всички страни от ЦИЕ, намиращи се в преход към пазарна икономика с изключение на Румъния и Чешката Република.²⁹ Вследствие на слабото търсене от страна на предприятията, заетостта на специализирания научен капитал в България в бизнес-сектора е под равнището на средната за ЕС–10.

От 1990 г. досега броят на научните работници в България е намалял с една трета, като само през периода 1995–2001 г. е намалял със 7 100, което е с 41% спрямо 1995 г.³⁰ Поради характера на извършения у нас преход – силно изразена деиндустриализация на страната, поражения от различен характер върху селското стопанство, което се отрази и върху науката за него, а също и предизвиканата икономическа миграция – най-голямо е относителното намаление в техническите науки – с близо две трети (64%), следвано от това в селскостопанските науки – с близо

²⁸ Където са заети близо 70% от жените-научни работници в България.

²⁹ В Румъния към 2005 г. над една трета от научните работници са заети в бизнес-сектора, което е най-висок процент между страните от ЦИЕ (заедно с този на Чешката Република), над 40% са заети в сектора висше образование и само малко под една четвърт (24.4%) – в правителствения сектор. Прави впечатление обаче, че докато броят на заетите в бизнес-сектора в Чешката република се нараства с 1.8 пъти през периода 1994–2005 г., този в Румъния намалява с 2.6 пъти, което подсказва за по-ранните и успешни икономически реформи в първата страна.

³⁰ Причините за това са известни и са свързани с два основни фактора – прехода към пазарна икономика и стареенето на населението и по-конкретно на: преминаване на значителна част от заетите в пенсионна възраст, липса на грижи и условия за подмяна на пенсионирания с млади кадри, закриване на научни институти и центрове, преминаване на част от заетите в тази сфера в други дейности, миграция на научните работници и т. н. Данните за България са отражение и на забавените реформи в страната в сектора НИРД.

45%, медицинските науки – с близо 25%, естествените науки – с близо 20%. Единствено в обществените и хуманитарни науки се отбелязва увеличение на броя на научните работници с около 10%. Така се променя и структурата на научните работници по области на науката.

3. Финансиране на заетите в сектора НИРД в страните от ЦИЕ

Силно намаленото и поддържано ниско равнище на финансирането на НИРД предполага спад в качеството на човешкия капитал и съответно в ролята и възможностите му да генерира икономически растеж.

Размерът и структурата на разходите за НИРД по сектори и страни дава представа за наличието на финансови ресурси във всеки един от тях.

Таблица 1

Структура на разходите за НИРД по сектори в страните от ЦИЕ (2000 г., в%)

Страни	Бизнес-сектор (BES)	Висше образование (HES)	Правителствен сектор (GOV)	Частен нетърговски сектор (PNP)	Общо	
					%	Хиляди евро
България	21	10	69	0	100	71 494
Чешка Република	60	14	25	1	100	744 033
Естония	23	52	23	2	100	37 030
Унгария	44	24	26	..	100	405 267
Латвия	40	38	22	0	100	37 541
Литва	22	37	42	..	100	73 051
Полша	36	32	32	0	100	1 196 581
Румъния	69	12	19	..	100	148 684
Словакия	66	10	25	..	100	142 858
Словения	56	17	26	1	100	297 348
Enwise-10	47	23	29	0	100	3 153 887

Източник: ENWISE Report, 2004: Eurostat, S&T statistics.

Близо две трети от финансовите ресурси в България за НИРД се инвестират от правителствения сектор, където са заети 60% от научните работници в страната, докато 21% или около една пета от разходите за НИРД в България се инвестират от бизнес-сектора, в който са заети по-малко от 13% от научните работници в страната.

В резултат на негативни тенденции привлекателността на специализация в докторски степени на образованието значително спадна. Показателят за новополучени такива степени в България е почти два пъти по-нисък от средния за ЕС(10).³¹ В същото време броят на завършилите висше образование в техническите науки остава висок – над средното равнище за ЕС(10) и ЕС(15) и продължава да нараства през последните години. Запазването на интереса към тези специалности е все пак положителен знак за развитието на иновационния потенциал на страната.

Могат да се проследят разликите във финансовите ресурси по клонове на науката.³²

Данните показват, че годишните финансови разходи на един научен работник в България в областта на природните науки са близо 10 пъти по-малко от тези в Словения, 7 пъти по-малко от тези в Чешката Република, над 3 пъти по-малко от тези в Полша и т. н. Подобно е положението и в други клонове на науката, като особено ощетени са научните работници от медицинските науки в България. По особен начин стои въпросът със селскостопанските науки, където разходите са доста по-близо до тези във водещите страни (след Словения, Полша, Чешка Република и Словакия) и са по-големи в сравнение с Прибалтийските републики и Румъния.

Между страните от ЦИЕ, които вече са пълноправни членки на ЕС, най-ниските общо разходи за НИРД на един научен работник са в България, Румъния и Латвия.³³

³¹ ЕС(10) означава новоприетите в ЕС 12 страни без Кипър и Малта.

³² Класификацията на областите на науката в международните стандарти е тази на ЮНЕСКО: природни науки, инженерни науки и технологии, медицински науки, селскостопански науки, социални науки и хуманитарни науки.

³³ Преди около година и половина разходите за научните работници, включително работните заплати в Румъния (както и в Албания) бяха значително увеличени, с което България остана страната с най-ниски разходи за НИРД за научни работници.

Таблица 2

**Годишни разходи на един научен работник
по области
на науката общо в правителствения сектор
и висшето образование (GOV и HES) в страните от ЦИЕ
(2000 г., в евро)**

	При- родни	Техни- чески	Меди- цински	Селскос- топански	Соци- ални	Хума- нитар- ни	Общо
България	5 584	5 700	2 661	20 247	4 264	4 606	6 753
Чешка Реп.	35 333	43 057	42 079	35 052	26 781	22 287	35 909
Естония	11 862	13 543	15 812	16 492	7 539	8 721	11 828
Латвия	11 126	7 947	8 388	11 938	6 132	4 916	9 211
Литва	8 838	9 455	6 569	12 974	4 201	5 441	7 488
Полша	21 671	20 788	18 367	37 231	5 246	3 810	15 578
Румъния	3 975	6 857	7 892	10 194	7 662	3 173	5 841
Словакия	8 527	6 258	3 995	24 582	4 112	2 823	6 483
Словения	55 192	51 191	34 791	40 528	37 142	28 390	44 589
Enwise-9	18 038	18 465	15 770	29 020	7 152	5 748	15 004

Бележки:

Дадени са разходите за НИРД (правителствени и за висше образование) на един учен по главните области на науката.

Разходите на един научен работник се отнасят за зает на пълно работно време.

Разходите за Полша и Литва в сектора висше образование (HES) се отнасят за 2001 г., а за Латвия – за 1999 г.

Разходите за Румъния не са вече актуални

Източник: ENWISE Report, 2004: Eurostat, S&T statistics.

4. Лисабонската стратегия на ЕС

В средата на десетилетието се оказва, че Лисабонската стратегия е доста голямо предизвикателство и планираният вариант е пред провал. Според анализ на експерти набелязаните 3% разходи за НИРД в процент към БВП (от които две трети да идват от частния бизнес) за ЕС биха могли да бъдат постигнати при положение, че през втората половина на десетилетието се реализира средногодишен растеж на БВП от 4.5%, което е непосилно (Кок 2004).

Макар и да приветстват като необходимо, Вим Кок, председателят на Европейската социалистическа партия и екипът му отбелязват, че разширяването на ЕС направи още по-трудно изпълнението на целите от Лисабон в европейски мащаб. Новите държави-членки в основната си част се характеризират с много по-ниски равнища на заетост и производителност и изпълнението на целите, отнасящи се до НИРД от по-ниски стартови позиции, е дори още по-трудно отколкото за ЕС(15), които подписаха Лисабонската стратегия.

Според експерти на ЕК от 2006 г. се навлезе в нов решителен етап по изпълнение на Лисабонската стратегия. Преобладаващото мнение в Европа е, че въпреки закъсняването с постигане на целите, крайният срок, поставен в Лисабонската стратегия – 2010 г., не трябва да бъде променян, защото той подчертава неотложния характер на необходимите действия.

5.

Връзката разходи за наука и образование и равнище на БВП за страните от ЕС(27)

В Табл. 3 са представени позициите на отделните страни от ЕС(27), които освен равнището на БВП (като резултат от съществен икономически растеж) и дела на разходите за НИРД в БВП отразяват отделни страни на човешкия капитал чрез образователното му равнище.

Таблица 3. Подредждане на страните от ЕС-27 по избрани показатели, 2005 г. *

Страни	БВП на човек от населението (1)	Страни	Разходи за НИРА в процент към БВП (2)	Страни	Публични разходи за образование в процент към БВП (3)**	Страни	Образователно равнище на младите хора (4)**	Страни	Дял на завършилите висше образование (5)
Люксембург	63 727	Швеция	3.86	Дания	8.51	Словакия	94.1	Ирландия	24.5
Ирландия	41 315	Финландия	3.48	Швеция	7.6	Чехия	92.0	Франция	22.5
Холандия	35 583	Германия	2.51	Кипър	6.83	Словения	90.7	Литва	18.9
Дания	35 234	Дания	2.44	Финландия	6.3	Полша	88.8	Англия	18.4
Австрия	34 782	Австрия	2.36	Белгия	6.2	Швеция	85.6	Финландия	17.7
Финландия	34 375	Франция	2.13	Словения	6.0	Ирландия	85.3	Дания	14.7
Швеция	34 123	Белгия	1.82	Португалия	5.83	Финландия	85.2	Швеция	14.4***
Англия	34 119	Холандия	1.78	Франция	5.81	Унгария	85.0	Естония	12.1
Белгия	34 103	Англия	1.78	Латвия	5.8	Австрия	83.7	Португалия	12.0
Франция	33 035	Люксембург	1.56	Литва	5.8	Кипър	82.2	Испания	11.8
Германия	30 664	Чехия	1.42	Австрия	5.6	Литва	82.1	Италия	11.6

Италия	30 386	Ирландия	1.25	Полша	5.6	Гърция	81.7	Полша	11.1
Испания	29 813	Словения	1.22	Естония	5.6	Естония	81.4	Белгия	10.9***
Гърция	25 092	Испания	1.12	Унгария	5.5	Белгия	81.3	Румъния	10.3
Кипър	23 026	Италия	1.11	Англия	5.25	Франция	80.9	Словакия	10.2
Словения	22 934	Унгария	0.94	Холандия	5.0	Англия	78.2	Гърция	10.1
Португалия	21 770	Естония	0.94	Германия	4.7	България	75.6	Австрия	9.8
Чехия	21 091	Португалия	0.81	Италия	4.7	Холандия	74.5	Словения	9.8
Малта	20 804	Литва	0.76	Малта	4.5	Дания	74.4	Латвия	9.8
Унгария	18 545	Гърция	0.61	Испания	4.4	Латвия	74.0	Германия	9.7
Естония	16 986	Малта	0.61	Чехия	4.4	Румъния	73.8	Люксембург	8.1***
Словакия	16 367	Полша	0.57	Словакия	4.35	Германия	72.5	България	8.6
Полша	14 461	Латвия	0.57	Ирландия	4.3	Италия	69.9	Холандия	8.6
Литва	14 318	Словакия	0.51	Люксембург	3.99	Люксембург	69.8	Чехия	8.2
Латвия	14 142	България	0.50	Гърция	3.96	Испания	62.7	Унгария	5.1***
България	9 652	Кипър	0.40	България	3.5	Португалия	47.7	Кипър	3.6***
Румъния	9 065	Румъния	0.39	Румъния	3.5	Малта	43.0	Малта	3.4

** Легенда:*

1. БВП на човек от населението по ППС, в международни долари по цени от 2006 г., изчислени по метода ЕКС
2. Разходи за НИРД общо в процент към БВП
3. Общо публични разходи за образование в процент към БВП
4. Относителен дял на завършилите поне средно образование в броя на хората на възраст 20–24 г.,%
5. Относителен дял на завършилите висше образование и докторантура през календарната година в общия брой на възраст 20–29 г.,%

**** Данните се отнасят за 2003 г.**

***** Маркираните в последната колона със звездички данни означават, че при тях е използвана друга методология на изчисляване, най-често без да са включени завършилите в чужбина.**

Източник: За БВП от www.ggdc.net, за другите показатели – Евростат, <http://ec.europa.eu/eurostat>

Основните моменти, които се открояват, са следните:

- По равнище на БВП България се намира на последно място заедно с Румъния.
- Показателно за България е подреждането ѝ сред страни-те според относителните разходи за НИРД. Делът на разходи е 7–8 пъти по-малък от този във водещите страни – Швеция и Финландия, а като се има предвид и абсолютният размер на БВП, става ясна действителната разлика.
- Най-неизгодни позиции има страната ни по отношение на относителния дял на публичните разходи за образование в БВП, който наред с този за Румъния е най-нисък сред разглежданите страни – 3.5%.
- По отношение на образователното равнище на младите хора водещи са страните от ЦИЕ – Словакия, Чешката Република, Словения и Полша. Това се свързва с познатата тема за доброто равнище на човешкия капитал в страните от ЦИЕ. Близко до тях е и Унгария, но България е доста след тях макар да е близо до страни като Белгия, Франция, Англия, Холандия и др.
- По отношение на завършилите висше образование и докторантура през 2005 г. в общия брой хора на възраст 20–29 г (8.6%) България се намира на по-задна позиция (макар и на равнището на Холандия и Чешката Република), като делът им е около три пъти по-малък от този в Ирландия и Франция и два пъти по-малък от този в Литва и Великобритания.

Обобщение – проблеми на България

Основни факти и тенденции

- Разходите за НИРД в България както като относителен дял в БВП, така и в абсолютно измерение, а също и на човек от населението са сред най-ниските в сравнение с ЕС(27).
- Поради малкия размер на правителствените разходи за наука може да се каже, че те на практика не са инвестиции за растеж, а по-скоро разходи за поддържане на ми-

нимално операционно равнище на съществуващата държавна НИРД.

- Разходите за научни изследвания в индустрията, в това число в частния сектор на България, са пренебрежимо малки. Това означава, че на този етап, а и за дълго време в бъдеще (дори при желание и усилия в тази посока) възстановяването на предишните позиции на страната ни ще бъде трудна и непосилна задача. На практика това значи продължаващо и задълбочаващо се изоставане на страната ни.
- Запазването на ниските равнища на разходи за наука и през следващите години още повече ще отдалечи България от средното равнище на разширения ЕС. При тези условия заетите в науката нямат стимул и възможност за усъвършенстване.
- България вече е член на ЕС и влезе в общност на държави с много по-големи възможности за развитие на науката, в което конкурентните изисквания са много по-високи. Това с още по-голяма сила налага търсенето на пътища (включително нестандартни) за излизане от сегашното положение на символично поддържане на незавидното статукво.
- Европа изостава от САЩ по броя на заявките за патенти, на специалистите, занимаващи се с НИРД, на университетите, включени в международните класации, на лауреатите на Нобелови награди и на цитиранията в научни издания. Предимство за ЕС е фактът, че броят на завършилите висше образование в научни и инженерни специалности в Европа е почти двойно по-голям отколкото в САЩ. В отделни сектори като гражданското въздухоплаване и космическите изследвания, мобилните телефони и енергетиката Европа има силни позиции.

Насоки на националната политика по отношение на НИРД

- Не може да бъде въпрос за избор дали да се дава приоритет на развитие на науката, когато това е обективно изискване за законите на общественото развитие. Аргу-

ментът, че няма средства е все по-малко убедителен. Основен проблем пред политиката по отношение на науката и образованието, е липсата на диалог и усещане за обща цел между различните структури в страната (държавни, обществени и частни), които са отговорни за нейната реализация.

- Съществуват успешни практики в страни като Дания, Финландия, Ирландия, Естония и т. н., които могат да бъдат отправни точки както при разработване на стратегия за развитие на науката и образованието, така и за създаването на по-добър иновационен бизнес-климат в България, в условията на който да се увеличат разходите за НИРД и да се направи по-ефективно тяхното използване. И след като се приеме стратегия, тя трябва да се изпълнява.
- Създаването на повече възможности за предприемачите и откриването на нови работни места и инвестирането в човешки капитал (което е заложено и в Лисабонската стратегия) има по-голямо значение, отколкото засилването на държавната намеса и усилията да се компенсират частната инициатива.
- Направеният сравнителен анализ показва голямото разнообразие между страните в ЕС. Страните в Европа имат още много работа по подобряване на връзките между индустрията и университетите, по финансиране на фирми за започване на дейност по иновации и по развитие на човешки капитал – все дейности, в които САЩ има значително по-добри позиции. Разширяването на ЕС(15) с 12 нови държави-членки доведе до още по-голямо разнообразие между страните и промени съвкупността, което е ново предизвикателство. За България всички тези въпроси стоят още по-остро, защото е страната с най-ниско равнище на БВП, един от най-ниските проценти на разходи за НИРД в БВП, които при това са доста неблагоприятно структурно разпределени между държава, бизнес и висше образование.

Литература

- Рангелова, Р.** 2007. Разходи за НИРД и икономически растеж – международно сравнение. Икономически изследвания, Икономически институт на БАН, № 3.
- ENWISE Report 2004. Enlarge Women in Science to East. Eurostat, <<http://ec.europa.eu/research/science-society/pdf.sc>>
- Eurostat. Statistics in focus – Sciences and technology. 2005, № 7 and № 8. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
- Daveri, F.** 2003. Why is There a Productivity Problem in the EU? Centre for European Policy Studies, Brussels.
- Kok W.** 2004. Facing the Challenges – The Lisbon Strategy for Growth and Employment, Report from the High Level Group, November.

БЪЛГАРСКИЯТ ПОЛИТИЧЕСКИ ПАЗАР В КОНТЕКСТА НА ЕВРОПЕЙСКАТА ИНТЕГРАЦИЯ

Георги Манолов*

Появата и еволюцията на идеята за модерния политически пазар е продукт на цивилизования ХХ в. Той е породен от динамичното развитие на пазарната икономика и на демокрацията в напредналите страни, където предизборната конкуренция за властта постепенно се превръща в неразделна част от доминиращата пазарна система.

Проблемът за формирането и развитието на българския политически пазар е свършено нов за нашата социалнополитическа и икономическа наука. „Белите полета“ в неговата познавателна идентификация са значителни, а политическата практика показва ясно необходимостта от точно и системно знание за механизмите и процесите в националното политическо пространство, както и за динамиката на политическите елити. Поради това техният анализ и особено – характерните черти на политическия пазар в България в контекста на европейската интеграция, са поставени в центъра на настоящата разработка.

Българският политически пазар: генезис, развитие и актуален профил

Възникването на българския политически пазар е неделима част от създаването на политическата система в страната след Освобождението (1878 г.). Нейното формиране в Княжество България се предопределя от една много съществена връзка,

* Георги Манолов е доцент, д-р в Колеж по икономика и администрация – гр. Пловдив, e-mail: ceabul@yahoo.co.uk

която се отнася до едновременното възникване на държавните институции и на политическите партии.

На практика **формирането на политическата партийна система в България започва от времето на изработването на основния закон – Конституцията (1879 г.), и завършва през първото десетилетие на ХХ в.**, като в Учредителното събрание депутатите обединяват усилията си в две основни течения – либерално и консервативно.

Почти век по-късно крахът на тоталитарния режим в България поставя началото на един уникален преход към демократично и пазарно общество, в което постепенно започват да се очертават и първичните контури на новия демократичен политически пазар. Развива се процес на **повторно формиране на политическия пазар** у нас, който набира все по-висока скорост. Така се полагат основите на **демократичния етап** в еволюцията на политическия пазар в България, който датира от 10.XI.1989 г. и продължава до момента. В него, според нас, има **два основни подетапа: постсоциалистически (1989–2001 г.)**, т. е. този, през който реално се създава новата плуралистична партийна система и респективно първите субекти на зараждащия се политически пазар, и **подетап на съвременния политически пазар (от 2001 г. досега)**, през който в най-общи щрихи кристализират и се утвърждават след дълги лутания повечето субекти на този пазар – „леви“, „центристки“, „десни“. Така на основата на разпадане и разграждане на старата политическа система – процес, който не е спонтанен, а напълно логичен и исторически обосноваван (Карасимеонов 2006: 25–34), се образува новата партийно-политическа система като фундамент на политическия пазар.

В по-конкретен план следва да се отбележат още няколко важни момента, които изграждат естествената социалнополитическа и икономическа среда за развитието на българския политически пазар. Става дума за **първичните основи на неговото формиране, които са политически** – споразуменията на т.нар. „Кръгла маса“ (в началото на 1990 г. между БКП и опозицията) между различните политически сили и приетият **Закон за политическите партии** от Народното събрание (м. април 1990 г.), с който се рамкират условията за зараждането на политическия плурализъм, система и пазар; **юридико-политически** – **Законът за избиране на Велико народно събрание (ВНС), новата**

демократична Конституция на България (12.VII.1991 г.) и създаването на плуралистична избирателна система; икономически – условия за фактическото и юридическото формиране на посттоталитарния политически пазар в България, отнасящи се до някои базисни нормативни документа: **Указ № 56, новите икономически закони, различните актове за либерализация на цените и др.**

Изводът, който произтича от изграждането на политическия пазар в България през посттоталитарния му подетап (за времето от 10.XI.1989 г. до 12.VII.1991 г.), е че **след демократичните промени се създават всички необходими предпоставки за изначално развитие на съвременния политически пазар (и на неговите основни субекти).**

Политическите реалности и процеси от този период показват, че различията на нашите партийни модели от повечето западни са не толкова от идеологически, колкото от исторически, корпоративни и персонални позиции, които правят най-привлекателен за нас **т.нар. „двуполюсен модел“** (Пиргова 2002: 89–95). Той е изцяло наложен още от началото на българския демократичен преход и доминира в политическите отношения почти десетилетие.

Двуполюсният модел се утвърди още в началото на преходния период в лицето на две основни партии: **БСП (наследничка на БКП) – като най-голямата лява партия и СДС (съюз от 17 организации) – като най-влиятелната дясна организация.** Разбира се, този модел, характерен с противопоставянето между комунизма и антикомунизма, не се формира автоматично, а в продължение на няколко години, докато и двете партии търсят упорито своята идентичност в идейно и организационно отношение.

Първата предизборна кампания (1990 г.) при изборите за VII ВНС представлява изключително същностен етап в разгръщането на политическия процес у нас минимум поради две основни причини: първо, защото с нейното фактическо организиране **се постави началото на българския политически пазар в неговия съвременен вариант**; и второ, защото тя (кампанията) даде възможност на електората за пръв път след тоталитаризма да избира своите управници според предложените личностни кандидатури и предизборни платформи.

Трябва да се изтъкне, че макар и за кратко време, **предизборната кампания за ВНС почти беше подготвена по правилата на политическия маркетинг**. Това е валидно за повечето партии и най-вече за БСП и СДС.

Първо, и двете политически партии (БСП и СДС) подходиха изключително отговорно (и сериозно) към **подготовката на предизборната кампания**, без изобщо да я подценяват – избраха предизборни щабове, разработиха стратегии, използваха тактики, медийни планове, прецизни графици, наеха специалисти и пр.;

Второ, **анонсираха политическа реклама** – специални радио- и телевизионни клипове, политически плакати, агитационни материали и др.;

Трето, **формираха политически имидж** – прилагаха вербалната и невербалната комуникация, използваха външни експерти (СДС – Ж. Сегела, БСП – английски специалисти) и т. н.;

Четвърто, **разгръщаха политическа пропаганда** – различни форми и методи на пропагандно въздействие, водещи лозунги (на СДС – „45 години стигат!“ и „Времето е наше!“, на БСП – „Сполука за България!“) и др.;

Пето, **финансиране на партиите** – използване на голяма част от позволените (легитимните) и непозволените (нелегитимните) начини на партийно финансиране.

Обективният подход задължава да се изтъкнат още два основни пункта. Първият се отнася до това, че **за първи път в цялата политическа история на България се прилагат комплексно голяма гама от различни маркетингови техники в политиката, както и почти целият познат набор от компоненти на съвременния политически пазар** (политическата реклама, политическият имидж, пропаганда, манипулация, език и психологическо влияние). Към втория пункт се причислява **факта на реалното използване на немалка част от формите на перманентния политически маркетинг в дейността на отделните държавни институции** (видовете политическа реклама, плакати, афиши и т. н.). Така през този първи подетап **в посттоталитарна България се зараждат, оформят и развиват първичните основи за изграждането на модерен политически пазар**, въпреки ярко изразената конфронтационна същност на дву-

полюсния модел и независимо от неизяснената докрай идейна идентификация на ключовите политически партии (БСП и СДС).

През юни 2001 г. на „пазара на политическите идеи“ се появява **нов политически субект – Националното движение „Симеон Втори“ (НДСВ)**, което убедително печели проведените парламентарни избори. Тези избори бележат началото на т.нар. „втора партийна система“, която от „партийна система на прехода започва да прераства в партийна система на консолидиращата се демокрация“ (Карасимеонов 2006: 105) и прави първите стъпки в еволюцията на **последния, т. е. на съвременния, подетап (от 2001 г. досега) на българския политически пазар.**

Победата на НДСВ на парламентарните избори през 2001 г. е от особено важно значение, защото редица специалисти смятат, че с нея окончателно се разбива двуполусният партиен модел. С появата на „царската партия“ в България постепенно се налага един **умерен центристко-либерален център**, който след създаването на управленската коалиция с ДПС действително успява да притъпи острото полярно противопоставяне между левицата и десницата в страната (БСП–СДС) и предизвиква значителни промени в статуквото на политическия пазар у нас.

В проведената следваща предизборна кампания през 2005 г., а и в политическия живот въобще, могат да се открият поне **две отличителни характеристики**, които бележат нови моменти в еволюцията на българския политически пазар.

Първият изключително **съществен момент** в разгръщането на предизборните кампании на партиите (2005 г.) е почти безпогрешното **използване на политическата манипулация** през целия избирателен процес. При това особено интересни и важни са същността, съдържанието и спецификата на манипулативните езикови стратегии, прилагани от всичките седем парламентарни политически сили (Йорданова 2006: 60–114).

От гледна точка на **количествените показатели за манипулативните (езикови) стратегии в предизборната кампания (2005 г.)** могат да се изведат следните по-съществени резултати:

първо, **общият брой** на употребяваните езикови стратегии в кампанията е **84**, като **от тях 69 са повтарящи се**, т. е. такива, които са били използвани повече от два пъти от всички спечелили мандати седем партии; а само **15 вида са прилагани поот-**

делно от различните политически партии съобразно с тяхната специфика;

второ, интригуващ е фактът, че последната по гласове коалиция – БНС, е употребила най-голям брой стратегии – 16, докато първата политическа сила – Коалиция за България, е използвала общо 14 езикови стратегии, а пък изненадата – Коалиция „Атака“ – само 7 вида манипулативни стратегии;

трето, прави впечатление относително малкият дял на неповтарящите се стратегии – 15 вида, спрямо повтарящите се (69), което не е особено добър атестат за съответните политически партии.

Много по-интересни са **качествените показатели** при употребата на манипулативни стратегии. От **повтарящите се стратегии** най-много, или общо по 6 пъти, са били използвани от пет партии обединителната (без Коалиция „Атака“) и стратегията на „ключовите думи“ (без СДС); а по 5 пъти – апелативната, асоциативната и стратегията на „контраста“ (от Коалиция за България, НДСВ, ДПС, БНС и Коалиция „Атака“). Това показва, че на последните парламентарни избори **българските партии са извървели един нелек положителен път на развитие в своето демократизиране, щом като на „пазара на политическите идеи“ важни стратегии от рода на обединителната, апелативната и диалогичната са били водещи при манипулативното общуване с избирателите.**

Анализът на качествените показатели на манипулативните (езикови) стратегии насочва и към един друг извод: **ограничен е броят до две на такива рационални манипулативни стратегии, каквито са тези на „примамката“ (използвана от ДСБ и БНС); на „конкретизацията“ (Коалиция за България и СДС); на „престижа“ (Коалиция за България и ДПС); на „новите думи“ (ДПС и Коалиция „Атака“); на „краткия езиков изказ“ (Коалиция за България и БНС) и др., които биха били изключително ефикасни в предизборния политически процес.**

Вторият същностен момент е **финансирането на политическите партии.** Това, освен че е един от най-важните компоненти на „пазара на политически идеи“, специално за България има многократно по-голямо значение, тъй като в цялата ни следосвобожденска политическа история едва сега се появяват първите публични данни за партийното предизборно финан-

сиране. Нещо повече – ако е вярна тезата, че парламентарните избори през 2005 г. наистина са най-скъпите досега, то тогава логично възниква **въпросът: Има ли необходимата откритост, отчетност, прозрачност, публичност и демократичност при финансирането на предизборните кампании?**

Отговорът на този въпрос ще се търси на базата на законите изисквания и преглед на официалните разходи на българските партии по време на предизборните кампании за народни представители през 2001 и 2005 г. (за 39-ото и 40-ото Народно събрание).

Данните сочат, че най-много средства са били изразходвани за **медийно обезпечаване** на кампанията (телевизионни клипове, радиопредавания, печатна реклама и др.). Тяхната **обща стойност** възлиза на **2 276 588 лв.**, което представлява 45,5% от всички изразходвани и отчетени средства. На второ място, около три пъти по-ниски, са разходите за проведените масови прояви (митинги, събрания, концерти, дискусии и др.), както и за отпечатването на пропагандно-агитационни материали (плакати, листовки, брошури, дипляни и др.). Най-малко средства са вложени за регистрация в изборите – 18 529 лв. (Дайнова 2006: 60–114).

Таблица 1

**Структура на отчетените предизборни разходи
в относителни дялове (%) през 2001 г.**

№	Вид разход	НДСВ	ОДС	Коалиция за България	ДПС
1.	Пропагандни и агитационни материали	7,1%	8,5%	10,5%	61,0%
2.	Масови прояви	7,3%	13,3%	28,3%	8,0%
3.	Медийни изяви	53,8%	58,9%	34,7%	4,2%
4.	Хонорари, вкл. социолог. проучвания	21,0%	0,9%	4,8%	----- -----
5.	Транспортни разходи	4,3%	8,7%	13,7%	23,3%
6.	Поща, телефон	0,5%	6,2%	3,2%	3,4%
7.	Регистрация за изборите	----- --	----- ---	0,3%	----- -----
8.	Други разходи	6,0%	3,5%	4,5%	0,1%

Източник: Изборни технологии...: 161.

Цифрите недвусмислено показват, че всички основни политически партии са изразходвали най-голямата част от предизборния си бюджет за масови медийни изяви: ОДС – 58,9%, НДСВ – 53,8%, Коалиция за България – 34,7%, ДПС – 4,2% (пак там). Това насочва към извода, че огромната част от партийните ресурси отиват за предизборна политическа реклама, а тя е финансовото перо, което от избори на избори все повече се увеличава.

Що се отнася до **обобщените данни** от доклада на Сметната палата за набраните и изразходвани средства в предизборната кампания през 2001 г. (за депутати), то те са следните: 1) общо **отчетени 5 004 293 лв.**, от които най-много средства са похарчили НДСВ (1 559 550 лв.) и ОДС (1 556 943 лв.), а най-малко – Българският национален фронт (40 лв.); 2) кампанията е била финансирана от дарения на обща стойност 4 027 703 лв., което е 81,2% от всички набрани и отчетени средства (2 069 498 лв. – от физически лица и 1 418 205 лв. – от юридически лица) (пак там: 160).

Проблемите на партийното финансиране стават още по-komplицирани по време на **кампанията** за следващите **парламентарни избори през 2005 г.** Според извършения медиамониторинг кампаниите на партиите приблизително **струват между 8 002 781 (TNS/TV Plan) и 8 513 977 лв.** („Маркет Линкс“) (пак там: 162). Тези цифри обаче едва ли са съвсем точни, защото не са обхванати всички медии, както и не са включени другите видове разходи.

Без да отричаме методологията на цитираните социологически агенции, ще си позволим да оспорим някои от посочените финансови данни, които се отнасят до **печатната вестникарска реклама**, използвана в хода на кампанията за избиране на народни представители (2005 г.).

Според нашите експертни проучвания **през последната седмица преди изборите** (17–23.VI.2005 г.) само в седем български всекидневника* е била публикувана **предизборна политическа реклама на обща стойност 1 043 500 лв.** от основните политически партии, като в челната тройка се нареждат: Коали-

* Те са: „Дневен труд“, „24 часа“, „Стандарт“, „Сега“, „Монитор“, „Новинар“ и „Дума“.

ция за България – 241 600 лв., Новото време – 215 050 лв., и ДПС – 131 850 лв.** Практически това означава, че за четирите седмици на предизборната кампания **само за реклама във вестници са били вложени над 4 млн. лв.**, което пък от своя страна говори, че общо за **политическа реклама въобще (телевизионна, радио- и друга) вероятно са изразходвани над 10 млн. лв.** Тоест може със сигурност да се твърди, че **реалните предизборни суми по време на кампанията от 2005 г., които политическите партии са изхарчили, варират между 15 и 20 млн. лв.**

От направената характеристика на българския политически пазар се получи една относително пълна представа за неговото „повторно раждане“, формиране и развитие от началото на демократичните промени до наши дни. Въз основа на нея трябва да се направи и следващата стъпка, която е свързана с **формулирането на някои съществени оценки и изводи**, отнасящи се до бъдещото **развитие на „пазара на политическите идеи“** у нас.

Първо. Няма съмнение, че в годините на българския пост-тоталитарен преход (от 1989 г.) успоредно с еволюцията на новите демократични институции постепенно започна да се развива новият политически пазар. Същевременно трябва да се признае, че въпреки заимстването на позитивни американски и европейски практики и техники, **новоформиращият се български политически пазар си остана силно развит по форма, но некачествен по съдържание.**

Второ. Независимо от някои постижения, все още **нашият политически пазар може да се определи като немоделиран, неструктуриран и нехомогенен тип пазар.** Доказателство за това е несигурността на установената партийна система (реформиращо се „ляво“ и дълбока криза „вдясно“); липсата на ценностно-програмна ориентация и т. н.

Трето. Нехомогенният характер на нашия политически пазар особено ярко изпъква, когато се направи аналитична характеристика на различните обекти на този пазар. Това проличава от **състоянието на партийните електорати, чиито твърди ядра не само намаляват, но и вече започват стремително да**

** Тези стойности са изчислени на базата на предизборните рекламни тарифи на посочените вестници и публикуваните рекламни материали, без това да включва т.нар. „скрита реклама“.

се рушат. Такава е общовалидната тенденция за почти всички партии през последните години.

Четвърто. Един от най-отрицателните белези на настоящия политически пазар в страната е този, че с много малки изключения неговите механизми и системи не могат да възпроизведат главната му функция – рекрутиране на качествени лидери, политици и държавници, които перманентно да обновяват състава на т.нар. „политически елит“.

Пето. Без да се изпада в крайности, следва да се отбележи, че поради системното проявление на цяла поредица от „черни негативи“ на политическия пазар, той постепенно се оформи като един класически клиентелистко-олигархичен корупционен модел. При него партийната клиентела, „сенчестият“ бизнес и корумпираните лица са на почит, реално управлявайки множество политически институции, прикрити зад сянката на партийните централи.

Шесто. С особено критичен тон трябва да се подчертае, че вече почти двадесет години българският политически пазар и цялото общество не могат или не желаят да решат един фундаментален проблем: **тоталното нелегитимно финансиране на политическите субекти**, което, въпреки трикратното променяне на Закона за политическите партии, продължава да съществува като „норма“ в целокупния обществен живот.

Всъщност това е една съвременна тенденция, която е характерна повече за развитите страни. Според М. Кастелс тя свързва политиката и бизнеса в мрежово общество чрез три основни феномена: **политически финанси, политическа корупция и политика на скандала** (Цакова 2006: 158). И тъй като гражданите вече не желаят да финансират партиите с легални средства, тяхната обичайна линия на поведение е сенчестото финансиране.

Седмо. Вероятно една от най-негативните оценки за състоянието на „пазара на политическите идеи“ у нас е тази, която пряко е свързана с рецидивите и проявленията на т.нар. „сенчести страни“ и преди всичко на **безогледната „търговия с гласове“ (покупко-продажба с пари), при която абсолютно всичко „предизборно“ може да се продава и се продава.**

Осмо. Може би е парадоксално, но пък е един безспорен и реален факт: **нашият политически пазар продължава да бъде генератор на всевъзможна политическа корупция, която об-**

хваща целия обществено-политически живот и за която изобщо не е нужно да се привеждат никакви допълнителни данни...

Направеният анализ дава основание за един генерален **обобщаващ извод: в своето съвременно развитие българският политически пазар, независимо от някои свои постижения, продължава да трупа редица негативи, да репродуцира неадекватни лидери и политици и да възпроизвежда некачествени политически продукти и субекти. Поради това той може да бъде дефиниран като неефективен, нереструктуриран и в крайна сметка полудемократичен, клиентелистко-корупционен и олигархичен „пазар на политически идеи“;** политически пазар, който спешно се нуждае от „демократична хирургическа намеса“, с чиято помощ да се преодолеят десетките отрицателни прояви, наслагвани от Освобождението до днес.

Европейските перспективи на политическия пазар в България

Поради спецификата и структурирането на българския политически пазар като „пазар на политическите идеи“ въпросът за неговите проблеми е от съществено значение, тъй като много често тяхното отлагане и нерешаване, освен че задържа оптималното му функциониране, води до създаването на болезнени социалнополитически проблеми. Такива проблеми са например: **„изяждането“ на демокрацията от пазара**, при което прекомерната комерсиализация на политиката принуждава „демокрацията да деградира в политически пазар“ (Турен 1994: 176) въз основа на господстващата система от предлагания, маскирани като социални искания; тоталната интервенция на корпоративизма в политиката и границите на неговото допустимо простиране (или проблемът публично–частно дело) и др. От гледище на членството на България в Европейския съюз тези парливи проблеми на модерния политически пазар могат да се осветлят и анализират по много начини, един от които е чрез разкриване на перспективите за неговото развитие в съвременния демократичен свят.

Предизвикателствата са изключително големи в страни с неукрепнали демократични режими, каквато е и **България**, в които правното регулиране и устройство на политическия пазар

почти не е уредено в нормативно отношение. Така например, **в нашата конституция**, с изключение на всеобщото избирателно право и политическия плурализъм като принципи, **въобще няма клаузи или постановки, регламентиращи по някакъв начин статута на политическия пазар, включително и с конституционна препратка към създаване на специален закон** (какъв-то липсва). Това обаче е само едната страна на нещата. Другата е още по-неблагоприятна, защото у нас битува практиката на непрекъснатото приемане на избирателни закони от всеки нов парламент за всички видове избори, без да има при това специален закон за финансиране на предизборните кампании, правно регламентиран лобизъм и т. н.

В един по-широк план може да се направи следното обобщение: **както в развитите, така и в неразвитите демократични държави няма друга по-перспективна алтернатива за еволюцията на политическия пазар, освен незабавното рационализиране на специализираното законодателство и правната уредба (според потребностите на различните страни), с която решително да се цивилизоват редът, начините и „техниките“ на политическата борба с оглед на качествено рекрутиране на различните политици в системата на държавното управление и да се регламентира със закон общественят контрол над парламента.**

В обозримото бъдеще функционирането на модерния политически пазар обективно съдържа в себе си една изключително важна насоченост и същевременно голям проблем – повсеместно **ограничаване на нелегитимния корпоративизъм в политиката, както и на десетките форми за „полузаконно“ финансиране на политическите партии.** Всъщност става дума за свиване в естествените им граници (регламентирани от законите) на всички финансови постъпления в касите на политическите партии, които под формата на дарения и донорства практически обслужват чужди интереси (частни), на „самарянския лобизъм“ (със скрити подцели), на корпоративното влияние върху политическите решения (чрез парите) и пр. Този проблем не е от вчера и от днес, а е десетилетен, и по всяка вероятност ще е най-трудният за разрешаване. Когато се говори за цивилизован политически пазар, обаче, той изобщо не бива и не може да се пренебрегне.

Особено внимание заслужава и още един съществен аспект: **възможностите за развитие на политическия пазар трудно биха намерили своята „нова плът и кръв“ в социалния живот, ако не се извършват дълбоки промени в начина на функциониране на политическите партии, в тяхното отношение към политическата власт и в подходите им към перманентното кадрово обновление на собствените им елити.**

Необходима е **нова демократична формула на управление**, която да включва в себе си няколко ключови елемента: **първо, реформиране на властовите институции** чрез приложение на модерен стил на управление, който да обнови основните лостове на демокрацията – представителната и непредставителната власт; **второ, динамично устойчиво развитие на всички социални сфери** – икономическата, социалната, духовната и т. н.; и **трето, ефективно развитие на гражданския сектор** – контрол над властта от групите за натиск, активно участие на неправителствените организации в политическия процес и др.

Изключително важно е да се активизират всички **форми на граждански контрол** в България, които да способстват за засилване на обществената нетърпимост към негативните явления на българския политически пазар и особено към различните начини за нелегитимно финансиране на политическите партии. Това може да стане чрез т.нар. „групи за натиск“, неправителствени организации и неформални движения, които би следвало да получат реални, а не формални, права за достъп до политическите институции за проверка на финансови документи, за участие във всички органи, ангажирани с изборния процес, и т. н., за да се засили безпристрастният и непосредствен контрол на гражданското общество в цялостната организация и финансиране на предизборните кампании. И още – повсеместният граждански контрол върху предизборното финансиране например би могъл да се осъществява и от независима комисия от непартийно ангажирани известни личности (експерти, специалисти, общественици, учени, журналисти, граждани и др.), която стриктно да следи спазването на демократичните правила от партиите чрез паралелни проверки, внасяне на отчети в съответните органи, официални пресконференции и др. с цел максимална публичност, откритост и прозрачност на предизборното партийно финансиране.

Литература

- Дайнова, А.**, съст. и ред. 2006. *Изборни технологии. Парламентарни избори 2005*. Имагинес, Туризъм Консулт, София.
- Йорданова, А.** 2006. Изборни стратегии, политическа реклама. Технология на успеха в парламентарни избори 2005. В: Дайнова, А., съст. и ред. *Изборни технологии. Парламентарни избори 2005*. Имагинес, Туризъм Консулт, София.
- Карасимеонов, Г.** 2006. *Партийната система в България*. Второ преработено и допълнено издание. Горекс, София.
- Пиргова, М.** 2002. *Българският парламентаризъм в условията на глобален преход*. Парадигма, София.
- Турен, А.** 1994. *Що е демокрация?* Колинс-5, София.
- Цакова, И.** 2006. Зависимости между политиката и бизнеса в България. В: *Политическата мисъл на XX в.* Конференция – София, 27–28 октомври 2006 г. Авангард-Прима, София.

НАЦИОНАЛНИТЕ КУЛТУРИ НА БАЛКАНСКИТЕ ОБЩЕСТВА И ИЗГРАЖДАНЕТО НА ОБЩНОСТТА НА ЕС

Игнат Минков*

Добре известно е, че утвърждаването на новия глобализационен ред идва да замени и става за сметка на принизяване ролята на националните държави и техния суверенитет, на изградения от тях световен ред на интернационалните отношения. Глобализацията отнема основополагащи функции на националните държави и ги придава на наднационални глобализационни структури или, като ги редуцира и маргинализира, ги допълва и заменя с локални и тясногрупови мултикултурални модели на обществено организиране. Тези процеси в „класически“ вид се наблюдават в Европа, където равноправните отношения между национални държави се заменят с изграждане на единната общност на Европейския съюз.

Един от най-значимите негативни резултати от този процес е принизяване ролята, омаловажаване значението на националните култури. Анализът показва, че това е обезпокоителна тенденция, защото в националните култури на европейските общества се съхраняват най-важните, определящите облика на обществата културно-цивилизационни характеристики и натрупвания, отразяващи постиженията на европейските народи и съвременното им организиране и състояние. Те са и най-сигурната „база“ за устойчивото развитие и бъдещия просперитет на европейските народи. Затова на тяхното съхранение, на тяхното ново активизиране и включване в характеристиките на новоизграждащата се глобализационна общност на Европейския съюз,

* Игнат Минков е ст. н.с., д-р в Етнографски институт с музей на БАН, e-mail: igminkoff@abv.bg

трябва да се гледа като на неотменна предпоставка за успешното му утвърждаване в света на глобализирания XXI в.

Защо това е така и кои са предпоставките за утвърждаването на такъв подход? За да стигнем до отговор е необходимо телеграфно да привлечем вниманието към някои от същностните черти на глобализацията и към механизма за формиране и реализация на етносоциеталните структури.

Главен инспиратор на глобализацията са технологичните и социалноикономически промени. Икономиката все повече се организира наднационално, от транснационални компании, финансите се концентрират в обхващащи целия свят финансови институции. Културни модели, главно на американска основа, преодоляват националните граници и формират манталитета, възгледите и начина на живот на милиони хора и особено на младото поколение. Глобализират се науката, медицината, комуникациите. Информацията става водеща производствена сила.

Глобализирайки се, всъщност светът се реорганизира на основата на новосъздаващите се глобализационни общности. Те са по-крупни наднационални образувания. Едни от тях, като ЕС, са обединили се сродни, еднотипни национални държави, втори, като Япония, са големи, осигуряващи силно излъчване самостоятелни народи и държави, трети, като Русия, Китай и Индия са сложни държавни структури, обединили около народи живеещите сред тях други по-малки етноси, етнокултурни и етнорелигиозни групи и изградили мощни социалноикономически, политически и културно-цивилизационни системи, четвърти, като САЩ – модерно изградена етносоциетална система, осъществяват огромно самостоятелно културно-цивилизационно и политическо излъчване. Други глобализационни структури – в ислямския свят (например Иран, Индонезия), в Африка и Латинска Америка (около Бразилия) са в процес на формиране. Народите на света се включат в тези или други подобни глобализационни образувания, приобщават се или се опитват да маневрират между тях. Тези процеси на формиране на глобализационни общности все повече ще задълбочават и разнообразяват формите си занапред.

Глобализационните общности все повече се утвърждават като новите играчи на международната сцена, те организират новия международен ред, създават и разрешават неговите проти-

воречия, водят и тепърва ще водят остро съперничество за надмошцие и сфери на влияние. Дори и най-ограничените локални и групови конфликти, вече ще се разрешават глобално, т. е. на базата на взаимоотношенията между глобализационните общности. Най-добър пример в подкрепа на тази констатация е кризата с доминираната от албанци сръбска провинция Косово, инспирирана от САЩ, но към него могат да се добавят противоречията в Кавказ около Чечения и Грузия, войната в Ирак и последвалите кризи около Израел и Ливан, гражданската война в Суданската провинция Дарфур и Чад, антиамериканските тенденции в Латинска Америка и редица други актуални конфликти.

Новите глобализационни общности са сложни етносоциетални образувания от по-висш типологичен порядък. За формирането им безспорно водеща роля играят социалноикономическите предпоставки, но същността им се определя от облика, моделите и степента на развитие, културните специфики и цивилизационна изграденост на образуващите ги народи. Те дават характеристиките на общностите, които ги образуват и определят техния облик. Тези характеристики образуват сложна система от фактори и предпоставки от най-разнообразно естество – от природоекологични, отразяващи мястото и ролята на човека и етносите като органични общности и една от формите на съществуване на биосферата на земята (Гумилев), до социеталните им изяви в организиране на икономическия, обществения и политически живот (конкуренция, обединения и групиране на хора с различни задачи и цели, обществено структуриране и изграждане). Този комплекс от белези и фактори е в основата и на новите (глобални) противоречия между народите.

Европейският съюз като глобализационна общност има особено сложна етносоциетална структура. Освен изграждащите го европейски нации, всяка от които има свои социокултурни специфики и традиции, изградени от векове и защитавани от държавните им системи, тя включва като подструктури различни миньоритни, локални, групови, религиозни и други общности, всяка със свои специфични белези и традиции. Това структуриране се съпътства от сложна социална диференциация на модерното европейско общество и специфика в моделите на различните държави в организиране на икономическия и социален живот. Така гражданинът на ЕС в своята социална реализация може да бъде

отделен, обособен човек (индивид); баща, син или друг член на семейство; съсед; член на неформална приятелска или организационно солидно изградена група; част от локална или миньоритна етнографска или етническа общност; източно- или западноевропейец; европейец и накрая... гражданин на света. Наличието на толкова богатство от разнообразие и йерархии на общности е голямото богатство на Европа. То предоставя огромни възможности за личностна реализация на гражданина на ЕС. Същевременно, при определени обстоятелства може да доведе и води до усложняване на взаимоотношенията, до противопоставяне на личния (частния) и груповия интерес на общосъюзния и обратно. Създаването на европейската конституция е най-яркия пример за това.

Възниква въпросът: какво осигурява спойката на ЕС като нова глобализационна общност, какво го консолидира и хомогенизира?

Глобализацията не променя, но усложнява още повече механизмите на реализация на социалноантропологичния полифонизъм – най-цялостния и комплексен изразител на социалния живот като изява на човешка дейност. За да осмисляме и разбираме по-добре сложността на неговото постигане е важно винаги да отчитаме, че той е продукт на единството на два типа връзки и отношения, чрез които се осъществява социализацията на човека и функционирането на обществото: *органичнофундаменталните* – на генотипа, на семиологичните и културологични натрупвания и отношения, и *социеталните* – на икономическите взаимозависимости, на специалните и инструментални (институционални) връзки. Чрез тези два типа връзки – първите, на съхранението, на субординацията, сплотяването и обединяването, осигуряващи генетичната приемственост и общностноантропологичното съхранение и възпроизводство на фундаменталните органични обществени образувания (човешките общности: семейство, род, племе, народ (етнос)), и вторите, на промяната и социалната динамика (неравенството, конкуренцията, съподчинението, йерархичността), се осъществява изграждането и развитието на социалния организъм. При това тези два типа връзки се проявяват в сложна взаимна обвързаност, в динамична синкретика и, както много удачно се изразява един от най-задълбочените им анализатори, от „греха“ на тяхното взаимно проникване се ражда обществото, антропологичното прераства в социално, общностите

образуват обществата – постига се цялостното осъществяване на социалноантропологичния полифонизъм.

Успешното изграждане на обществото, неговата здравина и сила зависят от хармоничността на брака между органичнофундаменталните и социетални връзки, от взаимното зачитане на тяхната неотменност и значимост, от удачния баланс между „общностно“ и „обществено“. Нарушаването на този баланс, приоритетът на единия или другия тип връзки, както и културно-цивилизационните и типологично-структурни различия между тях правят общественото изграждане неудачно, продуктът му – недъгав и уязвим, обществената система – неустойчива. Затова и формирането на Европейския съюз като нова глобализационна общност, способна да се конкурира с другите глобализационни общности, да заема полагащото ѝ се място в разделението на света на ХХІ век и да осигурява просперитета на нейните народи и граждани, безспорно и неотменно налага изграждането му не само като икономическо обединение (приоритет на икономическите, социетални връзки), но и нейното консолидиране като сплотена общност с единни черти на своите органичнообщностни структури.

Възможностите за постигането на такъв баланс и хармоничност се коренят в *единството и еднотипността на културно-цивилизационните характеристики на изграждащите общността европейски народи. Независимо от многообразието на националните им специфики, те се развиват и изграждат ЕС по единни културно-цивилизационни модели, охарактеризирани като европейско-християнска, „западна“ цивилизация.* Тук няма да разглеждаме подробно тези модели, а ще маркираме само техните определящи белези. Сред тях на първо място трябва да посочим поставянето на човека, на индивида, за основна цел на съществуването на социума и същевременно за изходна предпоставка, за основен структурообразуващ компонент на общностното и на обществото изграждане, (семейство, етнически и други общности и групи, държавата, глобалната общност). Осигуряването на личността, на индивида и индивидуалната му изява, на възможността му неограничено да се включва и безпрепятствено да напуска различни социални групи и общности и така да постига социалната си реализация, е основополагащата предпоставка на този модел. Днешната степен на неговото развитие се определя като гражданско общество. Съвременните кул-

турно-цивилизационни характеристики на общностите, образуващи ЕС, се съдържат в способността им да намират оптимални варианти за развитие на науката и рационално приложение на нейните постижения, утвърждаването на рентабилността като предпоставка за развитие на икономическия живот, изграждане на държавата като политическа институция с рационална конституция, управление от специално подготвени за целта служители, работещи по предписани и важещи за всички закони, със сложно единство на пазарна икономика и гражданско общество, където държавата, стопанските субекти и гражданските институции са в динамична взаимна обвързаност и взаимозависимост. В основата на това изграждане стоят древногръцката и римска култура и традиции със своите езици, научни постижения и философски възгледи, преосмислени с активното участие на секуларизираната по-късно християнска църква и религия. Важна черта на модерното европейско общество е отделянето на религията от държавата. Религиозните институции са автономни, а религиозността днес е предимно лична позиция на индивида.

Развитието на тези културно-цивилизационни белези, утвърждаването и модернизиранието им в изграждането на ЕС като общност е основна предпоставка за просперитета му.

Но днес носител на тези „европейски“ културно-цивилизационни черти са народите (нациите) на образуващите ЕС държави. Следователно, не разрушаване, маргинализиране и омаловажаване на техните национални култури, а тяхното ново укрепване и модернизиранието, поставяне на най-същностните и перспективните им характеристики във фундамента на новата глобализационна общност на ЕС е оптималният път за осигуряване на нейната стабилност и възможности за благоденствие.

Получава се нещо на пръв поглед парадоксално. Изграждането на ЕС редуцира рязко ролята на европейските национални държави, но същевременно динамизира и модернизира националните култури на същите тези нации и държави, включва и утвърждава техните основополагащи характеристики като същностни черти на новата глобализационна общност.

Това е шансът да се съхранят националните култури на европейските народи. (Това е пътят за съхранение и прераждане и на самите европейски народи като етносоциоантропологични образувания и специфични структури на съществуване на био-

сферата на земята). За да стане това, те трябва да се променят, да се реструктурират и модернизират, да предадат същността си на новото глобализационно образование. Ще обезличи ли този процес националните култури и техните специфики? Едва ли. По-скоро утвърждаването им като градиво на културните и цивилизационни белези и характеристики на ЕС ще доведе до тяхното обогатяване, което винаги е ставало чрез собствения им разцвет и със заемки „отвън“. За това ще допринесе и отварянето и разтварянето на културните системи на европейските народи, постепенното им взаимно проникване, сближаване и прерастване в единно, сложно, богато структурирано културно-цивилизационно единство.

Утвърждаването на националните култури заради моделите на тяхното формиране и европейско-християнския им културно-цивилизационен облик като носители на културно-цивилизационните белези и на ЕС, е от особено значение и по още причини. Европейските национални държави увличаха с културно-цивилизационните си характеристики в общо „национално“ единство и миньоритните етнически и религиозни групи, живеещи сред европейските народи. Европейските по тип културно-цивилизационни модели на европейските нации създаваха средата и ставаха водещи предпоставки за ползотворно организиране и на техните общности и култури. В прехода към глобализация, в трансформацията, разрушаваща националните структури, от това позитивно влияние се откъснаха много от тези етнокултурни и етнорелигиозни общности и групи. Те започнаха активно да утвърждават като организиращи самостоятелни общества свои културни системи, извън обсега, влиянието и доминацията и дори противостоящи на националните структури. Не случайно се заговори за „разрушаване на общите основополагащи принципи“, за „ново средновековие“, за „трибализация на обществото“ (Менк). Процесът, погледнат от етнологички зрителен ъгъл, ще ни обясни „сепаратистичното“ активизиране на общности и територии като Корсика, Сардиния, Ломбардия, Бретан, Баския, Каталуня, Фландрия, Уелс, Шотландия, Чечения, Татария, Моравия, Трансилвания, Косово, Тексас, Калифорния, Турски Кюрдистан и още много др. Подобни предпоставки предизвикаха разделянето на Чехословакия, разпадането на Югославия и СССР. Част от тях (които са носители на европейски културно-

цивилизационни модели), търсят и ще намират успешно свое самостоятелно място като подсистеми в новото глобално преобразуване, други ще се маргинализират – дистанцират и обособят от националните общности и техните култури, продължавайки да живеят по демодирани, социално неразвити културно-цивилизационни модели. Сред тях за устойчивото развитие на ЕС от особено значение са тези, които в социалната си реализация се обвързват с други, неевропейски социални практики и организират живота си по ислямски (ислямско-ориенталски) културно-цивилизационни принципи и практики, на които е носител и които все по-силно излъчва съседната на Европа ислямска цивилизационна зона.

Анализът показва, че общностите, живеещи на „европейска територия“, но не по европейски, а по ислямски (ислямско-ориенталски) цивилизационни модели, не се интегрират в общността, затварят се, обособяват се все повече от нея, противопоставят ѝ свои, отслабващи нейното единство и сила структури и модели на организиране. Към това трябва да се добави и деструктивното въздействие на общностите, продукт на кризата в социалната система, формирани от маргинални (социални, етнокултурни, религиозни и др.) структури): гетата, „сивите зони на здрача“, на скритата нелегална и асоциална икономика, на наркотиците и проституцията и т.н, които сериозно застрашават да подкопаят позитивните тенденции в развитието на обществото. При повечето от тях социалното и етнокултурното (етнорелигиозното) се преплитат, социалната им реализация включва противопоставящи на европейските културно-цивилизационни модели, превръщащи се в конкурентни на европейските цивилизационни норми. Тези противоречия са толкова значими, че не случайно някои изследователи ги разглеждат като утвърждаващи се основни противоречия за обществата на XXI в., издигат ги до ранга на класовите борби, дали облик на социалните противостояния през XIX и XX в.

За преодоляването на тези негативи отново може да помогнат хуманните принципи и практики на културно-цивилизационно изграждане на европейските народи, обогатявани в процеса на тяхното национално строителство и които стават темели на устойчивостта и на културно-цивилизационната парадигма на ЕС. Тяхното утвърждаване и обогатяване при новите условия, тяхното „налагане“ като характеристики на живота и на новата

глобализационна общност е неотменно условие за нейния просперитет. Изводът с особена сила се отнася за националните култури на присъединилите и присъединяващите се към общността източноевропейски общества, в това число и на развиващите се по европейски модели балкански държави.

В какво по-конкретно могат да бъдат полезни националните култури на балканските народи в разглежданите процеси и какви специфични акценти на балканския регион в тяхното реализиране са от най-съществено значение?

На първо място ще посочим необходимостта новият облик на ЕС да включва по-активно източноевропейски модели на обществено строителство, в това число и на балканските народи. Това е наложително за да се преодолее кризата в западноевропейското общество, продукт на пазарния фундаментализъм, на абсолютизацията на крайно либералните модели, разглеждащи пазара като основен обществено регулиращ фактор и еманация на общественото изграждане. В резултат, въпреки високата технологична напредналост и богатство на западните държави, в тях личността е все по-бедна духовно, по-едностранчиво, „едноизмерно“ изграждана, отчуждена и дори алиенирана, робуваща все повече на потребителство, хедонизъм и крайни форми на индивидуализъм. Въпреки социалния просперитет, в западните общества са нарушени оптималните съотношения между органичнофундаменталните и социетални връзки и структури. В случая първите са подценени, подчинени и пренебрегвани в процеса на изграждане на обществените отношения, доминирани от пазарно-либерални и утвърждаващи приоритета на социеталните връзки принципи.

С крайната абсолютизация на индивидуалните права на личността³⁴ и подценяване на ролята и значението на изграждащите обществото общности (и особено на семейството и на

³⁴ Според Гелнер, най-изявеният защитник на пазарния либерализъм като модел на обществено строителство, личността на либералното гражданско общество е „модулният човек“, способен да се впише в ефективни сдружения и инициативи ad hoc, без да се обвързва с някакъв ритуал и да ги напуска без да бъде обвинен в предателство. Пазарното общество оперира не само с променящи се цени, но и с променящи се съюзи и мнения... „всичко може да се промени, без да се нарушава по някакъв начин моралният ред“ (Гелнер 1996: 11–101)

националните общности), то все повече влиза в криза. За пример ще посочим утвърждаването на еднополовите бракове като израз и еманация на демократичност, въпреки че с това се нарушават фундаменталните основи на съществуването на човешката общност и изконната същност на човека като биологичен вид – неговото възпроизводство на хетерогенна полова основа. В националните култури на народите от Източна Европа отношенията между „общностно“ и „обществено“ са по-хармонични. Тук семейството, родовите отношения, съседските, колегиални, неформални приятелски връзки, етнокултурната близост и емпатия са по-живи и активни. Те, макар че оценявани от „западна“ гледна точка (в някои аспекти и не без основание) като по-„патриархални“, „демодирани“, „традиционни“, „неразвити“, като ограничаващи личността, всъщност осигуряват на човека повече топлина, уют и смисленост на неговото съществуване, компенсират успешно „технологичната“ модерност на Запада. Затова макар и обществата да са по-бедни, културите на източноевропейските, и особено балканските народи са по-богати на хуманизъм, човешка съпричастност, правят живота на хората духовно по-разнообразен и пълноценен³⁵.

В тези процеси трябва да се привлекат и обществени форми и практики, създавани в балканските и източноевропейските общества през периода на тяхното социалистическо изграждане. Затова е важно да се осмисли, че успешното изграждане на ЕС като глобализационна общност с богати цивилизационни черти е възможно не като то се ограничава само в крайно едностранчивите и тесни с възможността си да обхванат и активизират най-широки слоеве от населението „западни“ крайно либерални модели, а като това стане с привличането на всичко позитивно, натрупано като опит на Европа, включително и от периода на „колективните“ форми на обществено организиране на източноевропейските страни, на удачното съчетаване в тях на общностнофундаменталните и социетални връзки. (В този смисъл на

³⁵ Тези изводи се подкрепят например от големия интерес на англичани да закупуват къщи в българските села през последните години и особено след присъединяването на България в ЕС. Тук те, известни като „студени“ и „затоворени“ хора с въодушевление се включват в селищните форми на съвместен живот, възхитени са от добронамереността на българите, от добрите съседски отношения, от богатството на празнично-обичайната им система.

процесите в Европа могат да бъдат полезни и модели на обществено организиране, така удачно използвани в Япония и Китай). Сред тях практиките на балканските народи, присъединили и присъединяващи се към ЕС, могат да бъдат особено полезни. За пример ще посочим постиженията на България през 50-те – 80-те години на миналия век в изграждане на модерната светска национално организирана празнично-обредна система и селищно-съседските връзки, организирането на децата в извънурочни и извънучилищни форми на изкуствата и художествената самодейност, научно-техническото творчество, спорта и др., опита в Югославия в организиране на работническите колективи и т. н.

Разбираемо е, че в процеса на по-нататъшното утвърждаване на личностната изява и на индивидуалните способности и предпочитания на индивида – една от основните предпоставки и за глобализационните процеси, безспорно се засилват и ще продължават да се задълбочават промените и във функциите на разглежданите органични общности като основа на изграждане на обществото. Явно е, че семейството например, подчинявано все по-силно на тези „индивидуалистични тенденции“ у младите поколения, ще продължи да се трансформира. В София 47% от децата се раждат вече в семейства без официални бракове. Но семейството не може и няма да изчезне и променяйки и съобразявайки се с новите условия за социална реализация и качества на личността, с новите морални ценности, принципи и норми, ще продължи да бъде фундаментална органична общност на общественото изграждане. Следователно за неговото, и на другите органични общности оптимално трансформиране е необходимо да се полагат специални грижи, още повече, че повечето от народите в ЕС са в тежка демографска стагнация – с нисък и дори негативен демографски прираст. И в решаването на тези проблеми опитът на балканските народи и техните култури може да бъде особено полезен. Европа трябва да възпитава и формира своите граждани така, че те да намират оптималния баланс между индивидуалната инициативност и усета и уменията да изграждат, да се включват, опират и разчитат на общностите, които могат да им дадат сигурност, опора и най-добри възможности за човешко и социално възпроизводство.

Една от най-важните сфери, в които опитът на балканските народи и техните организирани в системата на европейския цивилизационен модел национални култури може да бъде особено

но полезен, е приобщаването към този модел на миньоритните етнокултурни и етнорелигиозни общности, живеещи по други културно-цивилизационни норми. Балканите са територия с най-пъстър етнически и религиозен състав. Тук живее най-многобройно мюсюлманско население: турци, българи мохамедани, бошняци, ислямизирано циганско население. На Балканите са най-многобройни и циганските (ромски) групи, изградили специфични форми и много социално демодирани черти на общностен живот. Специфични културно-цивилизационни характеристики имат и албанците, както в Албания, където те се извяват като национално организирана общност, така и в Сърбия, Македония и Черна гора, където са етнически малцинства.

Както вече посочихме, общностите в Европа, носители на ислямско-ориенталски цивилизационни норми са от особено значение. Това е така, защото точно техните норми в процеса на глобализация, при все по-засилващото се противоречие между глобализационните общности стават предпоставките, дават сферите и формите на противоборството. Тенденциите на техните етнокултурни изяви са не да се приобщават към глобалната европейска общност, а да се открояват, диференцират, и дори да ѝ се противопоставят, утвърждавайки в групите свои специфични форми на организиране. Тези процеси се съпътстват с маргинализация на тези общности, с обвързване на тяхното съществуване с асоциални дейности и форми на сивата икономика, с откъсване на членовете им от модерните форми на организиране на социалния и обществен живот³⁶. С утвърждаване на новия глобализационен ред, ислямските общности в Европа все повече обвързват своето съществуване със страните на ислямската ци-

³⁶ Най-ярък пример на тези процеси дават албанците в Косово и Македония. Откъсването на Косовските албанци от позитивното въздействие на модерно организираната сръбска национална култура доведе да тяхното маргинализиране, изпадане под влиянието на паранормални военизирани структури, до включването им в нелегалния бизнес с наркотици и проституция, до утвърждаване сред общността на атавистични практики на обществено организиране, свързани с патриархални норми и предписанията на кануна. Подобни процеси на отдалечаване на албанците, обособяващи се все повече от европейските по тип цивилизационните норми на живот на македонците, наблюдаваме и в Македония. Това ще забави модернизацията на Македонското общество, а Косово, най-вероятно, ще обрече на безперспективна маргинализация.

визационна общност, възприемат от там все по-иредентистки ислямски форми на общностно организиране, стават елемент от все по-открояващото се противопоставяне между общества в двете цивилизационни зони. Те се оказват и средата, базата, където ислямски терористични групи и структури набират своя контингент или намират опора в усилията си да дестабилизируют водещите страни на Западния свят.

Както на Балканите, така и в Европа, това довежда до дехомогенизация на обществото, до утвърждаване на мултиетнизма, като форма на обществено строителство, при което под претекст за равнопоставеност, всъщност се нарушава еднопосочността на социалното развитие и цивилизационното единство на обществото, което пък води до неговото отслабване и забавяне темповете на неговата модернизация.

Европа, в която народите имат многовековно историческо съществуване и богати традиции на общуване помежду си, не може да изолира миньоритните си общности в резервати и гета както това е в САЩ, нито да се изгражда като територия от обособени, социално, етнокултурно, на религиозна и друга основа и живеещи сами за себе си общности (Рийч), каквито тенденции налага либерализмът, абсолютизирайки социеталните връзки на обществото и което наблюдаваме отново в САЩ. Затова, точно националните култури на балканските народи, с богатите си традиции на приобщаване за съвместен живот и общ просперитет на миньоритни етнически групи с различни етнокултурни и цивилизационни характеристики, могат много да помогнат за успешното решаване на този все по-усложняващ се проблем пред ЕС.

За съжаление преобладаващата част от тези практики и традиции, голяма част от тях, (формирани и утвърждавани през втората половина на миналия век, когато балканските нации постигнаха най-високи постижения в социалното и културното си развитие), в процесите на трансформация бяха подложени на деструкция, омаловажаване, отричане и дори поругаване. Това доведе до небивало обособяване и противопоставяне на общности, до срив на обединяващи общества връзки, до дълбоки, в това число и военни кризи. Но хармоничното изграждане на ЕС налага успешното решаване на тези конфликти. С колко висок негативен потенциал за конфронтация са те, показват извършените вече и замислени, но за радост предотвратени атентати

от свързани с исляма терористи в Испания, Англия и Германия, а също и станалата израз на етнокултурно и цивилизационно противопоставяне криза с градските гета във Франция през 2005 г., както и в Босна и Херцеговина, с Косово и в Македония преди това.

Пътят за решаване на тези проблеми е утвърждаване в ЕС като общи и валидни за всички на единни европейски цивилизационни норми, утвърждаването на обществен договор за тяхната легитимност и приоритет в организиране живота на общността, приеман убедено и съзнателно от всички общности и граждани. А това ще гарантира разгръщане на влиянието и позитивното въздействие на националните култури на европейските балкански народи, възприемането на техните характеристики и модели на организиране и от живеещите сред тях миньоритни общности, запазвайки, разбира се, общностните им специфики. Защото единствено чрез овладяването на тези модерни европейски норми миньоритните общности, изостаналите в своята модернизация групи, асоциалните образувания, загубилите ориентацията си индивиди могат да преодолеят тези социални деструкции и да намерят пътя към своето благополучие.

Утвърждаването на тези водещи позиции на националните култури на балканските народи в процеса на интеграция в ЕС и за неговото модернизиране и общностно укрепване има и още една не по-маловажна предпоставка. Балканските страни са на границата на Европа със страните от ислямско-ориенталската цивилизация. Доколкото в последните, развивайки се по свои собствени ислямски културно-цивилизационни норми (и в противовес на тенденциите на краен либерализъм и цивилизационна надменност в „западната“ европейско-християнска глобализационна зона), все повече се засилват иредентистки модели на обществен живот (дори Турция – доскорошен символ на светска ислямска държава, днес се управлява от фундаменталисти), то балканските държави, членове и кандидати за ЕС са призвани да бъдат и граница с ислямската цивилизационна зона. И доколкото тя осъществява върху обогрените от исляма общности на Балканите все по-силно ислямско културно-цивилизационно излъчване, националните култури на балканските народи единствено могат да създадат този духовен климат, който да осигури както успешното модернизиране и интегриране на тези общнос-

ти в ЕС и в общото усилие на неговите народи за просперитет и благоденствие, така и изграждайки бариера срещу негативните за Европа черти на ислямската цивилизационна зона, същевременно да формират с нея отношения на добросъседство, добронамереност и взаимноизгодно сътрудничество.

Тези важни неотменни функции на националните култури на балканските народи, интегриращи се в ЕС, изискват грижливо анализиране на техните характеристики и специфики, на съхранявания в тях опит в общуването с развиващите се по „неевропейски“ модели групи, тяхното обогатяване и развиване като важна предпоставка за хармонично изграждане на общността. Опитът, съдържащ се в тях, положителните им страни трябва да се популяризират и утвърждават не само в практиката на страните от района, но и сред другите народи на общността. Те трябва да получат и съответстващото на важността им зачитане и подкрепа от централните органи на ЕС, от управленските структури на другите европейски народи, от международните и неправителствени организации. Не да натрапват на балканските нации външни изкуствено създадени в други условия и среда модели, а да подпомогнат управленските структури на балканските народи, тяхната интелигенция в решаването на тези толкова важни и актуални за общността на ЕС проблеми.

Защото балканските народи не влизат в Европейския съюз като бедни роднини, а като общности, носители на богата култура с много перспективни за общността характеристики.

Литература

- Бел, Д. 1994. *Културните противоречия на капитализма*. София.
- Велчева, Н. 2001. Етническа и културна идентичност – проблеми на интеграцията. В: *Етнокултурен диалог на Балканите*. София.
- Гелнер, Ъ. 1996. *Условията на свободата. Гражданското общество и неговите съперници*. София.
- Гумилев, Л. 1994. *Етногенез и биосфера Земли*. Изд. Танаис, Москва.
- Ериксон, Е. 1996. *Идентичност, младост, криза*. София.
- Кенън, П. 1995. *Залезът на демокрацията*. София.
- Маркузе, Х. 1997. *Едноизмерният човек*. София.
- Менк, А. 1996. *Новото Средновековие*. София.

- Минков, И.** 2001. „Съвременната българска нация и интегрираните в нея етнически общности“. *Списание на БАН*. СХІV, № 3.
- Минков, И.** 2007. Културно-цивилизационните различия в процеса на глобализация и моделът за организиране на отношенията между общностите в европейския тип общества. В: *България: Интеграция, трансформация, модернизация. Научноизследователски проект под ръководството на проф. д.ф.н. д.п.н. Петко Ганчев*. С. РИК „Славяни“. С. 363–377.
- Minikov, I.** 2007. *Kulturno-civilizacijske specifičnosti balkanskih društava, procesi globalizacije i evropska integracija Balkana*. In: *Balkan i procesu evrointegracije. Strukturne promene i kultura mira*. Niš.
- Проданов, В.** 1999. *Глобалните промени и съдбата на България*. Изд. „Хр. Ботев“, София.
- Рийч, Р.** 1992. *Трудът на нациите. Как да се подготвим за капитализма на ХХІ век?* София.
- Тейлър, Ч.** 1999. *Мултикултуризъм. Политики на признаване*. София.
- Тодорова, М.** 1999. *Балкани. Балканизъм*. София.
- Христова, С.** 2000. *Общностите в ракурса на социологията и социалната антропология*. Унив. издат. „Н. Рилски“, Благоевград.

ЕВРОПЕЙСКИ МАЛЦИНСТВЕНИ ИДЕНТИЧНОСТИ

Таня Неделчева*

Днес все по често се дебатира проблемът за изграждането на европейска идентичност. Развитието на Европейския съюз неминуемо налага и този въпрос – формира ли се тя, какви са нейните темпове на развитие, структура, функции. Може ли да се заяви, както Джеферсън Чейс, че декларацията на Юрген Хабермас и Жак Дерида „След войната: Възраждането на Европа“ е създаването на „европейска идентичност“. Големите имена наистина създават реалности с техните идеи, но в случая, по-скоро възможното се представя за действително. Формирането на европейска идентичност не е еднократен акт, а процес, в който има ускорения и забавяне. И в този смисъл по-адекватна е мисълта на Жак Атали, с която той завършва книгата си „Братство“ – днес ние сме едва в предверието на изграждането на европейска идентичност като скромно всекидневие и огромен идеал. Европейската идентичност съществува и като тенденция – реално преструктуриране на социалната материя, и като конструктивна идея, спрямо която се моделират определени реалности. Тя налага и изисква не единен модел на живот, а мрежа от различни култури и жизнени етоси, органично свързване на модерната рефлексивност, съседство на различни символни изображения, самобитна културна семантика и диалог. По този начин е в основата на солидарната глобализация, в която се зачитат всеобщите човешки права, правата на всички граждани от всички нации.

Включването на България в ЕС променя етническата ситуация у нас. Ако до сега етническите общности са се оценявали

* Таня Неделчева е ст. н.с. Ист., дсн в Институт по социология на БАН, e-mail: inadim@dir.bg

взаимно, тръгвайки от собствената ценностна система и от фундаменталните национални ценности, сега съизмерването е с друга, много по-разнообразна етнически и национално европейска панорама. В този смисъл вече развитието на българския етнически модел е тясно свързано с изграждането на европейска идентичност на българските граждани, т. е. с чувството за принадлежност към Европа като ценностно-нормативна система, което се осъществява чрез сложни динамични дифузни отношения между националната и етническите идентичности.

Съвременните социални промени в България са свързани с широка палитра от взаимоотношения между различните етнически групи – от хармония до напрежения. В основата на това е трансформацията на националната идентичност, от която фактически се „раждат“ нови типове идентичности, структурно и функционално различни от по-рано съществуващи и релевантни на други социални реалности. Протичат процеси на „вкривяване“ на българската национална идентичност както от променящите се етнически идентичности, така и от изграждащата се европейска. Тук се проявяват специфичните ѝ особености, родени от конкретни контексти. Предефинират се етнически идентичности в рамките на националната държава. Преди 1989 г., във времето на господство на идеята за единна и монолитна нация, по редица политически причини при всички етнически общности в България етническата идентичност не се проблематизира или по-скоро не се позволява да се проблематизира, а още по-малко да се манифестира и нейните прояви са единствено в частно-битовата сфера, в която се съхраняват и възпроизвеждат етнокултурните модели.

В края на 80-те и началото на 90-те години на ХХ век в България започва тотална криза на идентичността. Всяка една от големите етнически общности (българската, турската и ромската) преформулира основните параметри на своето етническо самосъзнание, на Ние-образа като цяло и Те-образите на другите етноси. Общата тенденция на кризисността се характеризира със засилени етноцентристки нагласи, увеличени етнически дистанции, увеличени негативни щрихи при Те-образите на другите етноси, засилена вътреетническа стратификация, формиране на собствени политически, икономически и интелектуални елити във всяка етническа общност.

Тези общи процеси се специфицират при всяка от големите етнически общности, но в границите на националната идентичност.

Българската националната идентичност се гради в много и различни исторически контексти, с по-радикални или по-незабележими прекъсвания, обединяваща членовете на многообразните общности чрез общозначими ценности и цели заедно със собствените им общностни интерпретации. Това означава, че тя притежава способността да създава пространство на съществуване на различните като равноценни, да налага мултикултурността, която конструира и многообразен, и кохерентен социален свят, да задава нови форми на интеграция и диференциация. Такава пластична национална идентичност винаги е отворена за императивите на социалното време. Независимо от това обаче, поради редица глобални и регионални процеси и българската национална идентичност е в процес на реструктуриране. При етническите българи кризата на идентичността е свързана естествено предимно с криза на националната идентичност. В социалното пространство тази криза се проявява в два крайни естремума – пълен nihilизъм или краен национализъм. Първата форма намира своите индикатори в съзнателния отказ от всичко, което свързва индивида с българското. Процесите на денационализация се проявяват и в акцентирането върху етническото, свързано дори с прекаленото преекспониране на прабългарското. Втората форма е социално по-видима, защото национализмите се конкретизират чрез различни политически партии или движения (коалицията „Атака“ е типичен пример в това отношение), издаване на литература, специални графити и т. н. Независимо от това като цяло се запазва функционирането на отворена национална идентичност, а модификациите на национализма са предимно отбранителни и не са заредени с нетърпима агресивност. Трябва да се има предвид, че българският етнос е този, който притежава и управлява основните властови ресурси и въпреки това не се достига до крайните форми на противопоставяния.

Трансформацията на националната идентичност е съпроводена и със специфични флукуации, свързани със „загиването“ или изчезването на българската нация. Проявите на това катастрофично съзнание (ако използвам израза на Вера Мутафчиева)

води до конституирането на травматична българска етническа идентичност, провокирана от болезненото вглеждане в миналото и загуба на оптимистична перспектива за бъдещето. Ако това са процеси, характерни за етническите българи до края на миналия век, в началото на новия се проявява нова положителна тенденция на стабилизиране на тяхното самосъзнание и разширяване пространството на националната идентичност. Явно реструктурирането на елементите от идентификационното поле е по посока на национална идентичност, при която се подчертават културно-гражданските елементи. Например очевидно намалява аксиологичната значимост на параметъра „България като територия с държавни граници“ или „България като държавни институции“. Засилват се акцентите върху, условно казано, културните параметри „България като история и култура“, „България като обичаи и традиции“, „България като природа“. Българите все повече подчертават онези конструкти в своето идентификационно поле, които правят образа на България топос на култура и природа. Това е сигурна симптоматика, че се изгражда друг тип идентичност, която трябва да се нарече европейска. Днес вече се намираме в период на изкрystalизиране на основното идентификационно ядро на европейското самоосмисляне на българите и съвместяването му с българската национална идентичност.

Турската етническа общност в България премина през последните десетилетия сложни процеси на идентификационни трансформации. В края на 80-те години на XX в. и началото на демократичните процеси поради „Възродителния процес“ тя е в голяма степен капсулирана. Етническите дистанции между нея и останалите етнически общности са увеличени. Това е период на конструиране на самата общност в нови социални условия. От страна на доминиращата българска общност съществуват силни настроения на страх и подозрителност. Поради инерционни наслоения в общественото съзнание турската общност е „необходимия враг“, особено при някаква хипотетична агресия от страна на Турция.

Демократизирането на цялостния социален живот в страната довежда до промени не само между отделните етническите общности, но и вътре в тях. През 90-те години на XX в. турската етническа общност става видима за общественото съзнание.

Най-забележими са процесите на активно етническо еманципиране, изразяващо се в активно етническо манифестиране на себе си като ценност, в изграждане на политически, интелектуален и икономически елити, в търсене на нов социален образ и ефективни механизми за фактическото реализиране на съответните права и задължения, в повишено социално самочувствие, което имплицира относително активна гражданска позиция и опити за преодоляване на различните форми на маргинализация. Чрез активната политика на ДПС турската етническа общност придобива все по-големи властови ресурси и присъства трайно на всички нива на социалния организъм.

Може би най-трудно е да се определи ромската идентичност. Причините са много. Най-важните не са свързани само и единствено с факта, че по принцип не съществува единна и хомогенна ромска общност. Това, което се назовава ромска общност е външно дефиниране, определяне от „значимите други“. В рамките на ромската общност съществуват много субгрупи, които не просто са йерархично подредени в рамките на цялостната ромска общност, но са и вътрешно структурирани в конкретни стратификационни отношения. Това е важна предпоставка за съществуването на т.нар. множествена ромска идентичност и по-точно множественост в ромската етническа идентичност, т. е. отделният индивид в процеса на социализация гради (образно казано) чувство за принадлежност към няколко ромски субгрупи с различен обхват в рамките на цялостната ромска общност.

При ромите дори „възродителните“ практики не предизвикват процесите на обособяване и консолидиране, което в някаква степен аргументира твърденията за специфичността на етническата им идентичност – гранична, множествена, децентрирана и пр.

Началото на 90-те години на ХХ в. е период на силно етнодиференциране в резултат на наслагване на следствията от „възродителния процес“ при българските турци от 1984–1989 г. и демократизиране на българското общество. Сред ромското население се засилват тенденцията към турцизиране и формиране на антибългарски настроения, което означава не просто криза на етническата идентичност и предефинирането ѝ. Това е период, в който върху ромската общност се стоварват най-големите тежести от преструктуриране на обществото и те потъват на дъ-

ното на стратификационната структура на българското общество. Причините са много. Основните са ниското образование и квалификация на ромското население.

Втората половина на 90-те години на ХХ в. е време на „успокояване“ на процесите на манифестирано етнодиференциране и редефиниране на етническата идентичност, започва преекспониране на ромската равнопоставеност и се поставя началото на конструиране на ромска етническа идентичност. Най-силните индикатори са създаване на писмен ромски език и искания за изучаването му в държавните училища, „творене“ на ромска история със събития, участници, територии, поява на списания и вестници на ромски език, изграждане на десетки и стотици образователни и социални политики, финансирани от европейски и международни институции, градене на позитивен публичен ромски образ чрез средствата за масова информация, афиширане на явни претенции за добиване на властови ресурси, формиране на ромски политически лидери.

Началото на ХХI в. е период на систематично и промислено градене на ромска етническа идентичност – различена собствена уникалност, създаване на политики за образование и квалификация на общността и включване на сегменти от нея в образователни програми, формиране на политически, интелектуален, икономически елит (макар и тънък), относително интензивно присъствие в социалното пространство, градене на бъдещ образ, което е един от най-значимите индикатори за началото на съществуване на консистентна и адекватна идентичност – да знаеш какъв и къде ще бъдеш в бъдещето.

Динамиката в промените в идентификационните схематизми много ясно проличава при образа на Европа, който доминира в различните етнически общности. Проведените две емпирични социологически изследвания през 2004 и 2007 г. ясно очертават тази динамика.

„Средният“ йерархичен модел на образа на Европа при изследването от 2004 г. изглежда така:

- спазване на законите,
- съответстващо заплащане на труда,
- административна уреденост,
- зачитане достойнството, правата и свободата на личността;

- високо качество на образованието;
- поощряване на индивидуалната инициатива;
- опазване на околната среда,
- уважаване правата на малцинствата.

Ако се създаде разказ за този образ, ще се получи следното: Европа е име на общност, в която на първо място се спазват законите, има съответстващо заплащане на труда и административна уреденост; в центъра на ценностната ѝ система са личното достойнство и права на човека, възможността да се получи високо образование и либералната ценност, свързана със свободата на частна инициатива и предприемачески дух. На последните места са поставени екологията и уважаване правата на малцинствата. Този „средно статистически“ модел показва всъщност дефицитите на реалната ситуация, в която живеят българските граждани, които се нуждаят много повече от правов ред, от ефективно спазването и прилагане на законите и едва след това – от „европейски заплати“.

При повторното изследване от 2007 г. има определена модификация и тя се отнася само до смяната на местата – предпоследната позиция (опазване на околната среда) се „придвижва“ напред и измества позицията поощряване на индивидуалната инициатива, която остава на предпоследно място. Това вероятно се дължи на все по-засилващата се гражданска чувствителност към качеството на живота.

В първото изследване етническите българи модифицират в определена степен средно-статистическия модел и се очертава по-друг профил: на първите места е административната уреденост и спазването на законите, следвани от опазване на природната среда, традиционно високото оценяване на високо качество на образованието от българската етническа група, съответстващо заплащане на труда (което показва в известна степен, че тук има проблем), зачитане на личността и индивидуалната инициатива и на последно място – правата на малцинствата.

Средно статистическият модел на образа на Европа при второто изследване е:

- спазване на законите,
- съответстващо заплащане на труда,
- административна уреденост,

- зачитане достойнството, правата и свободата на личността;
- високо качество на образованието;
- опазване на околната среда;
- поощряване на индивидуалната инициатива;
- уважаване правата на малцинствата.

Тук вече няма разминаване между общия модел на образа на Европа и „етническото българско“ виждане: спазване на законите – 79,0%, съответно заплащане на труда – 71,2%, административна уреденост – 48,8%, зачитане достойнството, правата и свободата на личността – 33,2%, високо качество на образованието – 21,0%, опазване на околната среда – 19,7%, поощряване на индивидуалната инициатива – 13,5%, уважаване правата на малцинствата – 3,2%. Тази смяна в приоритетите в „образа на Европа“ показва определена прагматична ориентация или ако се използва терминологията на Е. Фром, формиране на пазарен характер, при който се акцентира върху заплащането, парите.

Ако в първото изследване турците поставят правата на малцинствата на шесто място, то във второто правата на малцинствата заемат вече пета позиция след спазването на законите, съответващо заплащане на труда, административна уреденост, зачитане достойнството, правата и свободата на личността. Вероятно това се дължи не само на преживяване на травмите от „възродителния процес“, но преди всичко на смяната на приоритетите – акцентът вече не е върху колективните, а върху индивидуалните права. В изследването от 2004 г. за турците на първо място е административната уреденост, на второ – законовият ред, на трето – (както и при българите) опазването на околната среда. Съвпадение с българите има и при четвъртата позиция – високото качество на образованието. На пето – зачитането правата на личността и на седмо място – достойното заплащане на труда. Изследването от 2007 г. показва увеличена етническа кохерентност, защото както българите, така и турците не се отклоняват от общият статистически образ на Европа по отношение на първите четири позиции.

В първото изследване „ромският“ образ на Европа е особено специфичен. Най-голямо е разминаването с другите „образи“ по отношение правата на малцинствата. Тук те са на втора

позиция. На първо място е спазването на законите. На трето – административната уреденост. На четвърто – опазване на природната среда. На пето – зачитане правата на личността. Ромите са най-индиферентни към заплащането на труда (поставят го на шесто място) и индивидуалната инициатива (на последно). Така йерархизираните параметри правят този образ отчасти противоречаш на реалната им ценностна система, проявяваща се в поведенски действия: на първите позиции се поставят социално желателните определености. В това отношение е впечатляваща гъвкавостта на етническата общност. На последните позиции стоят характеристиките, които фактически нямат стойност за групата. Извеждането на причините за такъв резултат е определено претенциозна амбиция и при толкова малко информация реализацията ѝ е невъзможна. Някои особености в ромския образ на Европа се дължат и на протичащите в момента процеси сред тази общност – активно етническо обособяване и еманципиране или конструиране на самата общност и етническата ѝ идентичност. Ромското малцинство е в състояние на търсене на нов социален образ и ефективни механизми за фактическото реализиране на правата и задълженията си. Това му позволява да показва повишено социално самочувствие, което имплицира друга гражданска позиция, засилване на центростремителните тенденции и преодоляване на различните форми на маргинализация. Тези изводи се запазват и от промените, които са настъпили в ромската общност през последните години. Второто емпирично изследване обаче показва радикална промяна – на първо място е поставено съответващото заплащане на труда, на втора позиция – уважаване правата на малцинствата, на трето – спазване на законите. Вероятно зависимостта между доходите и мястото в социалната йерархия става все по-значима за ромската общност, т. е. ромите ѝ приписват адекватната смисловост.

Положителният образ на Европа за етническите общности личи много ясно при отговорите на въпроса „До каква степен имате доверие в европейските институции, в българските институции и в местната власт?“. „Пълно доверие“ в европейските институции имат 23,7% от респондентите, „Отчасти“ – 46,5%; „Изобщо не“ – 12,8%. За българските държавни институции „Пълно доверие“ имат 9,8%, „Отчасти“ – 47,6%, „Изобщо не“ –

34,5%. Доверието в местната власт е съответно – 17,1%, 45,0%, 29,7%. По етнически признак разпределението е:

Таблица 1

Доверие в европейските институции
(в%)

	Пълно доверие	Отчасти	Изобщо не
Българи	21,9	50,6	13,2
Турци	36,7	25,8	12,9
Роми	35,9	10,0	0

Таблица 2

Доверие в българските институции
(в%)

	Пълно доверие	Отчасти	Изобщо не
Българи	7,9	50,3	36,4
Турци	14,9	47,2	19,0
Роми	31,3	11,2	20,8

Таблица 3

Доверие в местната власт
(в%)

	Пълно доверие	Отчасти	Изобщо не
Българи	12,5	48,8	31,8
Турци	56,1	24,5	9,2
Роми	39,1	17,2	17,9

Ясно проличава кризата в доверието, което анкетираните демонстрират към българските държавни институции за сметка на европейските и отчасти на местната власт. Българите са най-спектични, докато ромите са най-доверчиви към българските държавни институции, а турците отдават голямото си предпочитание на местната власт.

Образът на Европа е регулативна идея при формирането на евроидентичността при етническите общности у нас. Той е относително етнически единен. И българите, и турците, и ромите поставят на първите места спазване на законите, уважение

към личността, заплащане на труда, високо образование и др., но чувството им за принадлежност към Европа е все още слабо и „рехаво“. Фактически на нормативно ниво образът на Европа е реален елемент от механизма на формирането на нови идентичности, но фактически все още сме в началото на изграждането ѝ сред различните етнически общности. Ако се обобщи, трябва да се каже, че на този етап по-голямата част от българските граждани влизат в Европейския съюз без да са изградили чувство за принадлежност, което прави възможно присъствието в него на евроскептицизъм, особено като се имат предвид прогнозите за увеличени трудности в началните години след присъединяването. Това означава, че потенциално съществува добра среда за „култивиране“ на отрицателни нагласи към членството. Естествено и в това отношение има различни нива.

Независимо от разликите в позициите на ценностите, изграждащи образа на Европа при различните етнически общности като цяло, съществува инвариантен идентификационен схематизъм независимо от процесите на сепаратизъм не само на Балканите, но и в европейски мащаб. Вярно е, че периодично се появяват немощни сепаратистки призови, но те бързо заглъхват. Това се дължи на относително общите идентификационни параметри и промени в етническите и националната идентичности и динамиката във формирането на евроидентичността. Макар този процес да е в началната си фаза, той е подчинен на общата структурирана динамика при различните етнически групи.

Идентификацията на образа на общността има своята значителна функция. И в случая образът на Европа, който като цяло е относително етнически кохерентен, има значение за ускоряването на евроидентификационните процеси, което предполага задълбочаване на междуетническия диалог и разширяване на толерантността.

Спецификата в трансформациите на идентичностите на етническите групи у нас показва, че има движение към етническо хомогенизиране на образа на Европа и съответно увеличено доверие в европейските структури, което е съществен етап от изграждане на евроидентичност. Нейното формиране и механизми имат две измерения – външно и вътрешно. Първото е свързано с процесите на глобализация и изграждането на специфично глобално гражданско общество като референтна общност. В

случая може да се говори за европейско общностно пространство. Второто – изграждането на европейска идентичност не е в елиминирането на чувството за национална и етническа принадлежност, а в тяхната нова координатна позиционираност и нормативно-ценностна смисловост, т. е. те присъстват в друго идентификационно структурирано поле. Едновременно с това етносите и техните идентификационни схематизми се намират в сложен процес на трансформации: от една страна, за да се самоогледат, самооценят и намерят своето място в света, те усилено се отграничават и отдалечават както от другите в границите на националното цяло, така и от него самото; от друга страна, в стремежа да се приобщят към европейското те се самоопределят чрез общозначими национални ценностно-нормативни характеристики.

Именно в това социално взаимодействие ще се родят различните модификации на европейска идентичност, която няма да е константна величина, а многообразие в границите на нормативния хоризонт, дефиниран най-общо в Конституцията на Европа.

Бележка

Използваните резултати са от емпирични социологически изследвания на колектив от Института по социология, работещ по проект „Социологически аспекти на евроинтеграцията на България“, финансиран от НСНИ към Министерството на образованието и науката, проведени през 2004 г. и 2007 г.

ЕТНИЧЕСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ: ТОЛЕРАНТНОСТ И ДИСТАНЦИИ

Анна Мантарова, Мариана Захариева*

Моделът на устойчиво развитие и Лисабонската стратегия поставят силно ударение върху социалната кохезия. Базирана на висок и стабилен икономически растеж, тя е ключово условие за промяна на основни параметри на социалната среда и подобряване на качеството на живот на европейските граждани (The Lisbon European Council... 2000: 9–11). Нейното постигане и поддържане е приоритет за ЕС, който засяга разнородни по характер, интензитет и субектност социални взаимодействия. Важно място сред тях заемат етническите отношения, които са особено чувствителна тема във всяко мултиетническо общество.

Българското общество е с разнороден етнически състав. То е мултиетнично и мултикултурно³⁷. При последното преброяване от март 2001 година 83,6% от населението се самоопределят като българи, 9,5% – като етническите турци, 4,6% – като роми. Тези стойности вече са коригирани от протичащите демографски процеси. Различието в динамиката им при отделните етнически групи ще промени в бъдеще в още по-голяма степен тяхното съотношение.

Към етническите групи, които традиционно живеят в страната, в последно време под действието на политически и иконо-

* Анна Мантарова е ст. н.с., д-р в Институт по социология на БАН, e-mail: mantarova@abv.bg

Мариана Захариева е ст. н.с., д-р в Институт по социология на БАН, e-mail: mzakharieva@dir.bg

³⁷ Предмет на анализ в настоящата статия е отношението към най-многобройните, диференцирани по етнически и религиозен принцип, общности в България, а също и към групата на имигрантите.

мически фактори се прибавят и нови. Като член на ЕС държавата става притегателен център за имигранти. С право на постоянно или продължително пребиваване или в търсене на убежище в нея се заселват граждани от различни етноси и вероизповедания. Все повече нараства желанието за получаване на българско гражданство. Процесът е интензивен и с ускоряващи се темпове. През 2002г. българско гражданство придобиват 3371 души, през 2003 – 4257, през 2004 – 5817, през 2005 – 5848. Само за първите десет месеца на 2006г. броят им достига 5056. Сред получените български паспорт от януари 2002 до ноември 2006г. доминират гражданите на Македония – 10198, Молдова – 8594, Русия – 1339, Украйна – 1054, Сърбия и Черна гора – 969 (www.president.bg/v_pravo).

Тенденцията, открила се през последните години, е към нарастване на имиграционния поток. Прогнозите на експерти за един по-дългосрочен период са, че „е възможно успоредно с очакваните положителни промени в икономиката България постепенно да се превърне в обект на по-силна имиграция“ (National Demographic Strategy, 2006:11).

Очакванията за интензивно нарастване на имигрантския поток се подхранват още повече от ситуацията на националния трудов пазар. Разгърналата се от началото на 90-те години емиграция на българи в други страни и региони доведе до изтичане на голямо количество квалифицирана работна ръка. Само за около десетилетие в резултат на външната миграция населението на страната намаля с над 715 хиляди души (Ibid: 11). Напускат главно млади и квалифицирани хора, а това има сериозни демографски и икономически последици. Вече се забелязва осезаем дефицит на кадри в определени специалности и отрасли. Очаква се през следващите години той да се изостри, а това ще наложи привличането на работна сила от чужбина. Ще се увеличи палитрата от етноси, които ще трябва да съжителстват и да си взаимодействат.

През последните няколко десетилетия етническите отношения в България търпят динамично развитие. Промени се и оценката на мястото им сред другите проблеми пред българското общество.

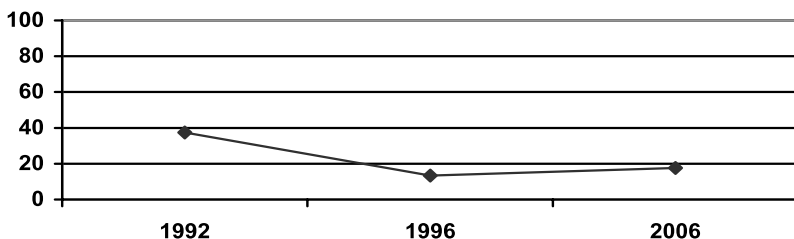
В началото на 90-те години повече от една трета от пълнолетните български граждани определят състоянието им като

много тежък проблем за обществото. С течение на времето тези оценки значително се променят – стойностите спадат и се стабилизируют на по-ниски равнища.

Макар че етническите отношения не се възприемат като един от приоритетните проблеми, те имат изключително голяма значимост за българското общество и следва да бъдат във фокуса на социалните науки като изследването им трябва да бъде систематично и с разширяващ се обхват.

Графика 1

Оценка на етническите отношения
(Национална извадка, 1992–2006,
позиция „Много тежък проблем“, в%)

Важна характеристика на междуетническите отношения са съществуващите социални дистанции между представителите на основните етнически общности в страната. Тяхното изследване чрез класическата скала на Bogardus позволява да се регистрират нивата на приемане, респективно на отхвърляне на различните етнически групи. В проведеното в средата на 2007г. проучване, резултатите от което са обстойно анализирани в настоящата разработка, основните индикатори за установяване на междуетническите дистанции са: приемане за „съсед“, „колега в местоработата“, „близък приятел“, „член на семейството“ на представител на друг етнос.

В зависимост от общността, която се визира, нагласите варират съществено. Най-разпространена е готовността за приемане на колега или съсед от друга етническа група. Значително по-голяма резервираност се констатира по отношение на близко приятелство. Проявява се ясно изразена затвореност, когато става въпрос за включване в семейството.

От традиционно живеещите в страната етнически общности готовността за приемане като съсед е най-голяма за българо-мохамеданите (73,5%), плътно до тях са турците (71,8%) и доста по-назад остават ромите (38,6%). От имигрантите най-предпочетани са тези, които идват от европейски страни (81,9%). Тези от неевропейските държави са с около 20 пункта по-назад (61,4%). В сравнение с ромите обаче, позитивните нагласи спрямо тях са значително по-масови.

Графика 2

Етнически дистанции
Бихте ли приели за:
 (Национална извадка, 2007, отговори „Да“, в%)

Най-малки дистанции спрямо представителите на друг етнос се регистрират, когато те са разглеждани в ролята на потенциални колеги в местоработата. Различията и ранжирането възпроизвеждат гореописаните. В този случай стойностите на положителните отговори са по-високи за всички етноси (за бъл-

гаромохамедани 78,9%, за турци 77,0%, за роми 49,2%). Аналогична е картината и относно имигрантите.

Близко приятелство с българомохамеданин биха поддържали почти две трети от респондентите – 65,1%, а с турчин – 62,9%. Такава готовност спрямо ромите обаче декларира само 31,0%. Близък приятел – имигрант от Европа биха приели 72,3% от интервюираните български граждани, а от неевропейска страна – 53,6%.

Като най-затворена за другите етноси общност се откроява семейството. Допускането на човек с различен етнически произход и култура в най-близкото обкръжение е ограничено. От анкетираните 31,8% биха приели за член на семейството си българомохамеданин, 29,5% – турчин, 11,9% – ром. Дори и имигрантите от европейски страни, спрямо които дистанцираността е най-малка, се приемат само от половината респонденти – 50,6%, а тези от извъневропейските – от 28,7%.

Акумулирането на информация от изследвания на социалните дистанции между представителите на основните традиционно живеещи в България етнически общности дава възможност за сравнения и очертаване на тенденции. Определено може да се каже, че протича процес на сближаване.

Таблица 1

Бихте ли приели за:
(Национална извадка, отговори „Да“, в%)

	Турчин		Ром	
	1993	2007	1993	2007
съсед	63.5	71.8	28.2	38.6
колега в местоработата	64.8	77.0	33.0	49.2
близък приятел	46.1	62.9	18.6	31.0
член на семейството	20.8	29.5	7.8	11.9

Представената динамика дава основание да се направи извод, че като цяло през последните години етническите дистанции в българското общество намаляват. По-прецизното описание и обяснение на тенденциите обаче изисква диференциран подход.

Социалните дистанции варират много силно в зависимост от визирания етнос. Във всички конкретни случаи ранжирането

възпроизвежда идентичен модел. От традиционно живеещите в България етнически общности, на единия полюс като значително по-приемани са ситуирани българомохамеданите и турците, а на другия – ромите като дистанцията спрямо тях е най-голяма и надвишава в пъти тази спрямо всяка от останалите групи. При имигрантите, макар и с не така внушителна разлика, предпочитанията явно са към идващите от европейски страни.

Какво определя състоянието и динамиката на етническите отношения и толерантност? Безусловно те следва да се разглеждат и обясняват във връзка със социалния контекст, с неговото субективно възприемане и оценка от хората като особено внимание се обърне на „феномените и следствията на икономическата недоразвитост“ (основни акценти сред които са бедността, безработицата, технологичното изоставане, негативните тенденции във възпроизводството на човешкия капитал) на страните от Балканския регион (Genov 2004:19).

През последните две десетилетия ситуацията в България е изключително динамична и сложна и генерира разнопосочни влияния. От една страна са демократизацията на социалните структури и отношения, възприемането и разпространението на универсални културни ценности, държавната политика на закрила правата на етническите общности. От другата страна са многобройни проблеми, напрежения и рискове с висока интензивност, които станаха трайна характеристика на социалната среда.

Конкретно за България измеренията на икономическото изоставане и бедността и в абсолютен, и в относителен план са впечатляващи. В сравнение със страните от ЕС, БВП на човек по паритетни стандарти през 2004г. е 30,6%, а по предварителни оценки за 2005г. – 32,0% (Ангелов 2006: 36). Структурата на разходите на домакинствата е категоричен индикатор за бедност. През последното десетилетие около и над 40% от доходите се използват за храна, като в някои години се достигат екстремни стойности (1997г. – 54,4%, 1998г. – 47,9%).

Икономическата изостаналост и бедността влияят върху формирането на ценностните системи, върху мястото на толерантността, уважението и зачитането правата на „другия“ в тях, забавят процеса на разпространението на модерните културни образци. Това се подкрепя от регистрираната по всички измере-

ния по-ниска толерантност и отвореност към представителите на друг етнос на бедните социални слоеве.

Наред с това обаче силен детерминиращ фактор, който специфицира нагласите спрямо различните групи е техният образ в масовото съзнание, представите и оценките за вписването им в социалния контекст, за социалното им поведение и култура, особено в битов план. В резултат на това спрямо етническите турци, отношението към които е исторически силно негативно натоварено, се регистрира значително по-малка дистанцираност, отколкото спрямо ромите.

При обяснението на масовото отношение към ромите вниманието следва да се насочи към акцентите, които хората открояват при оценка на макросоциалната ситуация – икономическото положение и сигурността – и като обективни реалности, и като обществени представи и оценки.

Известно е, че ромите, макар и малък процент от населението са основен реципиент на социални помощи, като същевременно приносят им във формиране на държавния бюджет е нищожен. Въпреки че при тях безработицата е висока и са нискообразовани, те проявяват претенции към предлаганата им работа и отказват да приемат нископлатен труд. Освен това ромската етническа група е с криминална активност, която надмива с пъти тази на другите етноси. През 1998г. например тя е 878 на сто хиляди души за българите, 493 за турците и 7314 за ромите (Анализ на регистрираната и наказаната престъпност в България през 1998г. 1999: 42). За последните години липсват данни, но няма основание да се мисли, че съотношението се е променило.

Житетският опит на хората определя възприемането на ромската общност не само като маргинализирана, но и като криминализирана, като заплаха за личната сигурност на околните. При изследване на човешката сигурност от 1997г. (Човешката сигурност в България 1998:16) ромите са посочени като източник на страх от 69% от респондентите. При национално представително изследване от 2006 г. на въпрос „Опасни ли са за Вашата сигурност ромите?“, 45,6% от анкетираните отговарят „много“, „донякъде“ – 33,6% и „не“ – 20,8%.

Голяма част от обяснението на регистрираните дистанции се намира в културата и поведението на различните етнически

групи в чисто битов план. Много различни са представите за българските турци и за ромите.

Таблица 2

Етнически стереотипи спрямо българските турци и ромите
(Национална извадка, 2007г., в%)

Твърдение	„Напълно съгласен“ + „По-скоро съгласен“	
	Бълг.турци	Роми
Искат държавата да ги издържа финансово със социални помощи	27,2	94,5
За тях образованието не е важно	25,6	93,3
Мързеливи са	13,6	90,6
Не държат на хигиената	14,0	89,9
Не се съобразяват със законите	31,7	89,6
Не са настроени добронамерено към българите	36,3	67,4
Силно религиозни са	82,3	22,3

Масовата представа за турците няма негативна натовареност. Характеристиките, които в някаква степен и форма засягат интересите на всички граждани – несъобразяване със законите, нежелание да се поеме грижата за собствената издръжка, неспазване на установените в обществото хигиенни стандарти и т. н. слабо или изобщо не се асоциират с тази етническа група. Според хората характерен белег на етническата общност е силната религиозност, която обаче не повлиява пряко повечето форми на общуване. Що се отнася до ромите, независимо, че се асоциират с различни сфери от индивидуалното битие и социалния живот, всички характеристики имат ясно изразена отрицателна конотация. Може да се предположи, че именно тези представи са решаващият фактор, който детерминира отношението към етноса и дистанциите спрямо него, проявявани в различни социални ситуации.

Дадените от респондентите отговори очертават контурите на култура, която драстично се отличава от доминиращата и от тази, която е социално приемлива. Те се споделят от огромното болшинство от българските граждани като се възпроизвеждат по идентичен начин сред всички социално-демографски групи.

С тях могат да бъдат обяснени и масовите нагласи към идеите и практиките на етническа интеграция в българското общество.

Социалната интеграция на етническите общности има различни измерения. Тя се проявява на различни равнища в социалната структура и засяга много области на обществения живот. Всеки от нейните аспекти има своята собствена значимост и място в цялостната реализация на процеса. При това обаче особено важни за неговата практическа ефективност са образователните и териториално-пространствените му измерения.

Какъв да бъде водещият принцип в училищната и в жилищната политика – отделяне, етническо обособяване или смесване на етническите общности? Формулирането на отговора е в прерогативите на политици и експерти, но той следва да е и проекция на битуващите в обществото нагласи към отделните етнически групи. А те са симптоматични за равнището на реалната етническа толерантност. Емпиричните данни за нея показват, че като цяло тя не е висока и варира силно в зависимост от етноса, спрямо който се проявява. Не по-малко от половината от хората са за пространствено отделяне и съсредоточаване на жилищата на турци и роми в един обособен в населеното място район. В преценките за турци и за роми обаче има голяма разлика. Всеки втори от анкетираните в цялата страна граждани смята, че е по-добре турците да живеят в своите махали, отколкото да се смесват с другите. По отношение на ромите мнението е много по-крайно и категорично – за 71% по-добрият вариант са обособените ромски махали.

Етническият профил на мненията за това къде е по-добре да се заселват представителите на отделните етнически общности е изключително интересен. Той показва ясно, че 80,7% от турците не приемат отделянето си в самостоятелни махали като по-доброто решение, докато при ромите е точно обратното – само 34% от тях отхвърлят териториалното си обособяване. Това означава, че турците приемат позитивно и предпочитат съжителството с останалите общности, докато ромите се насочват повече към затварянето си на „собствена“ територия и поддържането на интензивни контакти в нейните граници. Тази разлика е много важна и следва да се отчита при всяка стъпка, целяща стимулиране на етническата интеграция. Тъй като тя е двустранен процес, нейният успех зависи от готовността, желанието и ак-

тивността както на доминиращата в обществото етническа общност, така и на малцинствените етнически групи.

Един от най-често поставяните въпроси в контекста на темата за етническата интеграция е този за включването на различните етнически групи в образователния процес. Той е актуален във всички страни, където съжителстват различни етноси, но в българското общество е изключително остър поради засилващото се дистанциране на някои етнически групи от образованието. Особено проблемно е образователното поведение на ромската етническа общност, където голямата част от децата изобщо не започват училище или прекъсват твърде рано своето обучение. Най-често посочваната причина за това е лошото икономическо състояние на семействата. Не по-малко важен фактор обаче е и ниският статус на образованието в ценностната скала на ромите.

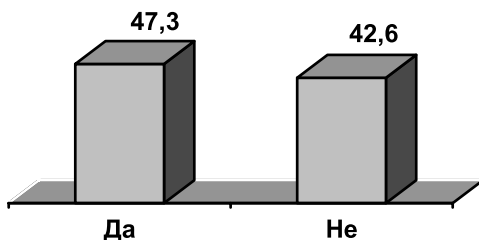
Къде и как да се обучават децата с турски и ромски произход? Дали в отделни или в масови (смесени) училища? Отговорът на този въпрос има пряко отношение към образователната политика и затова формулирането му е задача на администраторите в образованието. Доколкото решенията за образованието засягат най-широки обществени кръгове обаче е важно да се вземат предвид и масовите реакции към различните алтернативи. Още повече, че в тях рефлектират не само и не толкова единствено образователните съображения, а и представите, нагласите и стереотипите към отделните етнически общности.

Установените в други социални ситуации етнически дистанции се проявяват отчетливо и в сферата на образованието. Хората не са особено склонни да приемат варианта „смесени училища“, но позициите им към различните възможности са диференцирани. Оценките са по-балансираны по отношение на смесването в училище на деца от български етнически произход с деца от турски етнически произход. Най-много привърженици тази идея има сред по-ниско образованите слоеве, жителите на селата и хората с по-добро материално положение. Голямото мнозинство (93,2%) от турците също я приемат. По-резервирани са общите нагласи спрямо ромските деца. Повече от половината от анкетираните (57,6%) не смятат, че е добре те да учат в едно и също училище с българчета. Най-често това мнение се изразява от по-високообразованите и от живеещите в столицата или в голям град. Трябва да се отбележи специално, че за разлика от

предпочитанията им към заселване в обособени махали, ромите масово поддържат смесеното училище – според 90% от тях съвместното обучение на българи и роми е по-доброто решение.

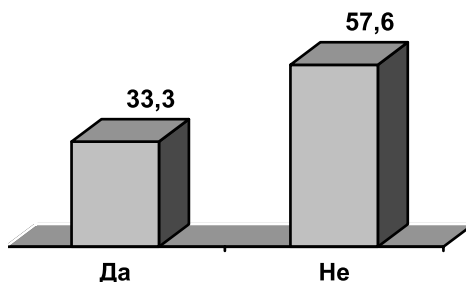
Графика 3

Добре ли е в едно и също училище да учат заедно деца от български произход и деца от турски етнически произход? (в%)

Графика 4

Добре ли е в едно и също училище да учат заедно деца от български произход и деца от ромски етнически произход? (в%)

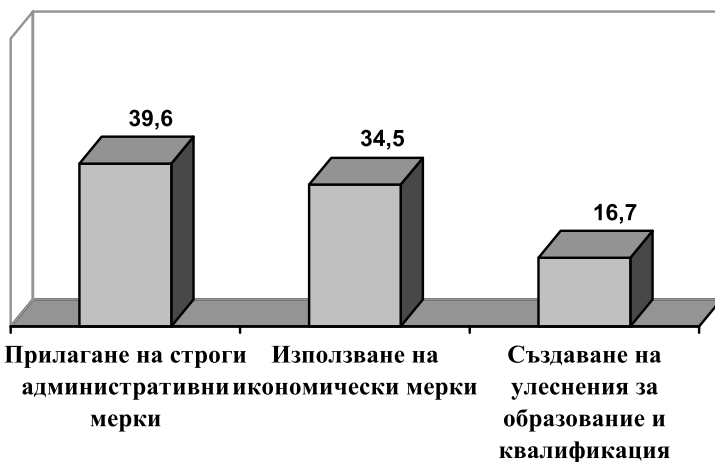

Очевидно голямата етническа дистанция в българското общество се проявява спрямо ромската етническа група. Създадената ситуация е твърде неблагоприятна от гледна точка на цялостния интегритет и налага нови адекватни решения. Преодоляването на съществуващото масово отграничаване от ромите предполага и изисква промени в тяхното битие, осъществяването на които изисква ясна позиция по дихотомията „стимули-санкции“ и тяхното съотношение. Поради сложността на казуса

диверсификацията на подходите и инструментите е оправдана, но тъй като целта е промяна не само на социално-икономическото положение, а и на обществените представи и нагласи, особено значими са масовите реакции към тези две възможности. Сега позицията на хората е еднозначна и категорична – санкциите (административни и икономически) могат да допринесат най-много за равностойно включване на ромите в живота на обществото.

Графика 5

Какво би допринесло най-много за равностойно включване на ромите в живота на обществото? (в%)

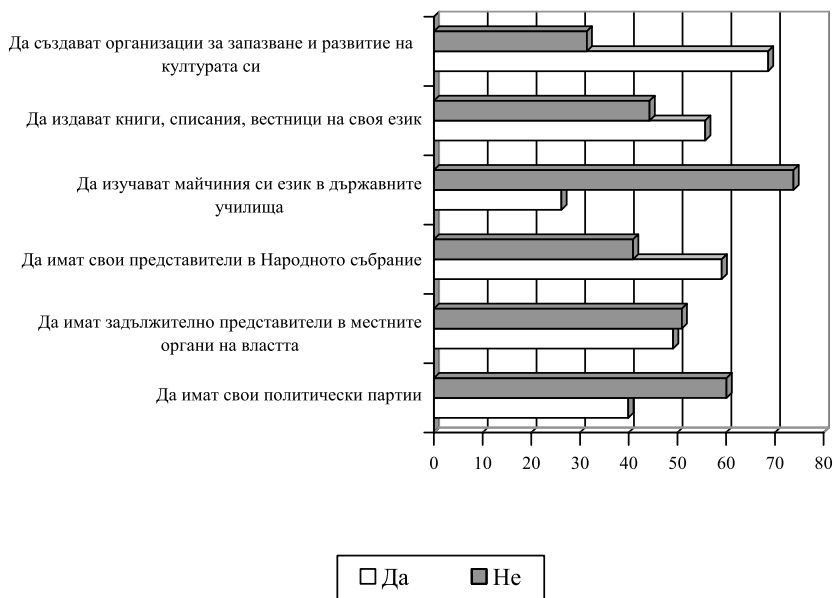

Мнението на три четвърти от всички граждани е, че трябва да се прилагат строги административни мерки – например при неспазване на обществения ред, на обществената хигиена и т. н. – и да се използват икономически мерки – например спиране на социални плащания – при нарушаване на установените в обществото изисквания, норми и правила на поведение. По този начин мислят 77,2% от етническите българи, 66,0% от българо-мохамеданите и 53,4% от турците (сред които 25% дават отговор „не мога да преценя“). Впечатляващо е, че почти половината (48,9%) от самите роми поддържат същата позиция. Стимулите – например под формата на улеснения за придобиването на образование и квалификация – могат да бъдат най-ефективни според 16,7% от извадката.

В този контекст се вписва и особено чувствителния проблем за правата на етническите общности. Трябва ли отделните етнически групи да имат специфични права? В кои области те са обществено приемливи? Ще допринесе ли позитивната дискриминация за ефективна етническа интеграция?

Графика 6

**Според Вас етническите общности в България трябва ли да имат следните права?
(Национална извадка, в%)**

Най-голяма толерантност в обществото се проявява към организации, които са свързани с културната идентичност на етноса. Тяхното създаване и функциониране са широко приети и одобрявани – 68,6% от хората подкрепят възможността представителите на различни етноси да формират организации за запазване и развитие на културата си, а 55,7% – да издават книги, списания, вестници на своя език. Още по-категорична е поддръжката от страна на самите етнически общности – над 90% от турците и ромите са „за“ тях.

По отношение на необходимостта от и възможностите за съхранение на културното многообразие на различните етноси се установява висока степен на толерантност и сближаване на

позициите на различните етнически групи. Въпросът за езика като съществен компонент на културата на един етнос, за неговото усвояване и използване обаче е силно дискуссионен. Изучаването му в държавните училища е остро поставян и интензивно обсъждан проблем в общата тема за етническата интеграция. Практиката в отделни страни и региони предлага множество варианти и решения (Ethnicity and Educational Policies... 2005) и големият въпрос е какъв подход да възприеме българското общество, за да постигне оптималния за своите специфични национални реалности резултат. Основната отговорност за неговото дефиниране носят управляващите, но обществените реакции по тази тема също са от значение. А сега мнозинството от хората са против изучаването на майчиния език в държавните училища. Подобна идея е категорично отхвърлена от три четвърти от българските граждани, най-вече от висшистите, жителите на столицата и на големите градове. Същата преценка правят и по голямата част от ромите (56,6%). На другия полюс са турците – 89,3% от тях считат, че имат право да изучават майчиния си език в държавните училища.

При отговора на един друг, изключително важен във всяко мултиетническо общество въпрос – трябва ли на отделните етнически общности да се даде правото да имат свои политически партии – също са налице значителни различия. Етническата принадлежност се оказва силен диференциращ фактор и мненията на голямата част от всички български граждани категорично се разминават с мненията, които доминират сред турската и ромската етнически групи. Според българското законодателство създаването на политически партии на етническа основа е недопустимо. Забраната, залегнала в нормативните документи, има своите юридически и политически основания и тя съответства изцяло на преобладаващите обществени настроения. Близко две трети от хората са против съществуването на такива партии. Гледната точка на етническите малцинства обаче е диаметрално противоположна. По 80% от турците и от ромите и 71,5% от българомохамеданите смятат, че трябва да имат правото на свои собствени, етнически политически структури.

Наблюдаваните обществени реакции по въпроса за специфичните права на етническите общности дават основание за няколко важни в социално-технологичен план изводи. *Първо,*

идеята за по-бърза и ефективна интеграция на малцинствените етнически общности чрез разширяване на кръга на социално-груповите им права не среща масова подкрепа и одобрение. Мнозинството от хората не приемат този механизъм като средство за тяхното приобщаване. *Второ*, обществените нагласи към дейностите и обединенията, свързани с отстояване на колективните права на етническите общности, не са хомогенни. Те варират в зависимост от характера на конкретната активност, а не според сферата, с която са свързани. С културната идентичност, например, се асоциират както организираните дейности за съхранение и развитие на специфичната за етноса култура, така и изучаването на майчиния език в училище. В първия случай обаче степента на толерантност, разбиране и подкрепа е висока, докато във втория масовите реакции са подчертано негативни. Аналогична е картината и при диференцираните форми на политическо представителство. *Трето*, обществеността е по-позитивно настроена към активността на структурите, които са създадени като резултат от инициативата и самоорганизацията на етническите общности. Ангажирането на държавата и институционализираната подкрепа на определени етнически групи не среща одобрението на хората.

Проблемът за специфичните права на отделните етнически общности е органично свързан с идеите за позитивна дискриминация. Даването на по-големи колективни права и различни преференции на определена етническа група се разглежда като средство за нейното ефективно приобщаване и включване в обществения живот. Близкото минало на България дава примери за политически решения и реални практики в това отношение. Ревитализирането на аналогични подходи днес обаче е необосновано. В Конституцията е закрепен основополагащият за страната и нейното законодателство принцип на равнопоставеност на всички български граждани. Даването на предимства на една група ще наруши условието за „еднакви социални възможности“ и ще постави останалите в неизгодно положение. Шансовете стават различни, а това противоречи на нормативната регламентация на дейността във всички социални сфери, възприема се негативно и създава напрежения.

Темата за позитивната дискриминация има важен ценностен аспект. Макар че в много от страните от Европейския съюз

принципите на „социалната държава“ са отдавна утвърдена и устойчива реалност, а протекционистките мерки спрямо лицата и групите в неизгодна социална позиция са мащабни и последователни, аксиоматичната за индивидуалисткия либерализъм постановка за индивидуалната отговорност на всеки човек за неговия живот и съдба (Ester et al. 1994) е основен ориентир на мисленето и поведението на техните граждани. В масов план доминира убеждението, че личните качества, заслуги и постижения са основният фактор за позиционирането на индивида в социалната йерархия. Неговият статус, стандарт и качество на живот се разглеждат главно като функция на притежавания индивидуален потенциал и проявяваната индивидуална активност (Halman 2001: 161).

В българското общество също се разпространяват меритократични нагласи, особено сред висшистите, по-младите, живеещите в столицата и големите градове (Тилкиджиев 2006: 34–35). Идеите на либерализма, макар и бавно, намират място в доминиращия културен модел. Техните практически измерения и поведенчески проекции рефлектират в масовото съзнание и меритократичните ценности се нареждат сред основните социални ценности.

Анализът на етническите отношения в българското общество дава основание за няколко основни извода:

Макар през последните години етническите отношения да не са източник на значими социални проблеми и напрежения, в българското общество съществуват значителни социални дистанции между представителите на различните етнически групи. Фактор, който специфицира нагласите спрямо тях, е образът им в масовото съзнание, представите и оценките за вписването им в социалния контекст, за тяхното поведение и култура, най-вече в битов план.

При съществуването на много големи социални дистанции спрямо ромската етническа група, постигането на истински интегритет на обществото не може да стане без значителни промени в нейния начин на живот, без приемане и съблюдаване на нормите на модерното общество. Прилагането на позитивна

дискриминация не среща обществена подкрепа и одобрение, доминира разбирането, че държавата трябва да има еднакъв подход към всички свои граждани и да налага санкции във всички случаи на нарушаване на социалните норми.

Перспективите за етническа интеграция и за постигане на социална кохезия са свързани с членството на България в Европейския съюз – с очакваните положителни промени в националната икономика и с масовото разпространение на модерни постматериални ценностни системи. На тази основа принципите на толерантност и уважение към различните етноси, религии и култури трябва да се утвърдят като основен регулатор на отношенията между отделните етнически общности.

Бележки

В анализа са използвани данни от емпирично социологическо изследване на НЦИОМ с участието на авторите от м. юли 2007г. То е представително за населението на страната над 18 годишна възраст.

За сравнения и установяване на тенденции са използвани данни от ежегодните социологически изследвания „Рискове на трансформацията“, провеждани в периода 1992–2001г. от научен колектив с ръководител проф. Н. Генев. Изследванията са представителни за населението на страната над 18 годишна възраст.

Литература

Анализ на регистрираната и наказаната престъпност в България през 1998г. (1999).София: Върховна касационна прокуратура.

Ангелов, И. (2006). Растеж на БВП, в: *Икономиката на България и Европейският съюз* (съст. и ред. И. Ангелов). София: Икономически институт на БАН, Фондация „Фридрих Еберт“.

Национална демографска стратегия на Република България. www.mlsp.government.bg/bg/docs/demography/Dem.Strategy_ENG.pdf

Тилкиджиев, Н. (2006). „Европейският съюз като изход: „устойчивата симетричност“, в: *Предизвикателства на европейската*

перспектива (съст. и ред. А. Мантарова). София: Издателство АЛЯ.

http://www.president.bg/v_pravo

Човешката сигурност в България 1998 София:UNDP.

http://www.president.bg/v_pravo

Ester P., L. Halman and R. de Moor. Eds. (1994). *The Individualizing Society, Value Change in Europe and North America*. Tilburg: Tilburg University Press.

Genov, N. Ed. (2005). *Ethnicity and Educational Policies in South Eastern Europe*. Berlin-Sofia: Friedrich-Ebert-Stiftung, Free University Berlin.

Genov, N. Ed. (2004). *Ethnic Relations in South Eastern Europe*. Berlin-Sofia: Friedrich-Ebert-Stiftung, Free University Berlin.

Halman, L. (2001). *The European Values Study: A Third Wave*. Tilburg: Tilburg University.

The Lisbon European Council – an Agenda of Economic and Social Renewal for Europe. Contribution of the European Commission to the special European Council in Lisbon, 23–24 March 2000. Brussels, 2000, http://www.mee.government.bg/ind/doc_konk/lisbon_en_strategy.pdf

ВЪЗМОЖНОСТИ НА НПО ЗА ОСИГУРЯВАНЕ НА МЕСТНО И РЕГИОНАЛНО УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Вяра Ганчева*

Неправителствените организации (НПО) изпълняват ключова роля в осигуряването на местно, регионално, национално и глобално устойчиво развитие. Те притежават разнообразен и траен опит в области, нужни за осигуряване на трите задължителни условия за устойчивост – „икономическа жизнеспособност“, „екологосъобразност“ (екологична издържаност) и „социална приемливост“.

На глобално ниво НПО участват в множество световни конференции, свързани с процесите за осигуряване на устойчиво развитие, особено в рамките на ООН: в Рио де Жанейро (1992), Пекин (1995) и Йоханесбург (2002). НПО допринасят за формулирането на дневения ред не само на европейската, но и на националната и регионалната политика, като поставят редица теми за обсъждане: човешки права, околна среда, развитие и предоставят експертизи, предложения и концепции за разрешаване на глобални и местни проблеми. Следвайки „Дневен ред 21“ и „Местен дневен ред 21“ те участват в процеса на вземане на решения, осъществяват мониторинг и граждански контрол върху държавните и местните актьори. Неслучайно ги определят като „суперсила“, която може да получи широка обществена подкрепа, за да изпълнява своята отговорна мисия за постигане на съгласие между хората по изключително важния въпрос – как може да се премине от неустойчиво към устойчиво развитие?

* Вяра Ганчева е н.с., д-р в Институт по социология на БАН, e-mail: ganchevav@yahoo.com

Профил на българския НПО сектор

Броят и влиянието на НПО бързо нарастват не само по света, но и у нас. В края на ноември 2005 г. регистрираните НПО в България са 22 366, от които – 81% са сдружения, а – 19% фондации (Национален доклад, 2006:71).

Профилът на българския Трети сектор е: млад, широк, дифузен, динамичен. Почти всички (96%) от съществуващите НПО са създадени след 1989 г., като в периода 1999 – 2006 г броят им се увеличава 2.5 пъти. Персоналът и финансовите средства са разпределени неравномерно – екипът на повечето НПО е до 5 човека, а една трета от третия сектор изобщо няма нает персонал. Голямата част (84%) от НПО използват доброволци.. Повече от три четвърти (77%) от НПО работят с до 100,000 лв. годишно, като 32% от тях оперират с до 5,000 лв. годишно. Секторът е силно зависим от държавата, от местната власт и най-вече от международните донори – според някои източници между 50 до 80% от НПО разчитат изключително на външно финансиране (Проучване на практиките... 2005:23; Възможности... 2007:8).

Третият сектор е и разнообразен. Има НПО – мозъчни тръстове, които оказват влияние върху формирането и провеждането на политики чрез осъществяването на различни изследвания, консултации, изработването на становища, стимулирането на иновативни форми на пряко гражданско участие. Има НПО – доставчици на услуги или разпределящи средства, други пък имат за предмет на дейност – лобирание и застъпничество и инициират най-често законодателни, регулативни и антикорупционни инициативи. Отскоро, във връзка с възможността на неправителствените организации да извършват стопанска дейност, се формират и НПО – социални предприятия и обществени фондове.

Забавената децентрализация превърна НПО повече в партньори на държавата, отколкото на гражданите. Вероятно това е една от причините като цяло гражданските организации да се ползват със сравнително ниско обществено доверие и лош имидж. Друга причина е, че само около 10% от регистрираните 22000, или около 2000, са активните, като повечето предоставят услуги – предимно в социалната сфера и далеч по-малко се занимават със застъпничество и с кампании. Така например, редица изследователи отбелязват, че участието на НПО в различни фо-

руми, вкл. и в областните съвети за регионално развитие, е формално и на практика те не са достатъчно ефективно включени в процеса на формиране на политики, а мониториращата им роля като цяло е ограничена и незадоволителна. Елитарният подход на НПО да работят с т. нар. целеви групи като бенефициенти пък поставя под съмнение твърденията, че чрез тези организации се чува гласът на гражданите, и то в интерес на местното и регионално развитие. (Гражданското общество 2005:70–71).

Резонният въпрос, който възниква след подобни заключения е: възможно ли е устойчиво общество без устойчив НПО сектор?

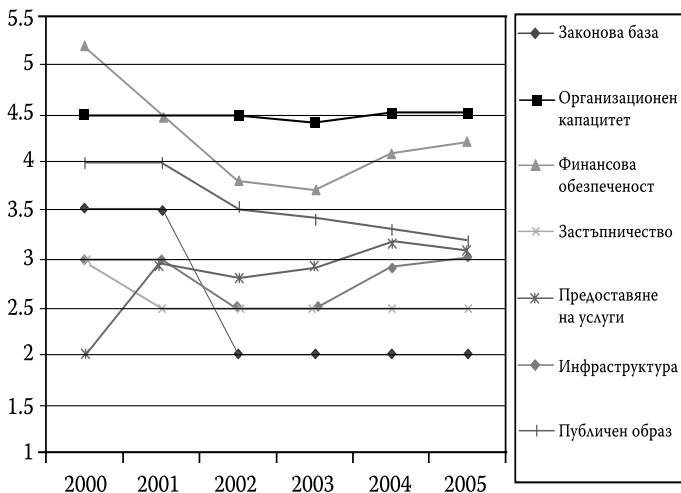
НПО в България – „устойчиво неразвитие“, „несигурна устойчивост“ или „устойчиво развитие“?

Когато става дума за реализация на концепцията за устойчиво развитие в една страна, в един регион, в едно селище не може да се пренебрегва влиянието на неправителствените организации, които са сравнително нови актьори, но вече признати за неотменна част от постигането на устойчивото развитие на обществото. Те осигуряват обучение и експертиза; участват в определянето на дневния ред на обществото, включително чрез предлагане алтернативи на развитието; предоставят социални услуги на рискови групи; подпомагат решаването на значими за хората икономически и екологични проблеми и лобират пред местни и държавни институции; съдействат за откритост и прозрачност на управлението... Дали обаче самият неправителствен сектор е толкова устойчив, колкото са очакванията на неговите лидери и на гражданите?

Светлина върху не/устойчивостта на българския НПО сектор хвърля Индексът за устойчивост на неправителствените организации за 2005 година, изготвян редовно от Американската агенция за международно развитие и публикуван през 2006г. Той се изготвя като комбинация от седем фактора, които са важни за устойчивостта на организациите. България има най-ниска оценка на показателите организационен капацитет (4.5) и финансова обезпеченост (4.2). Най-добри са оценките за законова база (2.0) и застъпничество (2.5). Общият индекс за сектора остава непроменен за България със стойност 3.2 (Вж. Графика 1).

Графика 1

Индекс за устойчивост на неправителствените организации в България

Забележка: Оценката 1 означава напълно развит неправителствен сектор, а 7 – ниско ниво на развитие.

Като основни пречки пред устойчивостта на неправителствения сектор са дефинирани: липсата на организационни умения – част от организациите нямат стратегическа визия и план за бъдещето; липсата на ясна структура и дефиниране на отговорностите в екипите, липсата на постоянен съста в и на инвестирането в човешки ресурси, неустойчивото финансово развитие на сектора (The 2005 Sustainability index).

Изключително интересен ракурс към стратегическата рамка за устойчивост на НПО предлага и изследването „Българският неправителствен сектор в контекста на развитие“, в което се дискутират три измерителя на устойчивостта на НПО – ефикасност, непрекъснатост и разчитане на самия себе си. Тези три аспекта съответстват на въпросите – „какво трябва да се направи?“ (устойчиво развитие), „как трябва да се направи?“ (чрез постоянни дейности – устойчиви програмни/проектни интервенции) и „кой трябва да го направи?“ (организации, които могат да разчитат на собствените си сили, устойчиви институции) (Българският НПО сектор 2003:90). Изследователите посочват два много значими фактора, които въз-

препятстват устойчивостта – първо, неструктурираният и разкъсан неправителствен сектор, лишен от смислени връзки и начини за вътрешна комуникация, второ – липсата на ясна самоличност и положителен имидж на сектора, чрез които той да привлича масовата подкрепа на обществеността. В този вид той не може да води постоянен и продуктивен диалог с правителството и да привлича надеждни ресурси от него, нито да разчита на подкрепа от обществеността. Ключът към бъдещата устойчивост на НПО авторите откриват в подобряването на отношенията му с общностите, в повишаването на капацитета и качествата на сектора и в неговите бъдещи икономически дейности (Българският НПО сектор 2003:10).

Основният извод от оценката на устойчивостта на НПО сектора е, че при настоящата законова рамка, трудният достъп до финансови ресурси и все още недостатъчно развитите организационни умения, неправителствените организации в България все пак успяват да оказват влияние върху обществения живот. Аргумент за това е фактът, че и държавата, и бизнесът вече преодоляват пълния си негативизъм към НПО и започват да ги използват като посредник при решаване на проблеми, като медиатор на групови граждански интереси в хода на преследването на общи развойни цели. Въпросът е – как оттук нататък силните страни на НПО могат да се трансформират във възможности, а слабите страни на сектора да не се превърнат в заплахи за устойчивостта му?

НПО – парадокси на развитието

В страните в преход се наблюдава следният парадокс: ако НПО искат да влияят на държавата, те трябва да се доближат до нея и тогава по-лесно се дистанцират от функциите си на гражданско общество. Ако останат твърдо на позициите си на гражданско общество, те лесно биват маргинализирани и не им се дава достъп до процеса на дефиниране на политиките за развитие. Ето защо малкото автентични граждански организации в България, които защитават интересите на хората, дори и днес трудно се отърсват от подозренията в клиентелизъм и съпричастност към т.нар. „преразпределителни коалиции“ (М.Олсън).

Друг парадокс е високото самочувствие на НПО на фона на ниското обществено доверие към сектора и слабата му загриженост за общността. При изследване мотивите за участие в струк-

турните фондове авторите на Националния доклад за 2006г. „Готови ли сме за фондовете на ЕС?“ отбелязват ограниченото присъствие на функцията на застъпничество на НПО. Ниският ранг на мотиви като представяне на интересите (9%) и познаване на нуждите на целевите групи или на района (6%) разкрива, че НПО не са достатъчно мотивирани да допринасят за регионалното и местно развитие или за развитието на общността. „Това, освен като парадокс, може да бъде окачествено и като значителен проблем, както и да бъде сметено за знак, че и в момента голяма част от НПО са абдикирали от някои от основните си функции“, коментират авторите (Национален доклад 2006:73). Никак не е случайно, че според изследване на „Болкан асист“ от 2005г – само 3,4% от хората се сещат за смислена гражданска организация в тяхната община, която да е допринесла за подобряването на условията на живот през последната календарна година (Гражданското общество 2005: 66).

Причините за ниското доверие в НПО сектора могат да бъдат разгледани през призмата на гражданското участие в опазването на околната среда. Защо точно чрез борбата на хората срещу унищожаването на природата? Обяснението е, че екологичната тема е част от универсалния дневен ред за развитие, а чистотата на населеното място е част от условията на живот. При това екологичната гражданска активност на местно и регионално ниво може да се интерпретира като показател за дейност в обществена полза, естествен партньор на която е НПО сектора. Очакването, че има правопрпорционална зависимост между гражданската еко-активност и участието в екологични организации ще верифицираме по-долу чрез сравнението на данни за гражданската еко-активност от две национални представителни изследвания – 2004г. и 2007г.

Статистически сравнението не показва големи разлики, като резултатите от 2007г. потвърждават съществуването на пасивен, потребителски модел на гражданско участие, регистриран при по-ранното проучване. През 2007г. само 5,2% от респондентите заявяват, че през последните 5 години са участвали в организации и движения за защита на околната среда. През 2004г. техният относителен дял е 2,1%. Аналогично нисък е и процентът на гражданско участие в събиране на средства за опазване на околната среда (4,5% през 2007г. и 2,9% през 2004г.) и в акции за

закриване на производства, замърсяващи околната среда (съответно 4,2% и 1,7%).

Таблица 1

Участие в дейности за опазване на околната среда
(национални проучвания, отговор „Да“)

Участвали ли сте през последните пет години:

	2004	2007
1. В организации и движения за защита на околната среда	2,1%	5.2%
2. При почистване и озеленяване на улици и градини	23,4%	20.3%
3. В събиране на средства за опазване на околната среда	2,9%	4.5%
4. В акции за закриване на производства, които замърсяват околната среда	1,7%	4.2%

Данните за сравнително ниския граждански интерес са изненадващи на фона на чувствително нарасналата екологична несигурност сред населението.

Таблица 2

Опасения за здравето вследствие на еко-замърсяване
(национални проучвания)

Страхувате ли се, че замърсяването на околната среда там, където живеете, е опасно за Вашето здраве?	2004	2007
1 Много силно се страхувам	8,2%	21.1%
2	12,3%	15.8%
3	18,9%	21.1%
4	19,2%	17.0%
5 Изобщо не се страхувам	35,6%	20.9%
Не мога да преценя	5,8%	4.0%

През 2007г. три пъти повече, отколкото през 2004г., са хората, които се страхуват силно, че замърсяването на околната среда е опасно за здравето. Вероятното обяснение може да се търси по линия на увеличението след приемането на страната ни в

ЕС натиск на европейските институции срещу замърсителите в защита на здравето на хората. „Замърсителят плаща“ е безкомпромисно изискване за опазване на околната среда, което се усеща както от бизнеса, така и от обикновените граждани. По този индикатор бързо се европеизираме, доколкото загрижеността за вредните последици от екологичните замърсявания е показателна за повечето европейски държави. Въпреки напредъка, обаче, изоставането ни е значително. Според „Евробарометър“ средният гражданин на ЕС твърди, че над всичко трябва да стои решаването на проблемите на околната среда, където компетенциите на ЕС са значителни. Една трета (34%) от европейските граждани оценяват околната среда като приоритетен проблем. Българите, които мислят така са само 23%. За тях най-важният акцент в работата на европейските институции трябва да бъде решаването на социалните проблеми и едва на 4-то място остава опазването на околната среда (Евробарометър 67, 2007:35).

Парадоксът е, че страховете на българите от замърсяването на околната среда нарастват, но все още не раждат грижа за нейното опазване и активна гражданска позиция. Причините са *първо*, липсата на виждане за допълнителността между „мръсотия“ и „бедност“, т. е. в слабото познаване на концепцията за устойчиво развитие и *второ*, слабото овластяване на гражданите. Те се самовъзприемат, а и държавата, и НПО ги възприемат, повече като потребители на услуги, отколкото като равноправни участници в управлението. Разчупване на този стереотип се наблюдава едва през последната година, когато именно НПО организираха редица еко-протести, включително и свързаните с „Натура 2000“, със спасяването на Иракли, на парк „Странджа“ и др. Факт е обаче, че не само гражданите, но и българските НПО, независимо от положителното си отношение към защитата на околната среда, не смятат екологичните проблеми за част от всяка програма за устойчиво развитие и предоставят решаването им на екологичните НПО, а не ги разглеждат като елементи от местния, регионалния и националния дневен ред за развитие.

Друг парадокс е, например, че според Доклада за човешко развитие на ПРООН – България за 2006г., на практика всички български НПО искат да участват в използването на структурните фондове от ЕС – 3/4 много активно и 1/4 до известна степен. НПО дори са готови да заемат конфликтни роли – и като

изпълнители на проекти, и като управляващи програми, и като извършващи мониторинг. Подобна всеядност според анализа в Доклада е „признак на неизживения период на ориентация към наличните пари, а не към реалните нужди (demand-driven вместо supply driven) и контрастира със сравнително ограничените възможности за участие на НПО, което се потвърждава от опита на страните-членки на Европейския съюз“. Според авторите, третият сектор не разбира достатъчно своята роля да насочва, наблюдава и използва ресурсите на структурните фондове, а не да ги управлява (Национален доклад 2006:72).

Към парадоксите, свързани с НПО и устойчивото развитие можем да причислим и факта, че към септември 2007г България все още няма своя Национална стратегия за устойчиво развитие, въпреки че през тази година в публичното пространство се появи Проект (Проект на стратегия 2007). В становище от 29 май 2007 на Института за зелена политика (ИЗП), член на „Гражданска коалиция за устойчиво ползване на фондовете на ЕС“, се коментира Проекта на Стратегия за устойчиво развитие (СУР) на Република България. В цитирания документ се отбелязва, че природозащитните НПО не са поканени за участие на най-ранен етап, така че да дадат своя принос максимално ефективно, не се предвижда НПО да участват и при мониторинга и контрола по изпълнението на Стратегията...(Становище 2007: 1).

Примерът с Проекта за Национална стратегия за устойчиво развитие показва, че държавата е неустойчива в зачитането на гражданските организации като равностоен партньор във формирането на обществената политика. Създаването на условия за устойчиво и балансирано развитие на районите в Република България и осигуряването на предпоставки за намаляване на между-регионалните и вътрешно-регионалните различия, както и подпомагането на растежа на заетостта и доходите на населението обаче не могат да бъдат реализирани само от държавата. Другото име на устойчивото развитие е партньорството, но практика у нас се превърна „фабрикуването“ на стратегии – вече са над 100 – без участието на заинтересованите страни, включително НПО, което възпроизвежда асиметрията „държава-граждани“ (Ганчева 2004).

Изброените по-горе парадокси доказват тезата, че потребителският модел се е вкоренил здраво както в поведението и

очакванията на НПО, така и в поведението и очакванията на гражданите. Нещо повече – проектите за устойчивост все още са несвързани помежду си, повечето са пилотни и неустойчиви, като странното е, че в малките населени места и в селата, където има най-голяма потребност от устойчивост, няма капацитет за осигуряването ѝ. Често там даже няма и НПО или ако има – те са силно неустойчиви. Очакванията обаче са, че в големите градове вече има натрупан капацитет, който най-после ще мотивира и мобилизира и гражданите, и НПО не само да заемат активна позиция при решаване на проблеми, но и да партнират помежду си в интерес както на устойчивото развитие на обществото, така и в интерес на собствената си устойчивост.

Новото в сектора: формирането на мрежи

Формирането на мрежи/фамилии у нас е признак за натрупан капацитет в неправителствения сектор, за по-висока степен на развитие на партньорството между НПО със сходен профил и интереси. То е изцяло доброволно и е опит за консолидиране на неправителствения сектор на тематичен принцип с цел по-ефективно участие в процеса на вземане на решения и за оказване на влияние върху формирането на обществени политики на централно и местно ниво. Фамилиите са определили приоритетни сфери на дейност в съответните тематични области, имат изградени механизми за общуване и вземане на решения. Примери за мрежи/фамилии в България са: „Българска джандър коалиция“; „Медии“; „Информационен център НПО срещу бедността“, който е български клон на EAPN – Европейската Анти-бедност мрежа; „Социални политики“, „Опазване на околната среда“ и фамилия „Човешки права“. През 2005г. възниква и „Гражданска коалиция за устойчиво ползване на фондовете на ЕС“, обединяваща почти 40 организации около идеята за осигуряване на гражданско участие и въздействие на НПО сектора върху усвояването на еврофондовете. Целта на коалицията е гарантиране на прозрачността и гражданския контрол върху устойчивостта на планираните проекти, тяхната природосъобразност и защита на интересите и ползите за местното население (<http://www.bluelink.info/eu-funds/contacts.shtml>).

Всички изброени мрежи/фамилии имат отношение към местното и регионалното устойчиво развитие. Най-пряко отношение към темата обаче има фамилията „Регионално и местно развитие“. По условие тя би трябвало да има най-голямо влияние, доколкото НПО-секторът в България има следния териториален обхват:

- 19% работят на местно равнище
- 46% работят на регионално равнище (в границите на областта)
- 24% работят на национално равнище
- 11% работят на международно равнище (клонове на международни НПО) (Проучване на практиките 2005:14).

Горното разпределение ни дава основание с висока доза условност да разделим организациите от Третия сектор на три значими категории, свързани с нивото на тяхното въздействие в страната:

- с приоритетно местна ориентация – организации за подкрепа на малцинства, за гражданско участие и граждански права, културни, образователни организации, спортни и женски организации;
- с балансирана регионална и местна ориентация – асоциации на общини, агенции за регионално развитие, бизнес центрове и други сдружения за развитие, стопански камари и търговско-промишлени палати, природозащитни, земеделски организации и др.;
- с приоритетно национална ориентация – организации за разработване на политики, лобиране и подкрепа на НПО.

Фамилия „Регионално и местно развитие“ е новосъздадена коалиция, работеща за устойчиво местно и регионално развитие и отстояваща интересите на местните заинтересовани страни. Нейния капацитет се формира от по-големите организационни и финансови възможности за подпомагане на местното и регионално развитие, които имат организациите с балансирана регионална и местна ориентация, а именно – асоциациите на общини (75% от които – с възможности за съфинансиране), стопанските камари и търговско-промишлените палати (69%), Агенциите за регионално развитие (43%), организациите за раз-

работване на политики, застъпничество, подкрепа на НПО (40%), националните (40%) и регионалните (37%) организации (Оценка на капацитета 2006:75). Членове на фамилията „Регионално и местно развитие“ са организации като: Фондация за реформа в местното самоуправление (ФРМС), Регионално сдружение на общините „Марица“, Национално сдружение на общините в Република България, Фондация за развитие „Читалища“, Сдружение „Болкан Асист“, Институт за пазарна икономика, Асоциация „Национална мрежа за бизнес развитие“ и други. Една от организациите – Българската асоциация на агенциите за регионално развитие (БАРДА), например, е „гласът“ на над 21 агенции за регионално развитие, бизнес центрове за подпомагане на малките и средни фирми, търговски камари, браншови синдикати и местни бизнес асоциации.

Партньорство при управлението на помощите от Структурните фондове

Според регламентите на ЕС „страните членки са длъжни да осигурят обширно и ефективно участие“ на регионални, местни и други държавни органи, икономически и социални партньори, както и „други подобни и компетентни организации“ в планирането, изпълнението, наблюдението и оценяването на европейските фондове. Националните регламенти, включително Закона за регионално развитие, също предполагат „включване на подходящи партньори“ в управлението на финансовата помощ на ЕС. На практика обаче, от Брюксел констатира, че в България „не всички ангажименти на правителството на практика се изпълняват напълно: организираното гражданско общество не е включено **ефективно** в процеса на консултации, при определяне на процедурите за прилагане и мониторинга по изразходване на средствата“ (Работен документ 2004:2).

Констатациите, изразени в цитирания документ преди няколко години и откън, откриваме и днес, отвътре – в цитираното вече Становище на Института за зелена политика по повод на Стратегията за устойчиво развитие. Те отразяват не само неустойчивостта на НПО сектора, но и на партньорството между държавата – НПО – бизнеса – местните власти и медиите, т. е. между основните партньори в процеса на развитие. Въпреки това

бъдещето ни на страна, член на ЕС, обещава нови възможности за устойчивост. Част от тях са отразени в т.нар. „Карта на възможностите“ за НПО в рамките на Оперативните програми на България за периода 2007 – 2013 г. По-долу ще се спрем само на някои от тях, които би дало участието в ОП Регионално развитие.

Например по *Приоритетна ос „Устойчиво и интегрирано развитие на градските райони“* като крайни бенефициенти са определени „НПО, сдруженията на собствениците на жилища в многофамилни сгради, НПО за изграждане на социални жилища“. По *Приоритетна ос „Устойчиво и интегрирано развитие на градските райони“* бенефициенти са „Неправителствени организации с представителство на общинските власти“. По *Приоритетна ос Устойчиво развитие на туризма“* бенефициенти са „Браншови, продуктови, местни и регионални туристически асоциации от Националния туристически регистър“. По *Приоритетна ос Създаване на регионални и местни мрежи; сътрудничество и изграждане на капацитет* бенефициент са: Еврорегиони, НПО в партньорство с общини или региони... Тук няма да се спираме на другите Оперативни програми, но те подробно са изброени в Картата на възможностите на НПО (Възможности на НПО 2007:28–55).

Гореизброените възможности разкриват само част от ветрилото на възможностите за развитие чрез фондовете на ЕС. Те показват *първо*, че политиката за регионално развитие е част от политиката за социално-икономическо развитие, насочена към пълноценна интеграция на българското общество в европейските структури; и *второ*, че реализацията ѝ е невъзможна без приобщаването на всички заинтересовани страни, включително на НПО сектора. Разбирането на този процес като „win-win“ сделка („аз печеля – ти печелиш“) между държавата, обществото и НПО сектора е от стратегическо значение за устойчивостта на разработваните и изпълнявани политики.

Европейските надежди на българските НПО

Оценките за силните и слабите страни на българския НПО сектор, както се вижда от анализа по-горе, са силно поляризирани. Няма съмнение обаче, че въпреки зависимостта от външни донори, финансовата неустойчивост, ситуативния профил и

предмет на дейност, логистичните дефицити, нестабилния организационен капацитет и необходимостта от подобряване на обществения имидж на НПО, надеждите са сега, след приемането на България в ЕС, да се засили подкрепата за НПО и да се запълни вакуума, резултат от оттеглянето на другите донори.

Възможностите са за: *първо*, консолидация на сектора и формирането на мрежи; намаляване на броя на НПО и изчезване на тези, които съществуват само на хартия или имат досие на супермаркет; по-голямата прозрачност и разширяването на ролята на НПО при предоставяне на услуги. *Второ* – подобряване на разбирането за устойчивото развитие, включително чрез образование за устойчиво развитие и осъзнаване, че интегрираните проблеми изискват интегрирани решения. *Трето* – подобряване на отношенията с гражданите и заинтересованите страни, както и на сътрудничеството с държавата и между самите НПО, а също и засилване на партньорството между националните с европейските НПО мрежи. Така, реализирайки възможности в обществен интерес, НПО секторът ще може да допринесе както за европейската политика на сближаване, така и за създаването на условия хората да намират работа и да живеят по-добре в собствената си страна, регион, квартал или село, т. е. за местното, регионалното и националното устойчиво развитие на България.

Бележка

В статията са използвани данни от емпирични социологически изследвания през 2004г. и 2007 г., подготвени от Програмен колектив от Института по социология при БАН с научен ръководител ст. н.с. д-р А. Мантарова и проведени на терен от НЦИОМ. Проучванията са представителни за населението над 18-годишна възраст в страната. Финансирани са от Националния съвет за научни изследвания.

Литература

Българският неправителствен сектор в контекста на развитие. 2003, София.

Възможностите на нестопанските организации и коалициите от застъпнически организации в процеса на формиране и прила-

- гане на националните политики за изпълнението на Оперативните програми 2007- 2013г. 2007, ФРМС.
- Ганчева В.** 2004. Може ли администрацията да убие комуникацията? В: *Европейска интеграция и интеркултурна комуникация*. СУ „Св. Кл. Охридски“, ФЖМК. София.
- Гражданското общество без гражданите*. Оценка на българското гражданско общество 2003–2005. 2005. Сдружение „Болкан Асис“, София.
- Евробарометър 67*. Общественото мнение в ЕС, пролет 2007.
- Национален доклад за развитието на човека, България 2006*. 2006. Готови ли сме за фондовете на ЕС? ПРООН, София.
- Оперативна програма „Регионално развитие“ 2007 – 2013 г.*, работен вариант от 4 декември 2006 г., МРРБ.
- Оценка на капацитета на неправителствените организации и бизнеса за участие в усвояването на средства от Структурните фондове и Кохезионния фонд на ЕС*. 2006, ПРООН и МРРБ.
- Партньорството в планирането и усвояването на Структурните фондове и Кохезионния фонд*. 2006, ПРООН.
- Проект на Стратегия за устойчиво развитие 2007*. Министерство на транспорта.
- Проучване на практиките на управление на НПО в България*. 2005 БЦНП.
- Работен документ „Участието на организираното гражданско общество в програмирането, усвояването и оценяването на финансовата помощ от ЕС в перспективата на Структурните фондове в България“, Брюксел, 11 май 2004 г. (http://www.esc.bg/declarationseu_download.php?id=8).
- Становище на Института за зелена политика относно проект на Стратегия за устойчиво развитие на Република България 29 Май 2007 (http://nomtax.blogspot.com/2007/05/blog-post_29.html)
- The 2005 NGO Sustainability Index (http://www.usaid.gov/locations/europe_urasia/dem_gov/ngoindex/2005/index.htm).

ЕВРОПЕЙСКАТА ЕКОЛОГИЧНА МРЕЖА „НАТУРА 2000“ – ВЪЗМОЖНОСТ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПРИРОДА

Пламена Йовчевска*

*Съобразно природните закони
бедността е най- голямото богатство,
а безкрайното богатство – голяма бедност.*

Епикур,
древногръцки философ – IV-III в. пр.н.е.

„Природа – 2000“, така звучи в превод на български език европейската политика за опазване на околната среда, приковала вниманието на нашето общество след пълноправното ни членство в разширения формат на ЕС – 27.

Въпреки все по-плътното заобикалящото ни кибернетизирано пространство, от което сме все по-силно обсебени, незаемимо условие за оцеляването на човека като най-висш биологичен вид остава неговата природна жизнена среда.

За да оцелее, в хилядолетното си развитие човечеството живее в хармония с природата. В конкурентната борба за пространство човекът доминира над останалите живи организми. Активизирането на стопанската му дейност (Шишманова 2007: 268) води до постепенно отнемане на все повече и повече ресурси от природата. Икономическата активност твърде често е съпътствана от необратими промени в жизнената среда на индивида и на останалите живи организми (Близнаков 1999: 58; Загоров, Найденов 1999: 164). Съвременните тенденции в тризвенната верига човек-общество-природа очертават кризисна точка във

* Пламена Йовчевска е ст. н.с., д-р в Институт по аграрна икономика, e-mail: yovchevska@abv.bg

взаимоотношенията на човечеството с природата. Това поражда засиленото внимание на международната научна общност. Ражда се **световна екологическа идея**, последвана от редица интердисциплинарни проучвания. Тяхна цел е разкриване на екосистемите, изграждащи биотата на Земята и ролята на човешката дейност в тези процеси (Pretty 1997, Гечев 2006: 5).

През ХХ в. редица обществени науки започват да изучават новата глобална проблематика. Едно от нейните направления, включващо най-важните научни, икономически, социални и екологически проблеми на съвременния свят е **теорията за устойчивото развитие**. Основите на тази концепция се поставят през 1972 г в Стокхолм на първата световна правителствена среща по околната среда на човека, в която вземат участие висши държавни представители от 113 страни. Десетилетие по-късно, през 1983 г ООН създава световна комисия за околна среда и развитие, която призова човечеството към „нова ера в икономическото развитие, безопасна за околната среда“. В отчета за дейността си през 1987 г., комисията въвежда понятието „устойчиво развитие“. В този документ е записано, че човечеството е в състояние да направи развитието устойчиво – да осигури и удовлетвори икономическите си потребности сега, без да излага на риск възможността бъдещите поколения да удовлетворяват своите. От 1989 г в ООН стартира подготовка за конференция по проблемите на развитието и околната среда с основна задача формулиране на пътищата и начините за постигане принципите на устойчиво развитие. Понятието бе официално утвърдено и обнародвано на международната конференция в Рио де Жанейро през 1992 година. На този световен форум се стига до консенсус, че активната стопанска дейност не трябва да нарушава природната система и да нарушава баланса на естественото ѝ равновесие. Устойчивостта е концепция, свързана с поддържането постоянни във времето на икономическите, социалните, институционалните и екологичните аспекти на човешкото общество³⁸.

³⁸ Чрез устойчивостта се цели реализиране на такива човешки дейности, които да подсилят задоволяване на нуждите на обществото, като неговите членове и икономика постигат пълен потенциал в настоящето, но същевременно запазят биологичното разнообразие и естествените екосистеми и възможността за пълноценен живот в бъдеще. Устойчивостта засяга всяко ниво на организация. [<http://en.wikipedia.org/wiki/Sustainability>].

Всеки изчезнал вид ограничава биоразнообразието, което е незаменим ресурс не само за стопанската и културна активност на човека, но до голяма степен се явява фактор и за неговото оцеляване като висш биологичен вид. Философията на световната екологична идея, възплетена в теорията за устойчивото развитие на ООН, става основа на богато *международно природозащитно законодателство*. То се явява действителен инструмент за международно сътрудничество в областта на опазване на общия природен ресурс и за ограничаване на щетите върху биоразнообразието, породени от стопанската активност на човека. В тази връзка са подписани редица конвенции – вид международни договори, които имат задължителен характер и се явяват императив за всяка страна, която ги е ратифицирала по конституционен ред. Обнародвани и влезли в сила, те стават част от вътрешното право на страната. По силата на Конституцията на Република България, чл. 4, ал. 5 „те имат предимство пред тези норми на вътрешното законодателство, които им противоречат“.

Първата международна конвенция, отнасяща се до защита на биоразнообразието и местообитанията е т. н. Рамсарска конвенция, или Конвенция за влажните зони с международно значение. Тя е в сила от 1975 година. През 1992 г. в Рио де Жанейро е приета Конвенцията за опазване на биологичното разнообразие. За България Конвенцията е в сила от 29 февруари 1996 г. Въз основа на нея е изготвена Национална стратегия и Национален план за опазване на биологичното разнообразие. Сред другите образци на международното природозащитно законодателство ще споменем Конвенцията за защита на мигриращите видове диви животни от 1979 г., известна като Бонска конвенция, по която България е страна от 1999 г. Друга норма със световно покритие, ратифицирана от нашата страна през 1976 г. е Конвенцията за защита на световното културно и природно наследство.

Европейската политика за създаването на мрежа от защитени райони отговаря на задълженията на Европейския Съюз, поети в рамките на Конвенцията на ООН за запазване на биологичното разнообразие. Защитените територии са задължително условие в тази посока. Необходимостта от тяхното обвързване, за да се осигури безпрепятствено движение на видовете води до създаване на екологични мрежи. Структурно всяка екологична мрежа има сърцевидни зони, екологични коридори, зони за

възстановяване и буферни зони, съответно с различен режим на съхранение и защита.

Европейското природозащитно законодателство се гради на регионални **конвенции**, действащи на територията на континента. *Конвенцията за опазване на европейската дива флора и фауна и природните местообитания, известна като Бернска конвенция*, е с покритие Европа, Северна и Западна Африка. Тя влиза в сила от 1982 г. и целта на членуващите в нея държави е да се поддържат популациите от дива флора и фауна, особено тези на уязвимите в т.ч. и на мигриращите видове. Инициатива на Конвенцията е да се разшири екологичната мрежа „НАТУРА 2000“ извън пределите на Европа посредством изграждането на ЕМЕРАЛД. Документ от европейското природозащитно законодателство с императивен характер е и *Конвенцията за опазване на Черно море от замърсяване*, влязла в сила от 1994 година.

Друг инструмент, специфичен за европейското природозащитно законодателство, при приложението на екологична политика са **директивите**. Те са форма на закон, който за да стане действащ, трябва да се пренесе (транспонира) в националното законодателство. Методът за това е въпрос на избор за държавите членки. Актовете на Европейския съюз, на които се гради европейската екологична мрежа „НАТУРА 2000“ от защитени територии са две европейски директиви: Директива 79/409 на ЕЕС (за птиците) и Директива 92/43 на ЕЕС за хабитатите (местообитанията). Мрежата „НАТУРА 2000“ включва два типа защитени територии:

1. Територии, обявявани директно от страните-членки съгласно Директивата за птиците (т.нар. Специално защитени зони (Special Protection Areas) и
2. Територии, предложени от страните-членки и впоследствие разглеждани от Комисията по процедура за селектиране на тези територии, съгласно Директивата за хабитатите. Това са т.нар. Специални конзервационни зони (Special Areas of Conservation).

Управлението на тези територии е регламентирано в чл. 6 на Директивата за хабитатите. То цели предотвратяване на разрушаване на природни местообитания и на местообитания на видове, както и безпокоене на видовете, за чието опазване са обявени териториите. Минималният праг на оцеляване за всеки

вид трябва да се съхрани. „НАТУРА 2000“ представлява модел за защита на природата, *научно обоснован, правно приложим, основаващ се на екосистемата* като базисна единица. Изборът на районите, в екологичната мрежа „НАТУРА 2000“ се основава само и единствено на научна методика, включваща строго зададени критерии и конкретни показатели, като например големина и гъстота на населеност на определени видове, екологично качество и площ на природните местообитания, намиращи се в тези райони и др. Директивата не включва предварително определени правила за избирането на тези райони. Естествените природни местообитания трябва да се запазят. Страните членки решават този въпрос по собствена преценка след мащабни теренни проучвания и прилагане на научен подход. Обявяването на такива територии не води до промяна на характера на собствеността им и не налага ограничения на дейностите в тях, ако тези дейности са природосъобразни, не вредят на целостта на хабитатите и на видовете, които се опазват. Целта е устойчиво управление на тези територии, което гарантира съчетаване на техните конзервационни функции с осигуряване на ползи за местното население от икономически, социален, културен характер. Тези ползи имат дългосрочен характер, чието „осребряване“ ще осигури по-добро качество на живот за идните поколения, като се съхрани спецификата на района.

Отговорността на България при прилагане на европейската екологична мрежа „НАТУРА 2000“ произтича от уникалната ѝ природа. Според експертни оценки нашата страна има изключително богато биологично разнообразие, второ в Европа след това на Испания. България има най-голямото разнообразие на видове птици в Европа. Според Европейската агенция по екология, по отношение на флората и фауната, нашата страна е трета по богатство в ЕС, ако се вземе предвид размера ѝ.

Мрежата „НАТУРА 2000“ може да обхване около 35% от територията на страната, предвид богатия природен капитал, който притежаваме. Оттук произтича голямата отговорност за неговото оценяване, опазване и съхраняване. Въпреки разнообразната ни и богата природа, сега защитените територии обхващат едва 5% от площта на страната. Критериите за определянето им са разписани в *Закона за защитените територии*, обнарод-

ван в ДВ брой 133 от 11 ноември 1998 г., който отменя Закона за защита на природата от 1967 г. С неговото приложение се цели създаването на условия за опазване на най-ценните и редки видове и места в България. С този закон (чл.1) „се уреждат категориите защитени територии, тяхното предназначение и режим на опазване и ползване, обявяване и управление“. Законът цели (чл.2, (1)) „опазването и съхраняването на защитените територии като национално и общочовешко богатство и достойние и като специална форма на опазване на родната природа, способстващи за развитието на културата и науката и за благополучието на обществото“. По силата на алинея 2 на чл.2, *опазването на природата в защитените територии има предимство пред другите дейности в тях*. В зависимост от начина им на управление, досега у нас защитените територии се разделят на 6 категории, както следва: национални паркове – 3 броя, природни паркове – 10 броя, резервати – 55, поддържани резервати – 35, природни забележителности – 457 и защитени местности – 175 броя. При последното изменение на Закона, в сила от 11.08.2006 г, предвид хармонизирането на законодателството ни с това на Европейския съюз е записано, че предназначението на защитените територии не може да се променя освен по реда, разписан от закона (глава 3).

Двете директиви са отразени (транспонирани) в българското законодателство при присъединяването към ЕС и чрез *Закона за биологичното разнообразие* (ДВ бр. 34 от 25 април 2006). Член I, (3) гласи: „Биологичното разнообразие е неразделна част от националното богатство и опазването му е приоритет и задължение за държавните и общински органи и за гражданите“. С този закон се създава Национална екологична мрежа от защитени зони и защитени територии, с цел: „дългосрочното опазване на биологичното, геологичното и ландшафтното разнообразие“, предвид участието на Република България в европейските и световните екологични мрежи. Отговорностите на страната спрямо приетото европейско природозащитно законодателство, откриваме също така в приложното поле и в обхвата на *Закона за опазване на околната среда* (ДВ,бр.65 от 2006 г). В чл. 1 е разписано, „че този закон урежда обществените отношения, свързани с: 1. опазването на околната среда за сегашните и бъдещите поколения и защитата на здравето на хората; 2. съхраняването

на биологичното разнообразие в съответствие с природната биогеографска характеристика на страната;...7. създаването и функционирането на Националната система за мониторинг на околната среда“. В чл.11от Закона Министърът се задължава (ал.9), от датата на влизане в сила на Договора за присъединяване към ЕС да подготвя и представя в Европейската комисия доклади за прилагането на нормативните актове от правото на Европейския съюз в областта на околната среда.

Опазването на биоразнообразието като ценен ресурс е защитено и от процедура по оценка на въздействието върху околната среда, добила гражданственост посредством абревиатурата ОВОС. Националното законодателство и съответната нормативна уредба са хармонизирани напълно с това на ЕС. Освен посочените *рамкови закони*, правната защита на биологичното разнообразие се регламентира и от *Конституцията* на Република България. *Ресурсните закони* – Закона за опазване на горите, Закона за водите, Закона за лечебните растения, Закона за лова и опазване на дивеча и др., както и от редица наредби, национални стратегии и др. нормативни документи, които гарантират практическото приложение на мерките по защита на екосистемите³⁹. В тяхното създаване е включен целият национален ресурс, от неправителствения сектор до държавната администрация.

Бидейки една от първите страни, ратифицирали Конвенцията за биологичното разнообразие (КБР), България демонстрира ясно своята национална отговорност за състоянието, опазването и устойчивото използване на богатия си природен капитал. България е и една от първите страни, която има изработена Национална стратегия за опазване на биологичното разнообразие и Национален план за действие за опазване на биоразнообразието (1999–2004 г.). С цел ефективно прилагане на КБР и синхронизиране на националните действия с тези на ЕС, беше разработен нов Национален план за действие за опазване на биоразнообразието за периода 2005–2010 г. Дейностите от този

³⁹ Национална система за мониторинг на биологичното разнообразие, Национална стратегия по околна среда (2006 – 2014 г.), Програма на правителството за евроинтеграция, икономически растеж и социална отговорност, Национална рамка за биобезопасност, Интегриране на околната среда в секторните политики, Национална стратегия по екотуризъм. и др.

План се включват в Националната стратегия по околна среда (2006–2014 г.).

Като пълноправен член, България приема отговорността и задължението да постигне основните политически цели на ЕС, сред които са спиране на ограничаването на биоразнообразието до 2010 г и поддържане и/или възстановяване благоприятното природозащитно състояние на защитените природни места и видове. Механизмите за изпълнението на гореупоменатите цели са открити. Според европейските директиви пътищата, средствата и начините за тяхното изпълнение са свободен избор за всяка страна-член на Общността в рамките на определения за това срок.

България има изключително богато *биологично разнообразие*, както на видово ниво, така и на ниво местообитания. Територията на страната е 110 910 км² и включва 4 биогеографски зони – алпийска, Черноморска, континентална и степна. От общата територия 57% са земеделски земи, от които 78% обработваеми. Горите покриват 33% от площта на България, от тях 60% са с естествен произход.

Прилагането на европейската екологична мрежа „НАТУРА 2000“ в България от една страна цели да предпази всичко онова, което е ценно в българската природа като материална база и условие за икономическо и социално развитие на обществото. От друга страна тези мерки ще резултират в подобрена жизнена среда и в повишаване качеството на живот. Конвенцията на ООН за опазване на биологичното разнообразие (КБР) се прилага чрез Глобалния екологичен фонд (ГЕФ)⁴⁰. Подкрепата на ГЕФ е насочена към планинските гори, тревните съобщес-

⁴⁰ Глобалният екологичен фонд (ГЕФ) е създаден през октомври 1991. Сключено е тристранно споразумение между Програмата на ООН за развитие (ПРООН), Програмата за околна среда на ООН (ПОСОН) и Световната банка (СБ), според което трите организации играят ролята на Прилагачи агенции на ГЕФ. Днес ГЕФ е признатият финансов механизъм за подпомагане на практическото прилагане на Конвенцията на Обединените нации за биологичното разнообразие (КБР). ГЕФ има шест тематични области: (1) изменение на климата, (2) международни води, (3) изтъняване на озоновия слой, (4) борба с деградацията на почвата, опустиняване и деградация на горите, (5) ограничаване разпространението на устойчиви органични замърсители, (6) биоразнообразие.

тва в равнините, равнинните влажни зони и крайбрежните територии. У нас, с помощта на Световната банка, ГЕФ подкрепя опазването на биоразнообразието на влажните зони в делтата на Дунав и в защитените територии по Черноморското крайбрежие. ПРООН/ГЕФ е насочил усилията си към Родопите, обширен планински масив, с уникално биоразнообразие, където идеята е да се стигне до устойчиво управление на двата географски района, чрез мобилизиране и на местните общности⁴¹. Главната цел на проекта е да помага на хората от Родопите да съхранят местната природа и да работят за икономическото, културното и социалното развитие на региона. ПРООН/ГЕФ разработва и проект за опазване на мигриращите птици по Черноморското крайбрежие, които са застрашени от развитието на вятърни електроцентрали, както и проект, свързан с агроекологични мерки за запазване пасторалното управление на тревни съобщества в планините. България взема участие и в световен проект на ПРООН/ГЕФ (в екип от шест страни), свързан с укрепване на финансовата устойчивост на мрежата ѝ от защитени територии.

От 2005 г. България изпълнява проект на ПРООН/ГЕФ *за устойчиво управление на земите*. Дългосрочната цел за развитие на проекта е създаване благоприятна среда и изграждане капацитет за ограничаване и спиране деградацията на земите и установяване на практики за устойчивото им управление, т. е. да допринесе за подобряване състоянието, интегритета и функциите на екосистемите и нематериалните блага, които те предоставят. Резултатът от изпълнението на проектите ще благоприятства създаването на устойчив поминък в районите с богато биоразнообразие и устойчиви екосистеми. Опитът, придобит при тези пилотни разработки, е съществена инвестиция за бъдещи проекти.

Макар, принципите на опазване на биологичното разнообразие и устойчиво използване да са сравнително адекватно интегрирани в националното законодателство (както в рамката, така и в ресурсните закони), са необходими повече усилия от страна на общините за активно участие в мерките, произтичащи от КБР.

⁴¹ проект „Опазване на глобално значимото биологично разнообразие в ландшафта на Родопите“, www.rodope.org

Това означава, че прилагането на КБР трябва да бъде децентрализирано. Проектът за Самооценка на националния капацитет⁴², конкретно посочва, че законодателството в областта на опазването на биологичното разнообразие е адекватно разработено. Липсва, обаче, ефективно прилагане на предвижданите за тази цел мерки. Следователно, трябва да се работи за повишаване обществената осведоменост относно въпроси, свързани с биологичното разнообразие на местно ниво. В този процес, общините могат да бъдат по-активни участници. До момента, единствено Законът за лечебните растения поражда загриженост и има обществена разгласа. Проектът на ПРООН за Национална самооценка на готовността на България за интегрирано управление на околната среда показва, че загрижеността на българското правителство за опазване на екосистемите не е намаляла. Настоящият документ, макар да е изготвен за определена територия на България (Родопите) и в рамките на конкретен проект, дава представа за нивото на интегриране на конвенциите от Рио в националната и секторните политики на България. От този анализ могат да се очертаят важни ориентири за бъдещите усилия на национално, регионално и местно ниво, целящи постигането на устойчиво развитие на природния капитал, благодарение адекватно съхраняване и опазване богатството на биоразнообразието като ядро на екосистемите.

С публикуването през 2005 г. на т. н. „Екосистемна оценка на хилядолетието“, изготвена с подкрепата на Организацията на обединените нации, световната визия относно значението на екосистемите и техните функции драстично се промени. Оценката на хилядолетието предостави ясни доказателства, че околната среда на нашата планета изживява сериозна деградация през последните 50 години. Тя също така показва, че без промяна на мисленето и без политическа воля за извършване на необходимите промени на местно, регионално, национално и световно ниво, обръщането на наблюдаваните негативни тенденции би било невъзможно. Правилното разбиране на ролята на околната среда и ценния ѝ принос към икономическото и социалното благополучие на хората е определящо за вземането на компетен-

⁴² <http://rodope.org/images/convention%20document%20with%20annexes.pdf>
20.08.2007

тни управленски решения по важни въпроси, като ползването на природните ресурси. Според оценката, 15 от общо 24 основни типа екосистеми в света са били сериозно засегнати или унищожени и около 60% от услугите предоставяни от екосистемите на световно ниво са намалели по стойност, лишавайки гражданите от значими ползи, които природата би им предоставила.

Евентуалното неспазването на поетите от България ангажменти по „НАТУРА 2000“ подлежи на санкция от страна на Съда на Европейските общности в Люксембург. Вече има установена съдебна практика по този въпрос. При констатирани нарушения следва предупреждение от Комисията с предписание за тяхното отстраняване. В случай на осъждане има предвидени финансови санкции, които са съществена тежест за всеки национален бюджет и се налагат до изпълнение на поетите ангажменти. Холандия, Франция, Германия вече са били санкционирани. Сред новите страни членки Полша и Словакия вече получиха своето предупреждение. Дано не се налага да пробваме „еластичността“ на българския бюджет. Българското дружество за защита на птиците (БДЗП) внесе в Европейската комисия жалба, провокирана от факта, че българското правителство не успя да обяви навреме защитените зони за птиците като част от европейската екологична мрежа „НАТУРА 2000“. Същевременно природозащитниците представиха в Брюксел и книгата „Орнитологично важни места в България“⁴³.

Отговорностите на България по опазване на биоразнообразието произтичат и от влязлата на 16 март 2004 г в сила и за нашата страна т. н. Орхуска конвенция. В Дания, в гр. Орхус през 1998 г. се провежда IV-та министерска конференция „Околна среда за Европа“. На срещата 40 държави подписват Конвенция за достъп до информация, за участието на обществеността по вземането на решения и достъпа до правосъдие по въпроси на околната среда. Документът се счита за новаторски подход, довел до нов модел във взаимоотношенията на международно, национално и регионално ниво. Конвенцията е регионална – на държавите-членки на Икономическата комисия за Европа към

⁴³ Книгата за ОВМ в България е възлов инструмент, с който българската природозащитна общност и институциите отстояват цялостното обявяване на Европейската екологична мрежа Натура 2000 в страната.

ООН. Целта на Орхуската конвенция е гражданите, неправителствените организации и обществеността като цяло да имат много по-съществена роля при формирането и прилагането на политиката за опазването на околната среда. Информираността за качеството на околната среда ще доведе до повишаване ролята както на отделния човек, така и на обществото за нейното опазване и за спазване принципите на устойчивото развитие, сърцевина и на европейската екологична мрежа „НАТУРА 2000“. Нейното прилагане съдейства за по-пълно отчитане на екологичните съображения при разработването и изпълнението на секторните политики, стратегии, планове за действие, програми и проекти, в контекста на устойчивото развитие. Ратифицирането на конвенцията се отразява много положително на процеса на присъединяване на страната ни в Европейския съюз, в сектор „Околна среда“. България работи в синхрон с европейските страни по прилагането на конвенцията.

Конвенцията за достъп до информация, участие на обществеността в процеса на взимане на решения и достъп до правосъдие по въпроси на околната среда се счита за нов модел на взаимоотношения на международно, национално и местно ниво. Нейна цел е: гражданите, неправителствените организации, обществеността да могат да играят много по-съществена роля при формирането и осъществяването на политиката за опазване на природата и околната среда и гражданите да бъдат своевременно и по-пълно информирани за качеството на жизнената среда, която ги заобикаля. Тя съдейства за засилване на отговорността на гражданското общество за опазване на околната среда. Прилагането на практика на този модел съдейства за изпълнението на едни от основните принципи на устойчивото развитие, в контекста на решенията на Световната среща по устойчиво развитие проведена в Йоханесбург през 2002 г.

При прилагането на „НАТУРА 2000“, освен санкции, има и икономически стимули. Предвиден е сериозен финансов ресурс за подпомагане на ангажиментите по управление и поддръжка на местата от европейската екологична мрежа. Във всички фондове на съюза има предвидени средства за тази цел. Възможностите за компенсирани и подпомагане по Програмата за развитие на селските райони 2007–2013 г. на ползватели на земеделски земи и гори, които попадат в обхвата на европейската екологич-

на мрежа „НАТУРА 2000“ са съществени. Това се обуславя от факта, че една от стратегическите цели на Програмата е свързана с опазване на природните ресурси и защита на околната среда в селските райони.

„НАТУРА 2000“ е съвременен метод за опазване на територии и управление на места при съблюдаване *принципите на устойчивото развитие*. Новото е, че в тези територии не само не съществува пълна забрана за активна човешка дейност, но дори се налага поощряване и насърчаване на определени дейности с оглед запазването на застрашени от изчезване видове. Обосновката при избора на целта е постигане на:

- По-добро управление на земята и опазването на природата, предвид изпълнение на одобрената Национална агроекологична програма (НАЕП) и на вече поети международни ангажменти, сред които Протокола от Киото и конвенциите за опазване на биоразнообразието, борбата срещу опустиняването и изменението на климата;
- Подкрепа за устойчивото управление на земята, за опазването на биоразнообразието и земеделието на местата по „НАТУРА 2000“. Това ще допринесе за поддържане атрактивността на селските райони, ще създаде предпоставки за развитие и на други дейности в селската икономика като туризъм, занаяти, занимания, свързани със свободното време;
- Биологичното производство също е залегнало като приоритет за България.

„НАТУРА 2000“ е единственият инструмент, при който за полагането на грижи за опазване на видовете и местообитанията и при спазване на определени ограничения, произтичащи от тези грижи, стопаните получават финансови компенсации. Бюджетът на мерките по „НАТУРА 2000 за земеделски земи“ и „НАТУРА 2000 за гори“ е общо 124 млн. евро, като 102 млн. евро са средства от ЕС. Съществената част – 85% от средствата за подкрепа на дейностите при въвеждането на екологичната мрежа са от ЕС, националното съфинансиране е в размер на 15%.

Двете мерки по „НАТУРА 2000“ ще стартират практически след издаване на заповедите за обявяване на защитените зони или след одобряване на плановете за управление от Министъра

на околната среда и водите. Дотогава земеделските производители ще могат да се включат за подпомагане в мярка „Агроекологични плащания“ с бюджет 311 млн. евро, от които 255 млн. евро средства на ЕС.

За ползвателите на земеделски земи и гори, които попадат в европейската екологична мрежа се предвижда по-висок процент на подпомагане по инвестиционните мерки от Програмата за развитие на селските райони. В Програмата е предвидена и мярка за развитие на селски туризъм като помощта в период от три години може да достигне 200 000 евро и се предоставя за изграждане на нови и за възстановяване и модернизирани на вече съществуващи туристически обекти в обхвата на зоните от екологичната мрежа.

Регистрираните земеделските производители, които ще получават компенсации по „НАТУРА 2000“ ще имат възможност да бъдат подпомагани едновременно и по Схемата за единно плащане на площ, и по мерките за подкрепа на производители, чиито земи попадат в т. н. необлагодетелствани райони и в райони с екологични ограничения.

Началото на европейската екологична мрежа у нас бе официално обявено на 11.09.2007 г. със стартирането на първия проект на заповед за обявяване на защитена зона „Суха река“. В нея се включват землища от областите Силистра и Добрич с обща площ 254 377.861 декара. Условието и реда за извършване на оценка за съвместимост на инвестиционните дейности с предмета на опазване на зоните от екологичната мрежа са регламентирани от специална наредба, приета от Министерския съвет⁴⁴.

Експертната работа по изграждането на „НАТУРА 2000“ е материализирана в предложение за мрежа от защитени територии от 225 места на територията на страната. На Консултативен съвет по биоразнообразие, помощен орган към Министерството на околната среда и водите, предстои ново разглеждане и вземане на окончателно решение за обхвата на екологичната мрежа. Предстоящото решение не бива да се отлага твърде много във времето, тъй като това не е добър сигнал за екологичната чувствителност на Европа. Изявление на комисаря по околната среда Ставрос Димас, в което отчетливо се откроява връзката между

⁴⁴ ПМС № 210 от 31.08.2007 г.

световната идея, европейската политика и отговорността на България при прилагането на „НАТУРА 2000“ звучи така: „Европейските граждани се грижат за природата – и нашият просперитет и добруване зависят от здравите екосистеми. На нас ще ни бъде държана сметка през 2010 и политическата ни правдоподобност ще зависи от изпълнението на обещанието за действия, подготвено в Комисията“⁴⁵. „НАТУРА 2000“ е част от цялото. Цялото е теорията за устойчиво развитие. Частта е „НАТУРА 2000“.

Казаното до тук ни дава основание да определим „НАТУРА 2000“ като елемент от теорията за устойчивото развитие, която изграждайки защитен механизъм за опазване на биоразнообразието, активно способства за съхраняване на количествените и качествените параметри на естествената жизнена среда на човека. Екологичната мрежа разкрива възможности за утвърждаване на добри практики при успешното управление на защитените зони. Тези дейности са предпоставка за оживяване на стопанската активност в селските райони, осигуряване на поминък на местното население. „НАТУРА 2000“ възстановява връзката между човешката активност при запазване качествените параметри и количествените измерения на екосистемите. Устойчивото развитие на природата в България, подпомагано от мерките на „НАТУРА 2000“, гарантира съхраняване стопанската стойност на ценното природно богатство. Този ред на мисли потвърждава съжденияето на древногръцкия философ за смисъла на богатството и бедността, оценени през призмата на природата.

Литература

- Актуални проблеми на екологията.* 1999. Ред. Близнаков, Г. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София.
- Атали, Ж., М. Гийом.** 1994. *Икономиката на свобода.* Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София.
- Гечев, Р.** 2006. *Устойчиво развитие: Системообразуващи връзки и регулиращи механизми.* Автореферат на дисертационен труд за присъждане на научна степен „доктор на икономическите науки“, София.

⁴⁵ Реч пред Комитета на регионите от 06. 12.2006 г.

- Загоров, О., Я. Найденов.** 1999. *Социална екология*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София.
- Шишманова, П.** 2007. „Новата икономика – преход от физическия към човешкия капитал като определящ фактор на икономическото развитие“. В: *Годишник на СА „Д. А. Ценов“*, том CVIII, Свищов.
- Aubertin, C., D. Frank.** 2006. *Le development durable*. IRD Edition, Paris.
- Pretty, J.** 1997. The sustainable intensification of agriculture. In: *National ResourcesForum*, № 21: 247–256.
- Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the Mid-term review of the Sixth Community Environment Action Programme SEC(2007) 546; SEC(2007) 547, (COM (2007), 225 final, 30.4.2007.*
- http://ec.europa.eu/sustainable/docs/renewed_eu_sds_en.pdf, 18.08.2007.
- http://www.moew.government.bg/recent_doc/life/l_14920070609bg00010016.pdf
- Наредба за условията и реда за извършване на оценка на съвместимостта на планове, програми, проекти и инвестиционни предложения с предмета и целите на опазване на защитените зони.* Обн. ДВ. бр. 73 от 11 Септември 2007г.

РЕГИОНАЛНО УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ: ПРЕДИМСТВА, ОГРАНИЧЕНИЯ И СИНЕРГЕТИЧЕН ЕФЕКТ

Нено Димов*

Устойчивото развитие е глобален проект на съвременната цивилизация. Той се обоснова и приложи като управленска практика през последните две десетилетия, когато натрупаната емпирична информация и разработените нови научни методи позволиха да се съизмерят запасите на ресурсите на планетата с темповете на тяхното усвояване. В резултат на това към 80-те години на ХХ в. същността на парадигмата за устойчиво развитие се определя като императивен преход към нов модел при усвояването на ресурсите на Земята (Нашето общо бъдеще 1989). В началото концепцията се характеризира с ясно изразена екологична детерминираност. По-късно се правят опити за разкриване на нейния геополитическия разрез. Публикуват се тези за края на идеологическата конфронтация в света (Фукуяма 1993), за новата геополитическа стратегия на страните с развити пазарни икономики (Бжежински 1996), които обясняват пряко и косвено необходимостта от преход към устойчиво развитие.

След 2000 г. в страните от Европейския съюз, на основата на решения и договорености от световни форуми, се постига обща позиция за същността на устойчивото развитие – оптимален синтез на икономическите, социалните и екологичните резултати от развитието на природно-социалните системи. По същото време се предлагат оригинални изследвания, свързани с икономическия вектор на устойчивото развитие и икономическата синергетика (Миркович 2006). Следователно, в съдържателен

* Нено Димов е доцент, д-р в СУ „Св. Кл. Охридски“, e-mail: n_dimov@mail.bg

план, концепцията за устойчиво развитие на човешкото общество непрекъснато се разширява и се доказва все по-убедително необходимостта от преход към качествено нов подход при планирането, координирането и развитието на взаимодействието между природата, обществото и стопанството.

През последните десетилетия на ХХ в. голяма популярност получи нова научна парадигма, основана на принципите на нелинейната наука. Тя намери приложение и при интерпретацията на устойчивото развитие.

Нелинейната наука съдържа по-големи възможности при обяснението и прогнозирането на различни системи – икономически, природни, социални и биологически. Логичният им синтез е необходим за съвременната управленска практика, която се нуждае все-повече от обосновани научни решения и действия при преодоляването на кризисни и рискови ситуации. Реалната практика задава проблеми и казуси, решенията на които насочват към разработването на нов, по-съвършен „картографски“ модел на природно-социалния синтез, чрез приложението на който ще се реализира и поддържа устойчиво и балансирано пространствено развитие на бинома „природа-общество“.

Устойчивото развитие се налага като неотменим принцип в устройствената политика на страната. Заедно с това практическо направление продължава тенденцията на изясняване на основни методологични въпроси и подходи по отношение на научната интерпретация и приложената същност на модела на устойчиво развитие. Организират се дискусии за необходимостта от терминологично единство, извършва се значителна по обем изследователска дейност по отношение на методите за изследване на устойчивото развитие, непрекъснато се приемат международни протоколи и договорености за постигане на регионален и глобален преход към устойчивост на еволюцията и организацията на природно-социалните системи. Това в по-общ план определя актуалността на поставения проблем.

1. Постановка на проблема

В редица документи (директиви и регламенти) на Европейския съюз устойчивото развитие се приема като оптимално и ефективно единство на икономическо, социално и екологич-

но развитие (Димов 1984, 1989; Национална стратегия за регионално развитие 2005; Национална стратегия за устойчиво развитие – проект 2007). Тази триада формира съвременната научна конструкция на глобалното (общо) и регионалното (местно) устойчиво развитие. Съвсем естествено е по-голямо внимание да се отделя на регионалните измерения на устойчивото развитие.

Регионалността е постоянна, неизменна характеристика на обективната действителност. Тя се отличава със сложна еволюция и силно изразена вариантност на проявление. Друга особеност е, че с развитието на обществото и стопанството регионалната контрастност на света непрекъснато нараства. Причините за това са различията в териториалното разпределение на природните ресурси, населението, селищната мрежа и стопанството, както и промяната в интензитета на обменните материални, енергийни и информационни потоци, поддържащи функционирането на сложните системи. Тази пространствена неравномерност генерира неравновесия (неустойчивост) в еволюцията и организацията на природно-социалните системи. Непрекъснато възникват процеси на трансформация и преходи от един към друг тип структури и организация и естествено изменение на свойствата, функциите и поведението на тези системи (Димов 1994, 2006). Доказателство за това е задълбочаващото се преразпределение на населението по територията с неопределени и вероятно травмиращи последици за бъдещето на България, необоснованото преструктуриране на стопанството, силно изразените негативни тенденции в динамиката на пространствената структура на селищната мрежа и *недостатъчно използване на научните резултати в управленската практика.*

В глобален мащаб динамичните промени в цикличността на природните системи (затопяване на климата, замърсяване на атмосферния въздух, водите, почвите и т. н.), както и измененията в организацията на социално-икономическите процеси имат изразено регионално проявление. В този смисъл траекторията на прехода към устойчиво развитие ще се осъществява от регионално към глобално равнище. Това императивно изисква и обоснована регионална политика, като инструмент за реализиране на поставените цели. Разкриването и научното обяснение

на съществуващата регионалност (природно-социална) в света и отделните страни се извършва чрез метода на районирането. Чрез него се разкриват формираните хоризонтални мрежи от структури с природно-социално съдържание. Преструктурирането и оптимизирането на тези структури е неотменимо условие за постигане на устойчиво и балансирано развитие на територията. Следователно, изходен принцип при анализа на поставения проблем е възприемането на регионалното устойчиво развитие като цялостен природно-социален процес.

„Свързването“ на природното и социалното, както и извеждането на общи тенденции и закономерности в тяхната еволюция и организация, е дискуссионен проблем. Доминират представите за принципните разлики между законите, определящи развитието на природата и на социума. Поддържането на тази идея винаги осигурява „по-верни и логични“ резултати на една част от научните изследвания. Прави впечатление, че възприетият дуализъм при обяснението на взаимодействието „природа-общество“ налага и диференциация в използвания научно-познавателен апарат. Например при анализа на природните системи преобладават термините „статус“, „състояние“, а при обществото и стопанството „структура“, „организация“. Според нас това е резултат от приложението на алгоритми от линейната наука.

Изследването на природно-социалните системи в светлината на новата нелинейна парадигма съдържа не само по-голям иновационен потенциал, но изисква и коректно ползване на такива понятия, които точно описват техните интегралните характеристики. Според нас, тези положения трябва да се имат предвид, защото през периода 2007–2013г. бюджетът на Европейския съюз предвижда усвояването на 49,1 млрд. евро от Структурните фондове за подпомагане устойчивото развитие, иновациите и обучителни проекти /по Цел – Конвергенция/. Каква да бъде обосновката и съдържанието на предлаганите проекти в това направление е изключително важна задача. Ето защо приложението на принципите на нелинейната наука при обяснението на регионалното устойчиво развитие трябва да се свърже и с оперативната регионална политика на ЕС и България, при планирането и реалното усвояване на предвидените финансови ресурси. Има много основания административно-териториалните единици да се приемат и оценяват като природно-социални системи в

плановия и политическия процес на страната. Това е другият, научно-приложен разрез на разглеждания проблем.

В заключение на изходните постановки ще посочим, че през периода 2000 – 2006 г. социално-икономическият релеф по територията на страната продължава да се променя. Той става все по-контрастен. Нарастват териториалните диспропорции в разпределението на населението, селищната мрежа, чуждестранните инвестиции, в доходите на домакинствата. Освен това поддържането на високи темпове на икономически растеж през разглеждания период се съпровожда с продължаващо абсолютно намаление на населението. Това неравновесие в краткосрочен или средносрочен план ще оказва не само задържащо, но и деструктивно влияние върху икономиката на страната, съответно и върху регионалното устойчиво развитие. При съществуващата критична демографска ситуация в страната, по-високите темпове на икономически растеж са крайно неустойчиви и ненадеждни като база за прогнозиране на близкото бъдеще. По-подробен регионален анализ липсва и в двата доклада за Президента на България – „Стратегия за ускорено икономическо развитие на Република България“ и „България: Социални предизвикателства и евроинтеграция“. Плановият период 2000 – 2006 г. е последният отчетен етап за страните от Европейския съюз. Сега е началото на новия планов период – 2007 – 2013 г. Целта е изведените тенденции от анализите за България да се съпоставят с утвърдените приоритети и мерки и при възможност да се извършат целесъобразни допълнения и промени в основните оперативни документи.

2. Предимства и ограничения за регионалното устойчиво развитие на България

На съвременния етап от развитието на обществото, цялостна и завършена методология за регионалното устойчиво развитие не е разработена. При научното обяснение на поставения проблем за изходни позиции се приемат теориите за сравнителните предимства и сравнителните разходи в развитието на обществото. Използват се и други подходи, които допълват анализа на модела за регионалното устойчиво развитие.

Според нас, прехода към устойчиво развитие на обществото ще се характеризира със силно изразена регионалност. Причините за това са сложните, поливалентни комбинации по територията на първичните производствени фактори, специфичните свойства на местоположението и проявлението и действието на диференциалната рента. В този сложен синтез се проявява действието и на вторични фактори върху социално-икономическото развитие, влияещи на необратимите преходи от устойчивост към неравновесие (неустойчивост) в еволюцията и организацията на природно-социалните системи.

При анализа на предимствата и ограниченията за регионалното устойчиво развитие на страната основно внимание е отделено на първичните фактори: местоположение, население и работна сила (вкл. и селищна мрежа), капитали и трудова дейност (Леонтиев 1994). Включени са повече разрезни, които са в съответствие с концепцията за регионално устойчиво развитие.

а) Местоположение

С членството на България в Европейския съюз (01.01.2007г.), настъпват промени във функциите на нейното местоположение. Отношенията „регионално устойчиво развитие – местоположение“ съдържат две измерения – транспортна достъпност на националната територия и ограниченията на държавните граници. При новата ситуация доминиращо влияние на тези отношения оказват принципите и изискванията на ЕС (Вж. Принципи за устойчиво развитие на територията на Европейския континент, Хановер, Германия, 2000; стратегиите от Лисабон и Гьотеборг, 2000 и др.).

Предимствата за България са близостта до територията и акваторията на страните от Югозападна Азия, което компенсира изразеното ѝ периферно положение на континента. Няма друга страна в Югоизточна Европа, територията на която да се пресича от 5 трансевропейски транспортни коридори (за сравнение – териториите на Румъния и Гърция се пресичат от 3, Сърбия и Македония – от 2, Турция – от 1). Според нас, докато в Централна Европа местоположението на Виена и Будапеща им осигурява предимства на централни транспортно-разпределителни възли, в Югоизточна Европа такива функции трябва да изпълнява гр.София. В тези столични градове се пресичат по 3 трансевропейски транспортни коридора.

Друго предимство за България е, че северната граница, както и южната с Гърция, ѝ осигуряват обширна контактна зона с пространството на общността. Тази особеност трябва да се използва по-далновидно от държавата, като се ориентират направленията и връзките на транспортната инфраструктура приоритетно към Дунавското (вкл. и Адриатическото) и Черноморското крайбрежие. Следователно, територията на България не може да се оцени и приеме като пространство на „алтернативните коридори“ (Гърчич и др. 2005: 51).

Ограниченията на местоположението на България за регионалното развитие се свързват със спецификата на регионалните политики на съседните страни, незавършените трансевропейски транспортни коридори на територията на страната и все още малкото гранични преходи по държавните граници. Установява се, че в Румъния, Сърбия и Гърция се изгражда транспортна инфраструктура, която в известна степен „затваря“ геополитическото пространство на България. Доказателство за това са: магистралата на север от Тимишоара-Крайова-Букурещ-Констанца в Румъния; коридора от Любляна-Загреб-Белград-Ниш-София-Истанбул, с разклонение от Ниш за Скопие-Велес-Солун в Сърбия и Македония; паралелния път от Игуменица-Лариса-Солун-Комотини-Истанбул в Гърция (Димов 2000: 71–76, М. Гърчич и др. 2005).

По-конкретният анализ на граничните преходи на нашата страна разкрива някои важни факти за регионалното развитие. Към началото на 2007 г. ГКПП на България са общо 23, като на един граничен пункт се падат средно 98 км държавни граници. С Румъния по р. Дунав са изградени 7 ГКПП, или на един пункт се падат 67 км. По сухоземната граница с Румъния действат 4 ГКПП, съответно 35 км на един ГКПП. При условие, че се оцени общата граница с Румъния (609 км), на един ГКПП се падат 61 км. Предвижда се изграждането на нови два гранични пункта – при Свищов и Никопол (Доклад... 2007: 98). Трябва да се има предвид и изграждането на втория мост над р. Дунав между Видин – Калафат, с което средното разстояние на граничен преход ще бъде около 50 км. С Гърция, другата съседна страна, членка на ЕС, граничните преходи са 3, като средната дължина на държавна граница на 1 ГКПП е 164 км. Предвижда се изграждането на нови 3 гранични пункта, с което транспортната достъпност

между двете съседни страни ще се намали два пъти (82 км). Независимо от това, България продължава да изостава по тези усреднени показатели на граничните преходи в сравнение с Австрия, Чехия и др. Отварянето на географското пространство на България не трябва да се решава формално, т. е. да се увеличава броя на граничните преходи, без да се отчитат националните приоритети и политиките на съседните страни.

Със Сърбия функционират 5 ГКПП, съответно 68 км граници на 1 граничен пункт, с Македония преходът се извършва през 3 пункта или 55 км държавна граница на 1 пункт. Подписаните споразумения с двете съседни страни предвиждат изграждане на нови 4 ГКПП, по две с всяка страна. С Турция транспортно-икономическите връзки се извършват през 4 ГКПП, като при с.Резово действа временен граничен пункт през летния сезон (от 2006 г.). На един ГКПП се падат 65 км. държавна граница.

Данните показват, че съществува една относителна балансираност по отношение на граничните преходи и тяхната отдалеченост, но най-големите ограничения са с Гърция. В тази ситуация политиката на нашата страна трябва да бъде насочена в следните направления: увеличаване на преходите по северната граница (тук има още едно предимство, че до всички сега действащи ГКПП по дунавското крайбрежие достига жп линия); приоритетно изграждане на свързващи транспортни трасета към коридор № 10, в отклонението от Ниш за Скопие-Велес и Солун (например София-Трън-Стрезимировци-Клисура-Сурдулица-Враня; от Белоградчик за Княжевац и Ниш), както и от с.Струмяни за Берово и от гр.Кресна за Пехчево с Македония.

По източната граница, с Черно море, са изградени 4 ГКПП (средно по 95 км на един граничен пункт), но предимствата на крайбрежието за стопанско развитие са значителни. България обаче изостава в сравнение със съседните страни при изграждането на съвременна транспортна инфраструктура по крайбрежието и в частност към големите пристанищни комплекси – Бургас и Варна.

Оценката на предимствата и ограниченията на местоположението на България трябва да се извършва в съответствие с един основен императив – не е възможно постигането на преход към регионално устойчиво развитие без задълбочаване и разширяване на интеграционните процеси между страните от Юго-

източна Европа. Заедно с това е задължително провеждането на регионална политика, която да отчита и съхранява в бъдеще националните приоритети на България.

*б) Население, работна сила и селищна мрежа:
разпределение и тенденции*

През последните години бяха публикувани задълбочени изследвания за динамиката на демографските процеси и доминиращите тенденции в страната (Национална стратегия за демографско развитие на Република България (2006–2020г.) 2006; България: социални предизвикателства и евроинтеграция 2007 и др.). Прави впечатление, че в тези стратегически документи, определящи приоритетите на бъдещата политика за развитие на страната, не е отделено внимание на промените и особеностите на населението по населени места, съответно не се разглеждат изключително тревожните тенденции в измененията на функциите на селищната мрежа в България. В отделни публикации тази проблематика изцяло се отнася до развитието на урбанизацията (Вж. Национална стратегия за регионално развитие на България 2005). Според нас, този сегмент от общите проблеми на развитието и пространствената организация на социално-икономическия живот на страната е изключително важен за осъществяване на прехода към устойчиво и балансирано развитие на територията. Определянето на йерархичността и функциите на отделните селища е един от базовите вектори, на който трябва да се основава провежданата регионална политика и устройство на територията.

Сравнителният анализ на промените в броя и разпределението на населението в страната разкрива следните тенденции:

- през периода 1989 – 2006 г. населението на страната намалява с 1 310 210 души или средногодишно със 77 071 души. За периода 2000 – 2006 г. абсолютното намаление на населението в страната е 470 178 души или средногодишно със 78 363 души. Следователно, през последните години тенденцията на абсолютно намаление на броя на населението в страната се усилва, въпреки разработените и приети стратегии в тази област.
- установява се, че през 2000 – 2006 г. намалението на населението е неравномерно по територията на страната.

Най-малко е абсолютното намаление в Югозападния район за планиране (26 878 души), а най-голямо – в Южния централен и Северозападен район (241 340 души). За същия период намалението на населението в двата района съставлява 51,0% от общото намаление в страната.

- анализът на тези процеси на равнище области разкрива, че в Южния централен район най-голямо е намалението в Кърджали и Хасково – 45,6%, а в Северозападния район само на област Враца се падат 49,3% от общото намаление на населението. Очевидно е, че демографските контрасти по територията на страната нарастват на областно равнище. Те се усилват още повече на общинско равнище и генерират неравновесия в регионалното развитие на страната. Необходимо е да се отчита и още едно изключително обстоятелство – промените, които настъпват във възрастовата структура на населението. Например, рязко намалява населението във възрастовите групи до 35 г. Развиват се процеси, които са критични по отношение на регионалното устойчиво развитие.

Очевидно необходима е нова регионална политика за демографското развитие на България. Тя трябва да съдържа три основни сегмента – икономически (стимулиращ), социален (балансиращ) и екологичен (адаптивен). Основанията за това са, че в националната стратегия за демографско развитие (2006г.) не е разработен регионалният разрез, който е жизнено важен за бъдещето на страната. Според нас е наложително в част от приеманите нови закони да се обособяват регионални раздели, целта на които да бъде основно подпомагача и стимулираща демографското и селищното развитие.

Динамиката на работната сила през периода 2000 – 2006 г. се характеризира със следните особености:

- установява се увеличаване на броя на работната сила в страната със 143 500 души, което е съпроводено с нарастване на коефициента на икономическа активност от 47,5% на 49,7% и съответно на заетостта от 39,7% на 44,7%. Намалява съществено коефициентът на безработица – от 16,4% на 9,0%. Оценени на национално равнище, тези количествени характеристики са основание за формулиране на положителни процеси и тенденции на развитие.

- регионалният анализ разкрива, че 2/3 от нарастването на работната сила в страната се пада на 6 области (гр.София, Пловдивска, Варненска, Старозагорска, Бургаска и Плевенска). Следователно, протича процес на съсредоточаване на работната сила в най-големите градове на страната, което потвърждава тенденцията на усилващи се социално – демографски неравновесия по територията.
- големи са отклоненията в коефициента на заетост по области – например, най-ниски са стойностите за област Видин – 29,9%, Сливен – 38,7%, Ловеч – 39,4%, а най-високи за област Благоевград – 53,3%, гр.София – 51,8% (2006г.) и др. Регионалната контрастност е още по-силно изразена при проследяване на коефициента на безработица. Само за 2006 г. вариациите са от 2,2% за област Благоевград до 22,5% за област Видин. Силно влияние върху тези процеси оказва продължаващото с високи темпове абсолютно намаление на населението на страната и нерегулираното му преразпределение по територията.

Жизнеността на националната територия и ефикасността на провежданата регионална политика се предопределят от състоянието на селищната мрежа и функциите на населените места. Към средата на 2007 г. броя на селищата е 5 329, в т.ч. 253 градове. Сравнителният анализ разкрива, че за периода 2000 – 2006 г. от 27 областни градове само в 4 населението се увеличава – гр.София, Варна, Велико Търново и Кърджали. Друга особеност е, че през 2000 г. в областните центрове живее 45,7% от населението на страната и 66,7% от градското население. През 2006 г. тези пропорции се променят – съответно в областните градове живее 47,4% от населението на страната и 67,1% от градското население.

Интересна и много важна за регионалната политика на страната е динамиката на населението на областните центрове спрямо общия брой на населението на областта. Тази зависимост разкрива продължаваща тенденция на съсредоточаване на население в областните центрове и депопулация в разширяващата се периферия на областите. За изследвания период само в 4 области – гр.София, Бургас, Плевен и Шумен, дялът на населението в административния център намалява спрямо общия брой на населението на областта, а за Сливен това съотношение

не се променя. Следователно, областните центрове на България продължават да привличат население от административната периферия и ограничават разпределително-организиращите функции на общинските центрове и селищата, изпълняващи вторични опорни функции в развитието на територията.

При условие, че анализът се извърши на общинско равнище, пространствените различия рязко нарастват. Установява се, че само в 23 общини (от общо 264 или 8,7%) населението се увеличава (2000 – 2006г.). По-важното е, че 9 от тези общини са черноморски, а други 9 са в границите на Софийска област. От това следва, че на територията на страната се обособяват два полюса на положително демографско развитие – единият е столичният град и Софийска област, а другият – черноморското крайбрежие. Останалите 5 общини са Свищов, Търговище, Садово, Марица и Дългопол.

Териториалният разрез трябва да включва и отделните населени места. Тук най-общата тенденция разкрива увеличаване броя на селищата без постоянни жители – към края на 2006 г. техният брой премина 150. Като се добави обстоятелството, че към същата година от 5329 населени места 85,0% са с население под 1 000 жители, се откроява изключително критична ситуация по отношение на целта за „постигане на устойчиво и балансирано развитие на националната територия“ (Закон за регионално развитие 2004). По най-общи оценки икономическата цена на тези загуби се равнява на приходите от трансфера на собствеността от публична в частна през преходния период в страната. Огромни са загубите от продължаващото реструктуриране на училищната мрежа и по същество от закриването на училища и всъщност на населени места.

Парадоксалната управленска практика сега се състои в това, че демографската динамика се анализира, оценява и прогнозира откъснато от структурата, организацията и функциите на селищната мрежа в страната. Достигната е ситуация, при която много бързо намаляват опорните селищни центрове, които трябва да бъдат полюсите на провежданата обоснована и ефективна регионална политика. Тази ситуация, свързана с абсолютното намаляване на населението и задълбочаващата се депопулация на територията, създава реални и обективни бариери за постигане на устойчиви темпове на растеж.

*в) Ситуационен анализ
на инвестиционния процес:
тенденции и контрасти*

Сред основните фактори, влияещи за поддържане на високи и устойчиви темпове на икономически растеж, са преките чуждестранни инвестиции. През периода 2000 – 2006 г. абсолютно те нарастват 4,7 пъти. В регионален разрез се разкриват тенденции, близки до тези на демографското и селищното развитие. Например, през 2000 г. на гр. София се падат 49,9% от общите чуждестранни инвестиции в страната и 86,0% от тези на Югозападния район за планиране, а на Кюстендилска област – само 0,3% от тези на района.. През 2006 г. в столичния град делът на чуждите инвестиции достига 55,2% от общия им обем в страната и 86,7% от тези на района. Заедно с това в Кюстендилска област делът им намалява на 0,1%. Сравненията между районите за планиране също потвърждават установената тенденция. През 2000 г. на Северозападния район се падат 1,7% от общия обем чуждестранни инвестиции в страната, а през 2006 г. делът им намалява на 1,0%; в Североизточния район съотношението е 14,3% към 8,9%; в Северния централен район – съответно 12,6% и 5,3%. Изключение от тази ситуация са Югоизточния район, в който делът на чуждестранните преки инвестиции се увеличава от 3,9% през 2000г. на 9,6% и Южния централен район – от 5,3% на 11,6%. В този процес на привличане на чуждестранни инвестиции рязко изостават Силистренска област – 1,4% от инвестициите в района, Ямболска област – 0,5%, областите Монтана и Враца – с 0% (2006г.) и др.

Съществуващата ситуация по отношение на разпределението на чуждестранните инвестиции усилва допълнително социално-икономическите контрасти. Ето защо е целесъобразно да се въведат допълнителни регулатори и ефективни ограничения и стимули (данъчни) за инвестиционния процес по територията. Забавянето на предлаганата управленска практика ще генерира още по-големи неравновесия в развитието и невъзможност да се прогнозира и координира социално-икономическите и политическите последици през следващите години в България. Не са различни тенденциите в териториалното разпределение и на придобитите дълготрайни активи. Само за 2006 г. на Югозапад-

ния район за планиране се падат 50,0% от общия им обем, а на Северозападния район – 4,5%.

Членството на България в ЕС изисква изпълнение на приетите директиви на общността и в направлението екологична политика. Една от императивните норми на ЕС е изграждането на пречиствателни станции за отпадни води в селищата с население над 2 000 ж. Към 2007 г. са изградени 69 пречиствателни станции в страната, а населените места са общо 383 (7,2% от общия брой на населени места в страната), в т.ч. 230 градове и 153 села. Следователно, на определените стандарти от ЕС отговарят само 18% от селищата. Известни промени са характерни в разпределението на дълготрайните материални активи с екологично предназначение по райони за планиране през периода 2000 – 2005 г. Нараства делът на придобитите активи в Североизточния (от 8,6% на 9,0%), Югоизточния (от 17,8% на 21,3%), Южния централен район (от 27,1% на 33,5%), а намалява – в Северозападния, Северния централен и Югозападния район.

Предимствата и ограниченията в регионалното развитие на страната не са обхванати и анализирани цялостно в настоящата разработка. Направен е опит да се насочи вниманието на управляващите институции и органи към едни от най-важните процеси и тенденции, за да се допълнят и разширят подходите, методите и моделите при разработването на стратегическите планови документи в областта на регионалното развитие на България.

3. Синергетичен ефект при регионалното развитие

При условие, че приемем регионалното развитие от формалната му страна, то е „... процес на формиране и осъществяване на политика за постигане на балансирано и устойчиво развитие на административно-териториалните единици, обединени в райони за планиране на територията на Република България“ (Закон за регионално развитие 2004). Така процесът „регионално развитие“ съдържа устойчивостта на националната територия и нейната балансираност като качествени характеристики на определена политика. Нейното научно обяснение и обосновка

могат да бъдат надеждни, ако се използват предимствата и методологията на нелинейната наука.

От извършения анализ на регионалното развитие се установява, че през последните години (2000–2006г.), протичат стихийни процеси на самоорганизация в природно-социалните системи (за такива се приемат населените места, общините, областите и районите за планиране) на страната. Заедно с това се усилва външното влияние (на страните-членки на ЕС) върху развитието и организацията на формираните природно-социални структури по територията. В резултат на това нарастват регионалните различия и съответно неустойчивостта в социално-икономическия и екологичен статус на България. Едно от обясненията в тази ситуация е необоснованата научно регионална политика на страната, която се провежда „либерално“ и по същество неадекватно. От тук следват изключително важни задачи с научна и приложна насоченост.

В последно време синергетичният подход привлича вниманието на много изследователи. Той обединява различни процеси и явления и „отдалечени“ сегменти на човешката дейност от природата. Малко са обаче реалните политики, насочени към оптималното свързване и регулиране на сложното взаимодействие между човека и природата. В управленската практика продължава доминирането на секторния подход, поддържащ вертикалните (административни) отношения и практики. Наложително е да се извърши по-бърз преход към функционална организация и управление на цялостното развитие на обществото, при която доминират хоризонталните политики и управленски технологии. В този смисъл функционалността е във фундамента на всяка научно обоснована регионална политика и регионално развитие. Отличителна особеност на устойчивото регионално развитие е, че то протича в условията на усложняваща се стохастична пространствена организация на природно-социалните системи и нарастващо администриране на йерархично функциониращите структури в страната. Това е другият извод от доминиращите тенденции в регионалното развитие на България.

Синергетичният ефект по своята същност и проявление е кумулативен ефект. В регионалното развитие неговото проявление и използване е свързано с постигане и реализиране на допълнителни резултати от икономическото, социалното и еколо-

гичното развитие на селищата, общините, областите и районите за планиране. За кратък период от време в страната (2004/2005г.) бяха разработени редица планови документи – планове за развитие на общините, стратегии за развитие на областите, планове за развитие на районите за планиране, секторни стратегии, оперативни програми и др. Съществен недостатък на тази огромна по своите мащаби дейност е липсата на синхрон и взаимосвързаност между тях. Не е направен опит за измерване на районната ефективност от развитието, която да се използва като надежден инструмент в провежданата регионална политика. Няма и мощен изследователски център в страната, който да „свърже“ тези документи по най-оптималния и ефективен начин на територията, за да се подпомогне и стимулира управленската практика. Все по-актуален става извода, че „...законите действително имат локално (във времето и пространството) значение – тъй като са валидни в условията на определена симетрия“ (Бушев 1992:214).

Съвременният етап от регионалното развитие на страната се характеризира с продължаващо абсолютно намаление на населението, нарастваща социално-икономическа концентрация по територията, обезлюдяване и дестабилизиране на съществуващата селищна мрежа и по същество труден и с големи разходи преход към устойчиво и балансирано развитие. Необходими са нови подходи и модели на развитие, вкл. и регионални, за да се поддържа жизнено необходимата конкурентноспособност на България в Европейския съюз. Фактите показват, че новите страни – членки на ЕС трудно усвояват финансовите ресурси от еврофондовете. Например, за периода май 2004 – декември 2006 г. новоприетите страни на общността са усвоили 57,0% от Структурните и 22,0% от Кохезионния фонд. От това следва, че България може да усвои реално между 55% и 60% от предвидения за страната бюджет от 11,5 млрд. евро до 2013 г. Това налага необходимостта от допълнителни финансови разчети и научно-обоснована (регионална) политика за постигане на устойчиво и балансирано развитие на страната.

Литература

- Бушев, М.** 1992. *Синергетика хаос, ред, самоорганизация*. Университетско издателство, София.
- Бжежински, Зб.** 1997. *Голямата шахматна дъска*. Издателство Обсидиан, София.
- Гърчич, М., И. Раткай** 2005. Геополитиката на трансграничните връзки и транспортната интеграция на Балканите в Европа, *Геополитика*, бр. 6
- Димов, Н.** 1984 Теоретични и методични проблеми на териториалната организация на промишленото производство, В: *ГСУ*, кн.2, География.
- Димов, Н.** 1994. Географските системи: еволюция, самоорганизация, управление, В: *Теоретични проблеми на географското познание*, Университетско издателство, Велико Търново
- Димов, Н.** 2006. Проблеми на самоорганизацията и синергизма в регионалното развитие на България. В: *Българското общество пред присъединяване към Европейския съюз*, съст. и ред. А. Мантарова, М. Захариева. Фондация „Фридрих Еберт“, Институт по социология, София
- Леонтиев, В.** 1994. *Есета по икономика*. Издателство „Христо Ботев“, София
- Миркович, К.** 2006. Проблеми на икономическата синергетика, *Икономическа мисъл*, бр.1
- Нашето общо бъдеще.* 1989. Издателство Техника, София.
- Пенчев, П., И. Пенчева** 2002. *Основи на управлението*. Издателство Абагар, В.Търново.
- Христов, Т.** 2002. *Политическа география на България*. Университетско издателство, Пловдив.
- Фукуяма, Ф.** 1993. *Краят на историята*. Издателство Обсидиан, София.
- Закон за регионално развитие* 2004. ДВ, бр.14, 20.02.

УСТОЙЧИВОСТ И ПРОСТРАНСТВЕНО РАЗВИТИЕ: СЪВРЕМЕННИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Петър Стоянов*

Идеята за устойчивостта възниква още през XVII в., но както е известно тя получава днешната актуалност едва в края на XX в. Освен това, тя възниква на локално равнище в един сектор на стопанството, а получава развитие в цялостна концепция за устойчиво развитие на световно пространствено равнище.

Главните предизвикателства пред концепцията за устойчиво пространствено развитие са: изясняване на същността на устойчивостта, респ. устойчивото развитие и операционализиране на концепцията на различните пространствени равнища. Тези предизвикателства ще разгледаме на базата на опита в реализирането на концепцията за пространствено развитие в страните на ЕС (най-вече в Германия).

Секторно схващане за „устойчивост“ и „устойчиво развитие“

Идеята за устойчивостта, според редица изследователи, възниква в горското стопанство и за пръв път е формулирана през 1661 г. като „вечна гора“ от един управник на градчето Райхенхал (Германия). За добива на сол от близките рудници чрез изпаряване на солена вода са били нужни дърва. За да се поддържа производството нормално, в горите около солните рудници трябвало да се изсичат толкова дървета, колкото се подновяват всяка годи-

* Петър Стоянов е доцент, д-р в СУ „Св. Кл. Охридски“, e-mail: stoyanov@gea.uni-sofia.bg

на. Самото понятие „устойчивост“ (нем. *Nachhaltigkeit*) се въвежда от Ханс Карл Карловиц през 1712 г. в книгата му „*Sylvicultura Oeconomica*“. С него той характеризира начина на стопанисване на една гора, при което от нея трябва се „изземва“ винаги само толкова дървесина, колкото може отново да се възстанови. Счита се обаче, че използването на термина става най-вероятно от Херман Фридрих фон Гьоххаузен през 1732 г. Общо формулирано, този принцип означава, че „една природна система се използва изключително така, че да се запази в своята съществена характеристика.“ Конрад От (Konrad Ott 1999: 32) от Съвета на експертите по въпросите на екологията в Германия дефинира първоначалния етимологичен смисъл на понятието за устойчивост така: „Възобновимите ресурси трябва да се използват само в размера, в който наличните ресурси нарастват естествено“.

Идеята за устойчивостта се подхваща в началото на XIX в от горскостопанските училища в цяла Германия. Немските горскостопански учени се радват на висок престиж в цял свят и идеята се възприема от много учени в чужбина. Така понятието бива преведено на английски в рамките на т.нар. „*sustained yield forestry*“.

Днес след широкото навлизане на термина „устойчивост“, се забелязва синонимната му употреба с „устойчиво развитие“ в редица научни дебати като те се дефинират по най-различен начин и се разпространяват в други сфери, вкл. във финансовата. В сферата на комуналното стопанство напр., за отстраняване на боклуците се счита, че устойчивост означава, всяко поколение и всеки регион да е отговорен за отстраняване на създадения от него боклук. Общото на всички дефиниции за устойчивост е запазването на една система, респ. определена характеристика на една система, било то производствена мощ на социалната система или на запазващата живота екологична система, т. е. винаги трябва да се запазва нещо за благото на бъдещите поколения.

Многообразието от дефиниции се критикува, тъй като с това „устойчивостта“ става разтегливо понятие или даже изтърканата фраза. През последните години то се промъква и в политическата терминология на редица партии на страните от ЕС.

В английската употреба концепцията на горското стопанство за устойчив добив като (*maximum*) „*sustained yield*“ намира място най-късно през 20-те години на XX в. Докато първоначал-

но понятието „sustainable“ се подема от екологичното движение, в сферата на икономиката се пренася едва през 1952 г. В съчетание „устойчивост“ и „развитие“ като „устойчиво развитие“ (УР, sustainable development) и с това в новото значение на понятието се появява за пръв път в Световната стратегия за съхранение (World Conservation Strategy) и в изследването Study Global 2000 (Time to Act, 1981: 137).

В научно отношение началото на използването на понятието „устойчиво развитие“ (sustainable development) се вижда все пак в изследванията на Д. Мийдоус (D. Meadows)⁴⁶ и Дж. У. Форестер (Jay W. Forester). Определението „устойчиво“ намира употреба по-късно през 1974 г. в един документ на „Екуменския съвет на църквите“, който се използва при дефиницията за нов социално-етичен образец при формулировката „just and sustainable society“.

Водещата идея за устойчивостта в горското стопанство се подема през 1983 г. от Комисията за околната среда и развитието при ООН, без все пак тя да познава дебата в немското горско стопанство. Позоваването на горско-стопанските корени става едва когато на понятието за „устойчив“ и „устойчивост“ се търси подходящ преводен термин на немски в Германия (т. е. той трябва да се преведе обратно на немски). Проблемите не са малко, тъй като термините вече съобразно новото съдържание са няколко десетки. Предвид на това, че понятията влизат и в Договора за ЕС, при превода на последния на езиците на ЕС възникват също проблеми. Има основание за съмнение в точната му формулировка и на български.

Както е известно, в по-ново време понятието „устойчив“ (sustainable) и „устойчивост“ (sustainability) е вкарано в политически дебат от т.нар. Комисия Брунтланд. В широко известния доклад „Нашето общо бъдеще“ (1987 г.), познат също като „Доклад Брунтланд“, дефиницията за УР вече не се ограничава само върху гората, а върху водещата идея за устойчивостта. Тази концепция дава първо една обширна политическа стратегия, за

⁴⁶ През 1972 г. в Доклада „Границите на растежа“ (Limits of Growth) на Римския клуб се използва понятието „sustainable“ при описанието на желаното „състояние за глобално равновесие“: „Търси се модел за представяне на световната система, която да е първо устойчива (sustainable) без внезапен и неконтролируем колапс (...)“.

да се третираат заедно политически сфери, които до сега са разглеждани разделено.⁴⁷

След Срещата на върха за УР в Йоханесбург (2002 г) се извършва смяна на парадигмата към стратегия за УР, т. е. акцентът пада вече върху концепциите и методите за постигане на целите на устойчивостта. В Йоханесбург се решава също да се засилят усилията за образование с цел реализацията на концепцията за устойчивостта (от 1.01.2005 г. върви декада на ООН за образование в УР).

През 90-те години на ХХ в. усилията за разработване на концепция за УР доведоха до изграждане на концепцията за „триъгълника на развитието“ или модела на „трите стълба“ на УР. Последният изхожда в значителна степен от представата, че УР може да се постигне само чрез едновременно и равноправно реализиране на екологичните, социалните и икономическите цели, тъй като само така може да се осигури и подобри както екологичната, така и икономическата и социална мощ на едно общество. При това трите елемента се обуславят взаимно.⁴⁸

Понякога различните видове устойчивост се намират в конфликт. От гледна точка на екологичната устойчивост например,

⁴⁷ Концепцията разглежда екологичните проблеми на индустриалните страни, както и в еднаква степен проблемите с дълговете на страните от Третия свят и с това се опитва да даде както решение за преодоляването на бедността в развиващите се страни, така и на глобалните екологични проблеми, но така че навакващото икономическо развитие на Третия свят да не води до изчерпване на екологичните възможности на Земята. Но същевременно дефиницията на Доклада Брундтланд се счита в известен смисъл като дипломатична формула на компромис, респ. на консенсус, за да се преодолеят противоречията между екология и развитие. За това говори реакцията на развиващите се страни на последващите международни форуми по въпросите на УР, на които редица от тях изказват недоволство от такъв подход: принципите на УР се въвеждат във време, когато индустриалните страни вече са постигнали високо равнище на развитие, а сега те поставят ограничения на развиващите се да ги догонят.

⁴⁸ Напр. действащата днес дефиниция на модела на трите стълба на УР в Германия се дава от Анкетната комисия на германския Бундестаг „Защита на човека и околната среда“ (2004: 17) така: „Устойчивостта е концепцията за трайно перспективно развитие на икономическата, екологичната и социална димензия на човешкото съществуване. Тези три стълба на устойчивостта са във взаимодействие един друг и се нуждаят дългосрочно от балансирана координация.“

едно по-нататъшно нарастване на населението е контрапродуктивно, тъй като то повишава потреблението на природа. От гледна точка на икономическата устойчивост обаче обратното, е желателно, за да се противодейства на негативното демографско развитие и на неговите последици. Освен тази концепция за устойчивостта, която се е наложила в научните среди, понятието „устойчивост“ е станало модно далече извън своето първоначално значение. Често то се използва като синоним на „екологосъобразно“, а в средите на бизнеса – като синоним за „успешно“ или „иновативно“.

Моделът на трите стълба на УР се подлага обаче и на критика, преди всичко относно неговата операционализируемост и теглото на целите. Германския Съвет на експертите по въпросите на екологията (SRU, Sachverständigenrat für Umweltfragen) в своите експертиси от 2002 г. придава на модела по-скоро функция „ориентиране“, тъй като всеки актьор от трите стълба ще предяви своите искания, което ще доведе до една „свърхкомплексност“.

Що се отнася до втората главна слабост (неясното претегляне на целите), за много критици моделът описвал икономическата, екологичната и социална устойчивост като еднакворангови, но в действителност трябвало обратно – целта „екологична устойчивост“ да получи приоритет, тъй като защитата на природните условия за живот е основната предпоставка и за икономическата и за социалната стабилност. В тази връзка научната дискуссия за устойчивостта различава „слаба“ и „силна“ устойчивост. „Слабата устойчивост“ характеризирала представата, че екологичните, икономическите и социални ресурси могат взаимно да се претеглят. Така в рамките на слабата устойчивост, напр. би било приемливо, природните ресурси и с това природният капитал да се изчерпят, ако на него противостоят подходящи количества човешки или вещи капитал. Тук икономиката и екологията са равностойни. „Силна устойчивост“ означава, че природният капитал е ограничено или съвсем не е заменим с човешки или вещи капитал.

Предвид на усложненията, германският Съвет на експертите препоръчва, при това през 2002 г., да се изостави модела на трите стълба и вместо него да се използва по-подходящия принцип на интеграция на екологичните интереси. Той отчита факта, че в

екологичната защита съществува в сравнение с реализацията на икономическите и социалните цели най-голяма нужда от наваксване и по отношение на дългосрочната стабилизация на екологичните основи. Също така Съветът критикува, че изолирането на понятието „устойчивост“ върху отделните сфери екология, икономика и социална сфера създава убеждението, че екологичната, икономическата и социалната устойчивост могат да се реализират независимо една от друга и така се подкопава интегративната функция на идеята за устойчивостта (SRU 1994: 19).

Устойчивост на пространственото развитие

Като синтез на дефинициите за УР, може да се изведе една по-обща, която да има добра ориентация за теорията и методологията на пространственото планиране: „развитие, което е насочено към интрагенеративен и интергенеративен равен шанс, т. е. към справедливо разпределението на възможностите за „изграждане на живота“ между сега живеещите хора, както и между днешните и бъдещите поколения. Освен консенсусът за това, че съществува значително единство на екологичната, социалната и икономическата димензия на развитието, също се иска вземане под внимание на културните и институционални аспекти. Освен това концепциите за УР се нуждаят от конкретизиране и операционализиране, с което посоката на развитие да може да се планира, а успехите или неуспехите да могат да се констатират. От друга страна, УР се разглежда като регулативна идея, която насочва процесите на търсене, учене и опит на обществените актьори в определени посоки.

Въпреки значително надделяващото мнение за приоритет на екологичната димензия (подобряването на основите на живота на хората трябва да бъде висша цел), все повече се налага мнението за равнопоставеност на трите главни димензии. Конфликтите на целите трябва да се решават в зависимост от времето и пространството конкретно в дадената ситуация, респ. да се поставят приоритети за очакваното развитие.

В тази сфера се движат също концепциите за устойчиво пространствено и регионално развитие (Ritter, Zimmermann 2003). Така реализацията трябва да става на всички простран-

ствени равнища: интернационално, национално, регионално и комунално. Все по-важна роля се очаква да играе регионалното равнище, тъй като тук концепцията за УР може сравнително бързо да се реализира, а нейните въздействия върху индивиди да са осезаеми. Националните и интернационални стратегии за УР се характеризират с анонимност, дифузни процеси на въздействие и липсваща отговорност. Чрез децентрализацията възникват за регионалното и локално равнище позитивни стимули на въздействие. Към тези повече социално-политически и психологични причини за действие се прибавят и екологични и икономически аргументи за устойчивото регионално развитие (УРР) – затваряне на регионални кръговрати на вещества (т. е. надхвърлящи локалните, но с по-малък от националния обхват), намаляване на транспортните и енергийните разходи, както и интеррегионални взаимодействия за обосноваване на регионални стратегии. За важното значение на региона като равнище на въздействие и действие играе значителна роля концепцията за самостоятелното (ендогенното) регионално развитие, а при страните с федерално устройство – теорията на федерализма.

Устойчиво регионално развитие

Според Дифенбахер (Diefenbacher et. al. 1997: 19) УРР изисква надресорна концепция за политика, която да се стреми да интегрира екологичната, социалната и икономическа компоненти с традиционното обосноваване на регионалната политика (РП), като подобряване на териториалното разположение на факторите за производство и намаляване на междурегионалните диспропорции по отношение на растежа, снабдеността с инфраструктура и възможности за живот. Една стратегия за УРР трябвало да бъде насочена към устойчива трайна функционална способност на екологичните, социалните и икономическите съставни системи на региона и при това да включи освен интрарегионалните, също и интеррегионалните процеси на размяна. С това може да стане свързване с теоретичните основи на обществените науки (икономика, социология, политология, социална психология, антропогеография) от една страна и осъществяване на размяна между икономика и екология, каквато се

извършва в интердисциплинарната наука „екологична икономика“ (Constanza et.al. 2001).

Във всички сфери, в които има интрарегионално въздействие на локалните и регионални дейности, се разработват стратегии за УР. При това е необходимо в тях да се съгласуват интеррегионалните процеси и надрегионални приоритети. През последните години напр., на много места в Германия са разработени теоретични концепции за УРР и са изпробвани за практическа реализация. Като констатация се установява, че не може да има общовалидна концепция за всички региони (Spehl, H. 2005: 680), защото водещата идея за УР трябва да се реализира съобразно регионалната специфика и съобразно актьорите на съответния регион. С разработването на такава концепцията като образец на пространственото планиране и регионалното планиране се очакват конкретни стъпки в тази посока. Това отговаря на интереса на регионите и на принципа на субсидиарност. Счита се за необходимо обаче по-нататъшно разработване на теоретичните и методологични основи, както и свързване на интересите на актьорите, ресорните отговорности на всички политически равнища (Hübler, K.-H., Kaether, J. 1999: 37).

Като критерии за оценка на шансовете да се реализира една концепция за УРР се сочат освен това консистентност (на една концепция), възможности за свързване (със съществуващите структури), съгласуване (със съществуващите структури), консенсус с интересите (на социалните актьори), социална способност за реализация (на тези интереси) Й. Конрад (Conrad, J., 1999: 46). Критериите за консистентност, за възможностите за свързване и за консенсус с интересите в региона са вероятно най-важните за реализацията на стъпките в посока на УР. Това засяга преди всичко отношението на екологичната и икономическа димензия, но и екологичната и социополитическата димензия, защото участието на засегнатите не осигурява по необходимия начин ползването на екологични ресурси. Като подход за решаване на конфликти се сочи изграждането на регионални мрежи, при които печелят всички участници.

Втори, много разпространен подход е разработването на програми и проекти за УРР, от които според Шпел (Spehl, 2000: 126) могат да се изведат като опит следните принципи на приложение:

- да се търсят констелации, респ. да се създават такива, при които всички печелят,
- да се разглеждат кризисни региони, отрасли и предприятия,
- да се търсят промотори на сферата на дейност и властта,
- да се започва със значими регионални предприятия, респ. отрасли.

С това се търси връзка между разработването на концепцията за УПР с емпиричните изследвания в регионите. При това се очаква със сигурност възникване на проблеми, напр. с операционализирането на трите измерения на УР, с развитието на съответните регионални производствени системи, с отношенията на градовете с техния хинтерланд, с въпроса за предимствеността на междурегионалната търговия при дадени рамкови условия.

Очертават се следните изводи за УПР, които в значителна степен са валидни и у нас:

- Регионите са важно равнище на взаимодействие между общините и националната държава. В региона се срещат локални и глобални тенденции на развитие;
- Между общините и регионите съществуват значителни различия. Регионите са адекватно пространствено равнище за съставяне и за реализация на концепции за УР, но по правило те не са политически конституирани, те почти нямат финансови средства и имат малко компетенции. Такива имат градовете (в Германия – и окръзите), поради което при тях се разработват локални стратегии за УР (Agenda 21), т. е. като начало се реализират концепциите за устойчиво комунално развитие. От друга страна обаче суверенната сфера на тези актьори е твърде малка за реализиране на УПР;
- Регионите на УР се получават на първо място като пространствени мрежи на участващите актьори. Такива регионални мрежи и регионални сътрудничества, които излизат наред с пазарните и държавни форми, са от голямо значение за реализацията на концепциите за УПР;
- Концептуализацията и операционализацията на екологичната, социалната и икономическа димензия на УР на различни пространствени равнища се оказва трудна задача.

Това показват множеството опити за разработване на общоприета система от индикатори за УР, които до сега не са успешни. Тази задача е по-обширно разработена в екологичната сфера, в икономическата – значително по-малко, а в социалната сфера – най-малко. Важна причина за това е, че наличните статистически източници само отчасти дават подходяща информация за разработването на стратегии за УР, а извършването на собствено набиране на информация е свързано с много финансови средства и разход на време;

- Почти 15 години след Конференцията в Рио има все още един широко разпространен скептицизъм относно образа на УР, има крещящи противоречия между общите виждания за този образец и конкретните програми и мерки. Често при реализацията на преден план стоят отделни аспекти или проекти.

Какви са последствията за пространственото планиране? От направените анализи на публикации в немскоезичната специализирана литература (ARL 1994–2007) могат да се направят следните заключения:

- Понятието „устойчиво развитие“ не е прецизно и окончателно дефинирано и с това предоставя широко поле за интерпретации съобразно интересите и дисциплинарния подход на интерпретация. Съществува значително формален консенсус в това, че устойчивото пространствено развитие трябва да съдържа общото вземане под внимание и претегляне на икономическата и социалната димензия, и че в значителна степен играе роля тяхното използване. Същевременно устойчивото развитие става все повече политически образец на развитие в Германия и Европа;
- Застъпват се различни позиции по отношение на трите измерения. Тези различия засягат приоритета или равностойността на екологичната димензия, въпросите за заместимостта или комплементарността на трите димензии, преди всичко обаче въпроса за критичните граници и на възможностите за решение на конфликтите на целите;
- УПР съдържа реализацията на тази обща концепция в пространствено измерение. Конкретни подходи са ус-

тойчивото комунално развитие, устойчивото развитие на регионите и федералните области, както и накрая устойчивото развитие на Германия и ЕС.

- С актуализирането на Закона за организация на пространството от 1998 г. УР вече е фиксирано като образец на пространствено развитие в Германия (чл.1, ал. 1).

При реализацията на образа на УПР под националното равнище се представят съвсем различни задачи в общините и в различните региони, респ. типове региони. Напр. УР в слабо населените пространства изисква по-различни подходи, отколкото УР в силно урбанизираните пространства. От особено значение все пак са въпросите как могат да се реструктурират агломерационните региони в посока на устойчивото развитие и как може да се изгради сътрудничество между регионите от различен тип по отношение на целите на УР.

От друга страна обаче се счита също, че различаването на агломерационни пространства от една страна и селски пространства от друга, не е подходящо за едно устойчиво пространствено развитие. В бъдеще би трябвало да се върви към сътрудничество на съседни пространства с различна селищна гъстота и структура на използване. С това централно значение при реализацията на едно УРР получават подходите на сътрудничество на съседни комунални носители на решения, както и между тях и другите регионални групи. Доколкото във федералните области на Германия са актуализирани законите за областното планиране (Landesplanung), в тях има преориентация към образа на УПР. Същото е направено на равнище регионални планове. Според Шпел (Spehl, H. 2005: 684) тази насоченост обаче до сега е предимно вербална, а действителните действия по отношение на използването на площите, селищната структура и щандортното планиране за сега са в наченки. На федерално и областно равнище все още е слабо разработена необходимата хоризонтална координация за реализация на образа на УПР, все още ресорният принцип определя политическото действие. Шансове за нова ориентация се виждат в дискусиите и решенията за правилно третиране и разпределяне на компетенциите, каквито вече се провеждат, респ. реализират за регионите на Щутгарт, Франкфурт на Майн или Хановер (пак там, 684).

Накрая има и множество общини, които са си поставили за цел в рамките на локалните „Agenda 21“ да дадат своя принос към УР. Но тъкмо на локално равнище се счита за необходимо търсенето на нови форми на сътрудничество между гражданските групи, НПО от една страна и установените актьори на комуналната политика, политиката на управление и традиционните съюзи от друга (Fürst, D. 2003: 34). В това отношение през последните над 10 години са изпробвани множество различни подходи.

Литература

- ARL. 1994. *Dauerhafte umweltgerechte Raumentwicklung*. Arbeitsmaterial, Nr. 212. Hannover.
- ARL. 1998. *Nachhaltige Raumentwicklung. Szenarien und Perspektiven für Berlin-Brandenburg*. Bd. 205, Hannover.
- BBR. 2003. *Netzwerk Regionen der Zukunft. Ergebnisse des Modelvorhabens*. Stand: 25.09.2003. www.zukunftsregionen.de.
- Constanza, R. et.al.** 2001. *Einführung in die ökologische Ökonomik*, Stuttgart.
- Conrad, J.** 1999. *Social Significance, Preconditions and Operationalization of the Concept Sustainable Development*. In: Moser, F. (Hrsg.): *Sustainability – Where Do We Stand?*
- Coy, M.** 2007. Nachhaltigkeit: ein „zukunftsfähiges“ Thema für die Geographie? In: *GW-Unterricht*, 107
- Diefenbacher, H. et. al.** 1997. *Nachhaltige Wirtschaftsentwicklung im regionalen Bereich. Ein System von ökologischen und sozialen Indikatoren*. Heidelberg.
- Fürst, D.** 2003. *Regional Governance zwischen Wohlfahrtsstaat und neoliberaler Marktwirtschaft*. In: Katenhusen, I., Lamping, W. (Hrsg.): *Demokratien in Europa*. Opladen.
- Hübler, K.-H., Kaether, J.** (Hrsg.). 1999. *Nachhaltige Raum- und Regionalentwicklung – wo bleibt sie?* Hannover.
- IFOK (Institut für Organisationskommunikation). 1997. *Bausteine für ein zukunftsfähiges Deutschland*. Diskursprojekt im Auftrag von VCI und IG Chemie-Papier-Keramik, Wiesbaden.
- Klauer, B.** 1999. *Was ist Nachhaltigkeit und wie kann man eine nachhaltige Entwicklung erreichen?* In: *Zeitschrift für angewandte Umweltforschung*, Jg. 12, Heft 1.
- Meadows, D.** 1972. *The Limits of Growth*. New York.

- Miller, J.** 2003. *Nachhaltigkeit – ein moderner Begriff, der aus der Forstwirtschaft kommt.* In: LWFaktuell Nr. 37, 30–33.
- Moldaschl, M.** 2005. *Polychrome Nachhaltigkeit. Eine potentialorientierte Perspektive,* In: Hauptsache Arbeit – Newsletter Deutscher Studienpreis, Hrsg. durch die Körber-Stiftung, Ausgabe 30, April 2005.
- Ott, K.** 1999. *Lässt sich das Nachhaltigkeitskonzept auf Wissen anwenden?*, In: K. Kornwachs (Hrsg.) *Nachhaltigkeit des Wissens, Zukunftsdialoge im VDI: Unterwegs zur Wissensgesellschaft*, 4. Workshop, Konstanz, 6.–7. Oktober 1999
- Ritter, E.-H., Zimmermann, H.** 2003. *Nachhaltige Raumentwicklung – mehr als eine Worthülse?* Hannover.
- Spehl, H.** 2000. *Nachhaltige Entwicklung und ökologische Ökonomie – ein neuer Ansatz für Raumordnung und Regionalpolitik.* In: ARL (Hrsg.). Beiträge zur theoretischen Grundlegung der Raumentwicklung. Arbeitsmaterial, Nr. 254, 112–131, Hannover.
- Spehl, H.** 2005. *Nachhaltige Raumentwicklung.* In: HdR, 684. SRU (Sachverständigenrat für Umweltfragen). 2002. *Umweltgutachten 2002.*
- Für eine neue Vorreiterrolle,* Stuttgart: Metzler-Poeschel (Bundestags-Drucksache 14/8792)
- Tremmel, J.** 2003. *Nachhaltigkeit als politische und analytische Kategorie. Der deutsche Diskurs um nachhaltige Entwicklung im Spiegel der Interessen der Akteure,* München: Ökom-Verlag.
- Wolf, J.** 1996. *Nachhaltige Raumentwicklung. Ein Beitrag zu einem neuen Leitbild der Raumordnung.* Berlin.
- ** *Study Global 2000.* In: Time to Act, 1981

РИСКОВЕ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ: БЪЛГАРСКИЯТ СЛУЧАЙ

Боян Ерменов*

Присъединяването на България към ЕС без съмнение създава благоприятни предпоставки за устойчиво развитие. Но заварените реалности (досегашните реформи по-скоро пораждаха сериозни проблеми, отколкото успешно да решаваха съществуващите) и изискванията, предявявани от европейските институции, интензифицират икономическите и социални трудности и сблъскват населението с поредица рискови обстоятелства, за които то е слабо подготвено. Създаването на необходимите и достатъчни предпоставки за устойчиво развитие и скоростта за „догонването“ на развитите европейски държави се намират в непосредствена зависимост от способността повече или по-малко прецизно да идентифицираме рисковете на всеки етап, както и да създадем условия за активно и заинтересовано участие в новия кръг интеграционни процеси на широк кръг социални актьори. Това ще съдейства за успешно справяне с рисковете и за сполучливо вписване в новите икономически, политически и културни реалности.

Приемането ни в ЕС към настоящия момент притежава предимно формално-престижни моменти. В близките години предимствата от присъединяването към ЕС няма да бъдат в състояние да внесат осезаеми благоприятни промени, които да бъдат почувствани от населението, т. е. ще се сблъскаме със забавяне и отлагане във времето на очакваните позитивни ефекти. С още по-голяма сила това важи за нашия случай, доколкото *все по-голям брой елементи от условията на живот и жизнената среда*

* Боян Ерменов е н. с., д-р в Институт по социология на БАН, e-mail: b_ermenov@abv.bg

се оказват в критично състояние. Сега, след нашето приемане в ЕС, на преден план ще излязат не толкова предимствата, а по-скоро редица не особено благоприятни обстоятелства и най-вече тези, отнасящи се преди всичко до цени, доходи и жизнено равнище.⁴⁹

В този контекст особено обезпокоителни са два момента. Най-напред странната позиция на управляващите, които бързаха с приемането на налаганите от ЕС условия (сега – с тяхното прилагане) без да държат сметка за възможностите на икономиката, равнището на доходи на масата от населението и дали хората са в състояние без сериозни проблеми да понесат по-високите акцизи, данъци, такси и новите правила и условия за бизнес. По същество движението се осъществява по две абсолютно несинхронизирани писти: а) форсирано изпълнение на всички директиви и критерии, спускани от органите на ЕС, които по принцип предполагат различно жизнено равнище; б) динамика на промените в реалните доходи, чувствително изоставаща от издръжката на живота. Вторият момент визира настъплението от страна на държавни и частни монополни структури срещу гражданите. За пример можем да посочим ценовия шок от лятото на тази година, а той няма да бъде последен. Това прави още *по-неприемливо запазване на унизителното материално, социално и духовно положение*, в което са поставени базови социалногрупови общности (наемни промишлени и селскостопански работници, наемна интелигенция и служещи от цели отрасли и сфери на дейност), което формира контурите на напрегната рискова си-

⁴⁹ Изливането на много по-развит пазар със значително по-високи ценови равнища няма как да не води след себе си до поредно ескалиране на цените и съответно увеличаване на бедността. Второ, вследствие невисокото качество на произвежданите стоки (голям разход на суровини, енергия и жив труд) фирмите у нас са подложени на силен конкурентен натиск от стоки, произведени в развитите европейски държави. Това води след себе си фалити на фирми и загуба на работни места, което на свой ред увеличава безработицата и социалното изключване. Трето, трудностите свързани с овладяването на тези процеси усилват симптомите на политическа дестабилизация. Четвърто, посочените фактори задълбочават дистанцията на нашата страна от останалите европейски държави (далеч не само най-развитите) по технико-технологична, икономическа и социална развитост и по такива комплексни показатели като производителност на труда и качество на живот.

туация. От особено значение са два обособени кръга такива общности: а) на лишените от адекватни за преживяване средства и б) на работещите бедни. Разширеното „свръхпроизводство“ на хора, лишени в много голяма степен от шансове да получат по-добър статус и условия на живот, на „бракуван човешки материал,“ системно ги изключва не само от сферата на производството, но съответно от качествено образование, здравеопазване, култура. Нарастващият относителен дял на излишните и бедни хора натрупва критична маса, която се оказва непосилен товар за социалната система и блокира нейната ефективност и функционалност. Въпросните общности в съвременното общество във все по-голяма степен се оградят от благополучните негови членове, превръщайки се в лумпенизирана инертна маса. При подобни условия устойчивото развитие може да бъде само едно добро пожелание.

Следващ риск с непосредствено отношение към устойчивото развитие се отнася до деградиране на редица параметри на жизнеосигуряващата, жизнещадяща природна и социална среда, до деекологизацията и тяхното взаимодействие с устойчивото развитие. Жизнеосигуряваща, жизнещадяща среда е тази, в която са налице съвкупност от условия, способни да осигурят неизтощаващо и устойчиво функциониране не само на природните, но и на социалните, т. е. създадените от човека системи. Деградирането на тази среда е многопосочен и отдавна протичащ процес. На първо място тя деградира поради това, че стопанското усвояване и вмешателство винаги протичат по-бързо и изпреварват възстановяването, ликвидирането или преработването на отпадъците, съпътстващи всяка производствена и друга човешка дейност. Или в хода на форсирана модернизация (респ. трансформация) има място снижаване характеристиките на природните екосистеми, понижаване на тяхната способност за възпроизводство. Второ, реформите отключиха два паралелно протичащи процеса. От една страна, моделът, възприет при прехода от планова икономика към пазарни отношения се свързва с отказ на държавата да поддържа социотехническите системи в работно състояние (тези в градовете и селата, а също гражданската и военна инфраструктура). Това доведе до появата на обширни зони на деградация и запустатост (изоставени села, неподдържани градове, разбити пътища, непочистени корита

на реки). Въпросната запуснатост съвсем разбираемо далеч не може да се приеме за синоним на стабилност или равновесие. Тя носи в себе си опасности, кризи със замърсяване на средата, бедствия и в последна сметка довежда до формирането на обширни бедстващи и дори „мъртви“ зони.

Курсът за форсирана либерализация на икономиката определено се свързва с варварска намеса и използване на природата както от страна на новите капиталисти, (те не желаят да влагат средства за нейното опазване), така и от страна на обеднялото население. Последното вече много години оцелява за сметка на свръхексплоатирането на природата и разсипването на техническите системи, призвани да осигуряват нормален живот и дейност. При това става дума както за остарелите негодни и поради това слабо охранявани съоръжения (складове за торове и други химически суровини, излязла от строя и захвърлена селскостопанска и друга техника, боеприпаси), така и на функциониращите в момента (електропроводи, телефонни и други кабели, пътни и железопътни съоръжения, елементи от градската инфраструктура).

Върху природната среда и човека особено негативно въздействие оказва свръхурбанизацията, т. е. плътното застрояване територията на градовете (най-вече на големите) и на привлекателните курортни зони и селища. Максималната уплътненост на застрояването с жилища на всеки повече или по-малко подходящ градски терен, експанзията на дребния бизнес във всички градски кътчета, интензивната автомобилизация, съчетана с изникващи на всевъзможни места гаражи, паркираните по тротоарите и градинките автомобили, нарастващата мощност на радио, теле- и видеоапаратурата, която ни обгражда, мобилните връзки – всичко това рязко свива зелените площи и нишите за почивка и уединяване, които редовите граждани са в състояние да използват. Ако към това прибавим и интензивно нарастващото число на заградените територии от банки, офиси, и частни фирми, наплива от прииждаща неквалифицирана работна сила (от малките градове, селата и бедните региони), търсеща препитание или бърза печалба, то синергетичните ефекти на тази преса върху индивида достигат критични стойности. Всичко това предизвиква болезнено нарастваща агресия на елементите на градската среда върху индивида, силно ограничавайки негови-

те възможности за нормално общуване и възстановяването на жизнените сили. По времето на социализма около градовете, често разрушавайки природните екосистеми, възникваха вилни зони. Сега те се изтласкват от *субурбанизирани зони* по западен образец – скъпи палати с развита около тях търговска и рекреационна инфраструктура, но векторът към унищожаване на природата се запазва. (Яницкий 2005: 84–90)

В годините на прехода се разгръща устойчив процес на де-екологизация, който е сериозно препятствие пред устойчивото развитие. Понятието *деекологизация* се отнася до неефективното функциониране (респ. деинституционализиране) на държавната система за охрана на природата, понижаване в скалата на националните приоритети на целите, свързани с опазването на природата, а също и господстващата позиция, която корпоративни и частни интереси имат при решаване проблемите по опазване на природната среда.⁵⁰ В този план рискова се оказва природно-ресурсната детерминираност на бизнеса, т. е. организирането на бизнеса основно около природните ресурси, полезните изкопаеми и привлекателни природни дадености. Полезните изкопаеми се продават на чужди компании с договори, които най-малко се грижат за опазване на природната среда. Отсъствието на адекватно законодателство, ограничените ресурси и подходи, с които разполагат органите на местната власт, сковава тяхната инициатива и възможностите им да търсят решения в по-широк периметър при възникването на проблеми или съпротива от страна на определени корпоративни структури, заинтересовани местни общности и др. подобни (историята с боклука на София). Рисков потенциал се крие в едностранното и предимствено

⁵⁰ Деекологизацията действително има място, но проблемите далеч не могат да бъдат сведени до дейности по опазване на природата. Частната собственост и пазарното икономика се ориентира към минимизиране на производствените разходи и максимизиране на печалбите. В този план поражданите интереси по принцип се противопоставят на прецизното законова регулиране в тази деликатна област, възпрепятстват териториалната и всяка друга форма на организиране и самоорганизиране на обществото на всички равнища, която е в състояние да ограничава експанзията на капитала. Капиталът където и да се намира се самоорганизира само около собствените си интереси и единствено за сметка на средата – независимо дали касае природните ресурси или социалния капитал на обществото.

развитие на туризма, селскостопанското производство, леката промишленост, обслужващата сфера, като на тях се разчита да детерминират устойчивостта на социалната система. Но всичките са подвластни в най-голяма степен на пазарната конюнктура и флукуации и упражняват най-мощно въздействие (в контекста на утвърдения модел на безогледно и хищническо отношение към природната среда най-често негативно) върху природата.

Друг неблагоприятен фактор е релефното обособяване на две качествено различни зони на територията на страната. Задълбочаването на регионалните диспропорции, намиращо израз в пренаселеност и ускорено развитие на едни региони и населени места от една страна и рядката заселеност и изостаналост на други, затруднява нормалната жизнена и трудова дейност и поставя препятствия пред устойчивото развитие на цялото общество. По същество се формират две *изолирани и качествено отличаващи се социосистемни зони: зона на просперитет* (в нея влизат няколко от големите градове и курортни центрове) и *зона на маргиналност*. Въпросните зони се възпроизвеждат във всички сфери, дейности и обществени структури на съответната територия и предполагат коренни различия в динамиката и насочеността на процесите в тях и съответно във функционирането на институциите, в условията и начина на живот на хората. Едната от тях живее за сметка на безконтролното акумулиране и експлоатиране на природни, финансови, материални и човешки ресурси, докато другата деградира в резултат от бедност, безперспективност, природни и човешки катастрофи и превръща попадналите в нея членове на обществото в постоянни клиенти на социалното министерство и това на бедствията и аварията.

В социалногруповата структура и социалногруповите взаимоотношения се формира мрежа от статусни позиции, интереси и взаимоотношения, която по-скоро препятства, отколкото стимулира устойчивото развитие. *Задълбочаване на неравенството и конфигурирането на групови позиции от полярен тип* представлява най-релефно очертаната тенденция. Поради *особената тежест на слоеве с нисък професионален, материален и социален статус и престиж* социалната структура се оказва сериозно дисбалансирана и асиметрична. Към това следва да прибавим и *неконсолидираността, неустойчивостта и незадоволителното представителство на средните слоеве* в социал-

ната структура (подробно Тилкиджиев 2002). Вън от всяко съмнение е, че редица представители на средните слоеве ще усетят най-силно негативните последици от приемането ни в ЕС. Преди всичко това ще бъдат дребните и част от средните предприемачи, чиито фирми няма да се справят с трудностите и ще фалират, доколкото няма да бъдат в състояние да изпълнят европейските критерии. Като цяло България се намира в етап от развитието на социалната структура, който следва да бъде определен като *институционализиране на формирания дезинтегративен и непродуктивен тип неравенство*. Става дума за закрепване неравните стартови позиции и тяхното предаване на представителите на новите поколения (Штомпка 2001). В обществото е задействан *особен кумулативен механизъм*, за натрупване, мултиплициране и усилване на негативните социални ефекти и тенденции във всички сфери. Приемането в ЕС в контекста на всички посочени факти създава предпоставки за отключване на нов кръг *масова низходяща мобилност*. Подобен тип мобилност, при закрити до голяма степен канали за движение нагоре, допълнително подсилва усещането за рязко влошаване на материалното и социално положение, стимулира възникването на социални конфликти, ерозира нормалното функциониране на демократичните институции (Лаш 1997: 29–50). По същество има място един *крайно неефективен и нефункционален стратификационен модел*, а в допълнение към това *на обществени групи с особена важност и принос за устойчивото развитие на страната по същество е отредено като правило маргинално пространство за живот, дейност и реализация*.

Устойчивото развитие предполага ограничаване многовекторната дезинтеграция, разгръщаща се последователно на всички обществени равнища. Един от важните признаци на дезинтегрираност е *перманентната тревожност*, формираща релефно проявяващи се обособени страхови синдроми.⁵¹ Състоянието

⁵¹ В съзнанието на българите най-често присъстват следните водещи групи „страхове“. Страх от широкото разпространение и разнообразни прояви на социална девиантност в обществото. Най-често става дума за престъпност, наркомания, корупция. Следващият страхови синдром се обуславя от нерешените проблеми на икономическата и социалната и адаптация, както и условията на живот в едно пазарно стопанство далеч от цивилизованите норми и стандарти, характеризиращо се с ниско

на тревожност и страховите синдроми подкопават социалната интегрираност на обществото. Първо, дисперсията на страховете синдроми е с различна конфигурация за отделните групи и слоеве. Второ, страховете в значителна степен блокират иновационната активност и трудовата мотивация. Трето, те индуцират перманентно вътрешно напрежение, отчуждаващо хората един от друг. Фрагментираното във висока степен общество не е в състояние да стигне до осмисляне на общите проблеми, да се обединява за тяхното решаване, да проявява солидарност с останалите участници в обществените взаимодействия.

Друг дезинтеграционен процес върви по линията на *несправедливото разпределение на тежестите, съпътстващи реформите*, дисбаланса между „печеливши“ и „губещи“, който ще има място и при посрещане трудностите, свързани с членството в ЕС. Особен аспект на дезинтеграцията се очертава от противопоставянето по остта бедни – богати, което на практика доведе до *съществуване на „две Бългрии“, движещи се по раздалечаващи се социални орбити*. Към това следва да прибавим *етническите разделения в обществото* и особено тези между българи и роми, между българи и етнически турци и надграждащите се над тях отношения заредени с напрежение и конфликтност.

Особен рисков спектър в тази насока произтича от факта, че *държавата като социален институт не функционира като интегрираща сила*. Провежданата от държавата икономическа и социална политика не съумя да ограничи трайното влошаване на материалното положение, професионалния статус и перспективите за реализация на представителите на основните групи на квалифицираните работници, интелигенцията, дребните и средни собственици, фермерите, селяните, безработните и пенсионерите. Особено внимание заради рисковете, които носи заслужава *мафиотизирането на държавата и на нейния апарат*. Въпросното мафиотизиране е резултата от едновремен-

жизнено равнище, обедняване, безработица, инфлация, повишаващи се цени и издръжка на живота, стопанска деградация. Третият тип страхове се свързва с мащабни проблеми и кризисни ситуации, които не се подават на контрол от страна на държавата, а често и отделния човек. На последно място ще отбележим страхове, инспирирани от отсъствието на перспективи за воденето на добър и сносен живот, който да привлече с шансове за успешна професионална и социална реализация.

менното действие на два различни механизма. Първият води началото си от безотговорното отношение и неспособността на държавата успешно да изпълнява болшинството от присъщите ѝ регулативни, контролни и защитни функции. Вторият механизъм израства от високата степен на бюрократизиране на държавния апарат и прякото срастване, симбиозата на държавните чиновници с представители на бизнеса и престъпния свят. Това позволява държавните чиновници от различни равнища да използват своите властови позиции като налагат неофициални тарифи за всяка извършвана от тях услуга, упражняват контрол върху бизнеса в свой собствен или в интерес на определени партийни (респ. мафиотски) структури. Много често самите висши държавни чиновници се оказват субекти на крупни престъпни действия, при което огромни парични суми от бюджета се трансферират в частни ръце.

Дезинтегриращи моменти идват и от това, че *държавата функционира до голяма степен като егоистична структура* от гледна точка мотивацията на действията на редица нейни представители и институции. В болшинството от случаите тя се ръководи не толкова от интересите на гражданите, колкото от интересите на сформирания нов олигархичен икономически, административно-бюрократичен и партиен властови елит. Последният превърна държавата в инструмент за реализиране на собствените си егоистични цели и стремежи. Към това следва да добавим и обсебването на държавния апарат от партийни представители, поставянето на държавата под партиен контрол, т. е. едно подчертано егоистично и тясно партийно-политическо консумиране на властовите ресурси и потенциал. В тази посока действия и съществуващата непрозрачност в дейността на държавната администрация в процеса на управлението на икономиката и обществото, предпочитаната от управляващите „сенчесата“ стратегия за вземане на управленски решения.

Съвкупността на съществуващите жизнено обстоятелства *свива, затваря в географски, социален и психологичен план социално овладяното, усвоено пространство, в което протича ежедневието на хората*. Ако по-рано имаше място устойчива тенденция за разширяване на това пространство и усъвършенстване на неговата вътрешна структурираност и функционалност, сега, когато повече хора отпадат, оказват се въвн от фор-

миращите се нови обществени структури, последното в голяма степен загубва своята подреденост и функционалност. В подобна обстановка лавинообразно нарастват проявите на аномия и девиантност. Няма съмнение, че аномичните прояви като правило блокират на всички равнища в обществото предпоставките и възможностите за устойчиво развитие, създавайки неблагоприятна за осъществяването му социална среда.

Криминализацията и корупцията, съчетани с неефективно функциониращи институции като полиция, съд, прокуратура и следствие са друг несъмнен риск, който блокира устойчивото развитие. Още повече, че сенчестата икономика и криминалните структури на практика създават едно паралелно общество със собствени правила, закони, нравствени норми, икономически и социални механизми, които изтласкват и обезсилват нормите на цивилизования пазар и начин на живот. Несъмнен ръст бележи корупцията, която се превръща в норма на поведение сред представителите на твърде широк социопрофесионален спектър – съдии, прокурори, следователи, полицаи, митничари, лекари, учители, университетски преподаватели и редица други категории държавни чиновници, особено тези от тях, които упражняват контрол върху стопанските дейности (Гълъбов 2005:149–178).

Сравването на бизнеса (вкл. криминалния) с политиката и особения статут, който получава организираната престъпност ще ограничи възможностите да използваме пълноценно фондовете на ЕС и ще поставя допълнителни прегради пред устойчивото развитие. В страната се създаде изключително неприемлива ситуация, при която колкото по-малко новите представители на бизнеса уважават и съблюдават законите (последните по същество лимитират в много голяма степен и производството на рискове), толкова по-значителни се оказват мащабите на получаваните печалби. В тези условия усещането за безнаказаност и самозваното право на неограничен риск се оказва интегрална характеристика на тяхното поведение. Това се оказва ресурс за бързото разпространяване на старите и формирането на нови общности и рискогенни солидарности – сенчести, криминални и цяла редица други патогенни структури. Нещо повече, асоциалните структури, израснали върху ресурсите получени от двупосочния процес на конвертирането на властта в собственост и на собствеността във власт, започват да подчиняват на своите ин-

тереси креативните общности, а също и солидарностите запазили се от предходните етапи.

Рискове за устойчивото развитие идват от факта, че не е преодолян процесът на демодернизирание на българското общество, на примитивизиране на дейностите не само в битата, но и в промишлеността, селското стопанство, социалната сфера (образованието, науката, културата, здравеопазването), т. е. примитивизиране на редица аспекти от начина на живот. Специфичен център на внимание в българското общество продължават да бъдат проблемите свързани със стабилизирането на икономическия и социален ред и оцеляването. Това важи с еднаква сила както за обикновените граждани, така и за елита. У нас в изминалите години на трансформация не беше осъществена технологична модернизация на производствената система. Голяма част от приватизираните мощности прекратиха работа, а в болшинството случаи останаха да работят предимно остарели индустриални и енергийни системи. Опитът за бърз скок в открития свят на пазарната икономика се обърна по неочакван начин, довеждайки след себе си насилие, отчуждение и архаизиране на редица икономически и социални отношения и структури, т. е. до едно силно деструктивно движение и отстъпване от редица завоювани позиции. Съвкупният резултат от посочените процеси намира израз в *демодернизацията на българското общество* както от разрушителни действия със съзнателен характер, така и в резултат от саморазпада на определени организации и институти. В подобни случаи може да бъде забелязано действието на една социологическа закономерност от по-общ характер: във всички случаи в кризисни условия (респ. в етапи на обществена трансформация и принудителна адаптация) при възникващите сериозни трудности от различно естество преди всичко преживяват и оцеляват архаичните социални структури. От собствен опит се убедихме, че в хода на деструктивните процеси първи деградираха науката, културата, високотехнологичните промишлени отрасли и непосредствено след тях редица индустриални дейности в градовете и селата, както и някои градски социотехнически структури. В същото време структурите с кланово-корпоративен характер, които имаха достъп и разпореждаха с източниците на суровини, материални запаси, оръдия на труда, както и сравнително елементарните производ-

ства и дейности не само се съхраниха, но и получиха значително разширение.

Рискова и особено неблагоприятна е ситуацията с трудовите ресурси, възпроизводството на населението и демографското развитие на страната, както и преобладаване на абсолютно или частично демотивирани социални актьори. Очакваната засилена мобилност на трудовия пазар след приемането ни в ЕС поражда риск от допълнителен емиграционен натиск и кадрови отлив от буквално всички професионални сфери. *Продължава кадровото обезкървяване на стопанството и редуцирането на интелектуалния потенциал на страната, все по-сериозни стават проблемите с качеството на човешкия потенциал.* Особен е приносът за това състояние на нещата на образователната система (Ерменов 2004: 64–77). Засилващият се „глад“ за подготвени работници и специалисти за цели групи професии поставя сериозни препятствия пред стремежа на обществото да реализира нова производствена и социална динамика и да се развива устойчиво и усилва неблагоприятните ефекти върху демографската ситуация.

Дезинтегриращи функции притежава и широко разпространеното недоверие и още по-точно формирането на особена „култура на недоверие“, която отказва легитимност на утвърдения модел на функциониране на икономиката, на политическата система и обществените институции и провокира устойчив протестен и конфликтен потенциал. Много тясна и непосредствена е връзката между понятията доверие и риск. Проявата на доверие означава, че се предполага да се постъпва така, както при отсъствие на риск или в случаите, когато той е минимизиран в голяма степен. С колкото повече рискове се сблъскват хората, толкова по-ограничено пространство остава за проява на доверие и толкова по-силно се оказва недоверието към другите хора и институциите. Културата на недоверие извиква на живот определена съвкупност поведенчески явления като пасивност, корупция, прекомерна мнителност и недоверчивост, изолиране, затваряне посредством издигане на непроницаеми прегради около групите, възприемане на различията с другите, с чуждите като заплашващи сили, патернализъм и др. Недоверието създава атмосфера, която затруднява функционалното разгръщане и реализиране на съвкупността от обществени връзки и взаимо-

действия между хората, нормалното функциониране на институциите на демокрацията и без съмнение и устойчивото развитие на обществото.

Направеният анализ свидетелства, че днес социалната среда на българското общество в много отношения съдържа в себе си твърде значителен *контрамодернизационен потенциал*. Среда с подобни характеристики може да се окаже препятствие по пътя на сполучливото интегриране и модернизирание на страната след като вече сме членове на ЕС, да обезмисли усилията за постигане устойчив икономически растеж.

В заключение: способността за развитие и едновременно устойчивостта на всяка социална система се детерминира от нейната способност за качествено, при това изпреварващо, възпроизводство на ключовия ресурс – човешкия потенциал. Устойчивото развитие предполага ускорена динамика в нарастването, разгръщането и реализацията на креативния потенциал на нацията. В този план водещо звено в икономическата система на устойчивото развитие следва да станат редица непазарни структури (наука, образование, здравеопазване, култура). А тъкмо в тази сфера нещата през последните десетилетие не стоят добре.

Качественото възпроизводство и усъвършенстване на човешкия потенциал се възпрепятства не само от ниската техноко-технологична съоръженост на промишлеността, недостатъците във функционирането на образователната система, но и от мощните както външни, така също и вътрешни миграционни потоци. Именно последните доведоха до „гастарбайтеризиране“ на столицата и крупните български градове. Два взаимосвързани процеса с корени в предходната епоха се проявяват по различен начин. Първият засяга миграцията – днес столицата се разраства в много голяма степен за сметка на такава своеобразна социална категория, каквато са „вътрешните гастарбайтери“. Става дума за нискоквалифицирани работници от други региони на страната като строители, охранители и друг многообразен обслужващ персонал. По същество това представлява един лумпенизиран пролетариат. Това „гастарбайтеризиране“ на столицата и няколко от останалите крупни градове в страната създава среда, която се превръща в притегателен център, около който гравитират нелегални работници, просяци, бездомници, скитници, крадци, проститутки, т. е. привичния контингент на градските маргина-

ли и се сблъскваме с експлозивен ръст на контингента от типични градски маргинали.

Взаимната връзка между модернизацията, устойчивото развитие и риска носи подчертано асиметричен характер. Колкото по-успешно и устойчиво се разгръщат модернизационните процеси, толкова по-ограничени са шансовете от възникване на сериозни рискови ситуации. И обратно, колкото по-значимо присъстват рискове от един или друг порядък, съответно толкова по-ограничено е полето за устойчиво развитие и модернизиране на обществото. Всяко забавяне и непоследователно осъществяване на реформите, свързани с интегрирането в структурите на ЕС рязко интензифицира производството на разнообразни рискове. В този смисъл ограничаването на рисковото поле в обществото предполага, на първо място, интензифициране активността на социалните актьори, доколкото експлозивно нараства броят на технологичните, социални и природни процеси, които зависят от тяхната дейност и заинтересовано участие. На второ място, от способността и готовността на тези актьори за перманентна рефлексивност. Постоянното рефлексирание по повод на своите действия и изказвания позволява внасянето на промени в собствената дейност, както и в дейността на обществените институции, повишава организираността и способността на актьори и социални институции своевременно и успешно да се справят с възникващите рискове. Това е първостепенно условие за устойчивото развитие на всички системи в обществото.

Литература

- Бауман, З.** 1999. *Глобализацията. Последниците за човека*. ИК „ЛИК“, София.
- Вакан, Л.** 2004. *Затворите на нищетата*. ИК „ЛИК“, София.
- Гълъбов, А.** 2005. „Корупцията“. В: Фотев, Г., съст. *Социология на отклоняващото се поведение*. Просвета, София.
- Ерменов, Б.** 2004. „Образователната система в условията на социална криза“. В: *Образование и социална промяна*. Unipress, София.
- Ерменов, Б.** 2006. „Социоструктурни предпоставки за устойчиво развитие на българското общество“. *Предизвикателства на европейската перспектива*, съставител и ред. А. Мантарова. Издателство „АЛЯ“, София.

- Ерменов, Б.** 2006. „България и ЕС: рискове и конфликти“. В: Мантарева, А., М. Захариева, съст. и ред. *Българското общество пред присъединяване към Европейския съюз*. Фондация „Фр. Еберт“, Институт по социология, София.
- Заславская, Т.** 2001. „Социоструктурный аспект трансформации российского общества“. *Социологические исследования*, №9.
- Тилкиджиев, Н.** 2002. *Средна класа и социална стратификация*. ИК „ЛИК“. София.
- Тилкиджиев, Н., Колева Св., Златков Ц. и др.** 1998. Социална стратификация и неравенства. ИК М–8-М, София.
- Штомпка, П.** 2001. „Понятие социальной структуры: попытка обобщения“. *Социологические исследования*, №9.
- Яницкий, О.** 2005. Россия как экосистема, Социологические исследования, №7.
- Bauman Z.** 2004. *Wasted lives. Modernity and its autcasts*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Raugam S.** 1966. Poverty and Social Disqualification: a Comparative Analysis of Cumulative Social Disadvantage in Europe, *Journal of European Social Policy*, Vol. 6. № 4.

**ЕВРОИНТЕГРАЦИЯ
И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ**

Българска, първо издание

Съставителство, обща редакция	Ст. н. с. д-р Анна Мантарова
	Ст. н. с. д-р Мариана Захариева
Компютърна обработка	Румен Хараламбиев
Оформление на корицата	Емил Трайков
Формат	16/60/90
Обем	27.5 п. к.
Дадена за печат	ноември 2007
Излязла от печат	ноември 2007
Предпечат и печат	Изток-Запад

1124 София, ул. Н. В. Гогол № 5
тел.: (02) 944 73 80, тел./факс: (02) 946 35 21
e-mail: iztok_zapad@mail.bg
iztok_zapad@abv.bg

www.iztok.net